

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Н. І. Погорільська
Р. Ю. Синельников

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

УДК 159.9(091)(075.8)
П43

Рецензенти:

д-р психол. наук, проф. Л. М. Карамушка
(Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України),
канд. психол. наук, доц. О. Л. Вакуленко
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

*Рекомендовано вченою радою факультету психології
(протокол № 2 від 10 вересня 2020 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1-21 від 28 січня 2021 року)*

Погорітьська Н. І.

П43 Історія психології : навч. посіб. / Н. І. Погорітьська, Р. Ю. Синельников.
– К. : ВПЦ "Київський університет", 2021. – 224 с.

Розглянуто основні періоди розвитку світової та вітчизняної психологічної науки в широкому науковому та культурному контексті – від виникнення психологічних ідей у стародавньому світі до огляду сучасних напрямів психологічних досліджень.

Для студентів закладів вищої освіти, психологів-дослідників, соціальних робітників і педагогів.

УДК 159.9(091)(075.8)

**© Погорітьська Н. І.,
Синельников Р. Ю., 2021**

**© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2021**

ВСТУП

Про що ми думаємо, коли чуємо слово "історія"? Історія – це розповідь про минуле, яку ми створюємо на основі документів і артефактів, які сьогодні нам доступні. Історія психології – це також оповіді про минуле, думки про психологію, розвиток її предмета, зміни його розуміння та детермінація цих змін.

Уся історія розпочинається із запитань: у що були одягнені люди, що вони їли, яку музику слухали, якою була їхня влада? Якщо ми говоримо про історію психології, то головні запитання – у що люди вірили, про що думали, що вважали цінним у свій час. Психологічні ідеї тісно вплетені в загальний розвиток країн та суспільства – вони змінювались зі змінами в житті держав (механістичний погляд на людину через загальну механізацію) або самі стимулювали ці зміни (стратегії розв'язання міждержавних конфліктів Ч. Осгуда).

Тричленний поділ часу на минуле – сучасність – майбутнє сформувався у ХІХ ст. завдяки еволюційній теорії Ч. Дарвіна. Первісним суспільствам і цивілізаціям до ХІХ ст. була притаманна двоїстість: є сучасність і якісно відмінні від неї інші форми часу. Наприклад, у багатьох первісних культурах є *ай*, що означає "сьогодні", "тепер", "зараз", а все, що не *ай*, має назву *каль* і може означати і "вчора", і "завтра", і "ніколи". Так само з історією: ми умовно відносимо її до минулого, але вона – продукт сучасності, який ми будуємо для пояснення минулого для прогнозу майбутнього.

Чи змінюється минуле? Зазвичай люди кажуть, що ні. Проте історики і психологи вважають, що так. Часто нові факти, інші погляди розкривають у минулому додаткові змісти, завдяки чому образ минулого змінюється. Історики вивчають колективну пам'ять (і змінюють її), а психологи – індивідуальну. Змінювання індивідуальної пам'яті часто і є завданням роботи психолога.

Історія – це динамічний, безперервний і мінливий процес. Майже щороку ведуться дискусії про переписування підручників, оскільки методичний матеріал, що видавався за різних режимів, може містити неправдиві дані. Навіть сучасну історію психології в більшості підручників розглядають крізь призму "радянськості".

Для чого потрібно вчити історію? Насамперед для розуміння глибшої картини, детермінації знання, зокрема психологічного. За Цицероном, ігнорувати те, що було до нашого народження, означає *назавжди залишатись дитиною*.

Для чого вчити історію психології? Також для того, щоб розуміти глибину цієї дисципліни, етапи її розвитку й *не бути дитиною у її досягненні*.

Історики психології шукають пояснення логіки накопичення знань про психіку. Цей шлях можна умовно поділити на два етапи: перший – знання з'являлось як спроба пояснити, надати сенсу психічним явищам чи психологічним властивостям. Перший етап охоплює розвиток знання від первісного суспільства до XVIII ст. включно. І лише з появою теорії Ч. Дарвіна про адаптаційну функцію психічного, а також усвідомленням принципу розвитку психічного розпочинається другий етап накопичення психологічних знань, для якого більш характерними стають запитання не "що це", а "для чого" і "що із цим робити". Саме розуміння практичності, допоміжної сили психологічного знання детермінує пошук об'єктивованого знання, яке відповідало б на вищезазначені запитання з більшою достовірністю.

Предмет, методи та завдання історії психології. У самостійний напрям історія психології оформилась у першій половині XX ст., що було представлено роботами Ж. Вернана, П. Байєра (Франція), Дж. Флюгеля (Англія), Е. Борінга (США) та інших учених. У радянські часи історію психологічної науки розкривали О. О. Будилова, М. Г. Ярошевський. Цікаво пояснювала її теорія В. А. Роменця.

Предметом історії психології є вивчення:

- власне психологічного знання;
- детермінації психологічного знання;
- особистості та її творчого шляху.

За методами історико-психологічне дослідження відрізняється від психологічного і містить більше від історії, ніж від психології. Зокрема, до них належать методи планування історико-психологічного дослідження (структурно-аналітичний, порівняльний, генетичний), збирання й інтерпретації фактологічного матеріалу. До другого блоку входять методи: історичної реконструкції; бібліометричного, тематичного, категоріально-понятійного, природничого аналізу, а також аналізу продуктів діяльності; біографічний; метод інтерв'ю тощо.

Дослідники історії психології розробляють власні методи або запозичують їх із суміжних дисциплін (історії, соціології). У XX

та ХХІ ст. методичний інструментарій історії психології збагатився представленими нижче цікавими методами.

Постать Ф. Знанецького доволі відома в соціології та соціальній психології. У 1921 р. Флоріан Знанецький (м. Познань, Польща) оголосив конкурс на автобіографії людей, які працюють фізично. Участь у конкурсі була оплачуваною. У результаті було зібрано 149 автобіографій. На основі їх аналізу була видана робота, яка розкривала особливості праці робітника 20-х рр. ХХ ст. Щоправда, тут необхідно розуміти, що вибірка була недостатньо репрезентативною, оскільки участь у ній брали лише ті, хто вмів писати. Цей метод упевнено ввійшов у дослідження, і в 1931 р. почали збирати щоденники безробітних. На основі 774 анкет, які вдалось зібрати, вийшли тези. У 1936 р. проводилося збирання анкет-автобіографій емігрантів і юнаків. Загалом у ХХ ст. було виконано близько 1600 різноманітних досліджень для отримання автобіографічної інформації. У часи радянської влади такі дослідження не проводили.

Також у ХХ ст. активно досліджували щоденники. Аналізували не тільки те, що написано, а і як написано: де, чим, коли. Важливим джерелом інформації щоденники були під час війни. Досліджували не лише щоденники дорослих, але й дітей. Це були щоденники як звичного формату (зошити, записані олівцями, ручками), так і записи, нав'язані подіями (у часи Другої світової війни писали на етикетках, упаковках, золюю, нігтями тощо). Під час Другої світової війни було створено архів Вільгельмблума – місце у варшавському гетто, де ховали матеріали з життя євреїв. Записи ховали в банки, скриньки тощо і закопували в землю.

З'являлися також інтелектуальні щоденники. Щоденник Юзефа Чапського, а це більше ніж 250 зошитів, написані чотирма мовами (польською, російською, німецькою, французькою) та оздоблені малюнками.

Писали щоденники і для того, аби пов'язати свої думки, викласти певні події. Наприклад, Яріна Турек 57 років записувала все, що з нею відбувалося: події, думки, телефонні розмови, відпустки тощо. Весь матеріал представлено у 32 розділах і категоріях, причому спочатку вона все занотувувала у чернетці, а потім переносила у відповідну категорію, оскільки вважала, що в зошиті нічого не можна виправляти.

Інтерв'ю надзвичайно важливе для історичних досліджень, а у ХХІ ст. у психологічні дослідження ввійшов *нарратив*. При *нарратив-*

ному інтерв'юванні історик налаштований більше на консультацію, ніж на інтерв'ю. Головні типи наративних запитань включають:

1. Адресування до фаз життя інтерв'юера (чи можете мені більше розповісти про час, коли ви були у школі?) або зосередження інтересу до процесу (чи можете розповісти більше про час, коли ви були у школі, починаючи з перших днів і до кінця навчання?).

2. Адресування до окремої теми (чи можете розповісти про своїх батьків, починаючи з перших спогадів і до сьогодні?).

3. Адресування до специфічної ситуації, яка згадувалась раніше (уточнення). Наприклад: раніше ви згадали про ситуацію... Можете детальніше розповісти, що тоді відбувалось?

4. Використання наративу для прояснення аргументів, які висувалися раніше (чи можете ще раз описати ситуацію, коли ви перестали вірити у правосуддя?).

5. Адресування до неособистого досліджу або до переказування знання (чи пам'ятаєте ви, як ваші рідні реагували на цю подію, що вони казали?).

Інтерв'ювання-консультування дозволяє налаштувати співрозмовника на бесіду, розкрити детальніше його ставлення до певної події.

Ще один метод полягає в аналізі візуальних способів створювати й інтерпретувати досвід минулого, зафіксованого в матеріальній, медіальній чи ментальній іконосферах. Аналіз такого матеріалу дозволяє розкрити особливості ставлення до певних подій та їх значення для держави, народу.

Як зазначає А. О. Гончаренко [5], після 1991 р. в Україні переглядали ставлення до подій, постатей історії, що відображалося у зміні візуальних способів представлення пам'яті. Споруджували пам'ятники давньоруським князям, зокрема тим, чие правління позначилося на історії українського державотворення: Святославу Ігоревичу, Володимиру Великому, Ярославу Мудрому, Данилу Галицькому та ін. Значно активніше увічнювали події козацького часу – стрижневої доби українського націєтворення. Зводили пам'ятники як традиційним ще від радянських часів діячам української культури і науки (Г. Сковороді, Т. Шевченку, І. Франку), так і тим представникам національної інтелігенції, чії імена пов'язані зі становленням української державності (М. Грушевському, М. Драгоманову, М. Міхновському). Мотивами, які використовують при увічненні трагедії

Голодомору, стали: образ Богородиці-Покрови як захисниці світу взагалі та душ безневинно померлих людей зокрема; козацький хрест як символ націєтворення; жорнова й колосся як унаочнення злочинського закону "про п'ять колосків"; журавлі, що злітають у небо, як втілення душ, що відійшли в інші світи. Крім того, доволі часто зустрічається образ змарнованої безхліб'ям дитинки чи літньої людини.

Від 1990-х відбувається поступовий перехід від традиційних монументів на честь "Великої перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." до пам'ятників з увічнення різних сторінок української історії Другої світової війни 1939–1945 рр. Зокрема, у них утілюється тенденція до переосмислення та змінювання "пам'ятних місць" на "місця пам'яті", де вшановують усіх учасників тих подій.

У скульптурних композиціях, що присвячені героям Афганської війни, переважають сюжети, покликані втілити безнадійність, загубленість її героїв, указати на помилковість рішень чиновників. Окремо серед пам'ятників, установлених на честь історичних подій, постають пам'ятні знаки, присвячені постраждалим і ліквідаторам аварії на ЧАЕС та жертвам екологічних катастроф. На відміну від "олюднених" пам'ятників героям війн, такі пам'ятники мають суто символічне наповнення. Традиційний символ трагедії – дзвін, знак набату, тривоги. Майже в усіх пам'ятниках у тому чи іншому вигляді використано форму атома та знак радіаційної атаки. Навіть якщо в композиції пам'ятника є зображення людини, то це лише виснажене тіло, доведене до знака-символу [5].

Отже, історія психології як сфера психологічної науки збагачує свій методичний інструментарій, збагачуючи тим самим психологію кращим розумінням детермінізму психологічного знання.

Завдання історії психології полягає у відтворенні історичної наукової психологічної думки, аналізі виникнення і подальшого розвитку наукових знань про психіку.

Під історичними джерелами розуміють будь-які засоби інформації, які безпосередньо відображають історичний процес і дають можливість вивчати минуле людського суспільства. Це речові, писемні, усні, а також кіно-, відео-, аудіо-, фото- й електронні матеріали.

Проблема періодизації історії психології. Психологія має багатовікову історію: перші наукові уявлення про неї виникли у VI ст. до н. е. Тому постає питання про періодизацію історії психології,

задачею якої є опис процесу творення та накопичення психологічного знання, виділення етапів, визначення змісту кожного з них.

Виділяють кілька основних періодизацій історії психології. Розглянемо їх коротко.

Історія психології в контексті загальної історії культури (Т. Д. Марцинковська) [43]. Згідно із цим підходом історія психології включена в історію культури. Автор ілюструє зв'язок психологічних теорій з ментальністю їхніх авторів, історичною та соціальною ситуацією, у якій жили та працювали вчені, їхніми ідеалами та цінностями.

Т. Д. Марцинковська виділяє кілька етапів розвитку історії психології. Донауковий період закінчився приблизно у VII–VI ст. до н. е., тобто до початку об'єктивних, наукових досліджень психіки, її змісту та функцій. У цей період уявлення про душу ґрунтувались на численних міфах і легендах, казках і первинних релігійних віруваннях, що зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, науковий період, розпочався на рубежі VII–VI ст. до н. е. Психологія в цей період розвивалася в межах філософії, тому він отримав назву *філософський*. Дещо умовно встановлюють його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і виникнення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії чи природознавстві.

На думку Т. Марцинковської, розвиток психології не пов'язаний із відкриттям експериментальної лабораторії В. Вундта, оскільки психологічна наука визначилась значно раніше, з усвідомленням незалежності власного предмета й унікальності свого положення в системі наук (середина XIX ст.).

Вчинковий підхід В. А. Роменця [20–22]. Згідно із цією періодизацією всю історію психології можна поділити на три періоди, які послідовно визначаються ситуативною, мотиваційною та логічною формою вчинку.

Ситуативна форма вчинку починається з того, що надається певне значення подіям у природі й таким, що відбуваються в самій людині. Предметний світ, зокрема й жива та нежива природа, роздвоюється на тіло і душу.

Мотиваційне визначення вчинкового осередку психічного охоплює період від Ренесансу, через Реформацію та Просвітництво, до виникнення наукової психології у другій чверті XIX ст. включно.

Історичний детермінізм М. Г. Ярошевського [53]. В основі періодизації лежить логіка розвитку науки. Наукове знання – це знання причин явищ і чинників (детермінант), які їх породжують. М. Г. Ярошевський виділяє: механічний детермінізм Р. Декарта – рухи тіла пояснюються за образом і подобою працюючої машини; біологічний детермінізм Ч. Дарвіна – залежність усіх функцій від спадковості, мінливості та пристосування до зовнішнього середовища; соціальний детермінізм К. Маркса та Е. Дюркгейма – залежність психічних явищ від соціального буття і соціальної свідомості; інформаційний детермінізм – залежність від інформації, можливості саморегулювання поведінки системи, зворотний зв'язок, програмування.

Згідно з *періодизацією А. М. Ждан* [40] виділяють два підходи до розуміння психіки: матеріалістичний та ідеалістичний. Згідно з першим розкривається обумовленість психічних процесів матеріальними процесами організму, мозку. В ідеалізмі психіка постає як особлива духовна діяльність, відчужена від будь-яких матеріальних зв'язків.

Д. П. Шульц виділяє два періоди в розвитку історії психології – донауковий (до 1879) і власне науковий.

Розкриваючи свої погляди на історію психології, *Й. Петер* [59] аналізує психологію стародавню та схоластичну, картезіанські погляди як передумови сучасної психології, асоціанізм і його значення, розвиток психології пізнання, психофізику, психологію В. Вундта та його школи, послідовників, кризу експериментальної психології, зародження біхевіоризму, рефлексології, еволюціонізму, медичної та клінічної психології, психодіагностики, психодидактики, соціальної психології, етнопсихології, гуманістичної психології.

Окремо виділяють *етапи становлення історії радянської психології* [41]. Перший етап припадає на 1917–1947 рр.

Другий (1947–1960) етап дослідження історії радянської психології розпочинається з виходу в 1947 р. монографії Б. Г. Ананьєва "Нариси історії російської психології XVIII–XIX ст."

У 1960–1971 рр. (третій етап) виходять фундаментальні роботи з історії не лише вітчизняної, але і всесвітньої психології, відбувається більш поглиблене вивчення дореволюційної та радянської психології, а також розвитку психології в деяких республіках СРСР. Виступ Б. М. Теплова на II Закавказькій

конференції психологів у м. Єреван "Про деякі загальні питання розробки історії психології" у 1960 р. був присвячений узагальненню предмета і задач історії психології, її методологічних і теоретичних основ. Також у цей період з'явилися праці М. Г. Ярошевського "Історія психології" (1966), А. В. Петровського "Історія радянської психології" (1967).

Четвертий етап (1971–1990) – етап різностороннього вивчення історії радянської психології, її зв'язків зі світовою психологічною наукою, історичним аналізом філософських і теоретичних проблем психології, розробкою історії наукових психологічних шкіл. У 1980 р. у журналі "Вопросы психологии" А. Т. Губко надрукував роботу "Роль Києво-Могилянської академії в зародженні психологічної науки в Україні", де розкрив психологічні ідеї викладачів цієї установи.

До принципів історико-психологічного аналізу відносять:

- *Історизм* – розгляд того чи іншого відрізка минулого в системі відповідних соціокультурних умов, які виступають детермінантами загальної ситуації в минулому і зіставлення з попередніми знаннями (Гіппократ → Декарт → Павлов).

- *Презентизм* – виділення тих фрагментів його змісту, який найбільше відповідає сучасним поглядам.

- *Антикваризм* – розгляд минулої історії безвідносно до задач сучасності.

- *Єдність логічного та історичного* – не просто описання етапів історичного розвитку знання, але й теоретичне представлення.

- *Детермінізм* – розкриття причинно-наслідкового пояснення психічного як обумовленого факторами, що його породили.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте етапи становлення предмета психології.
2. Поясніть співвідношення предмета психології та предмета історії психології.
3. Для чого необхідно знати історію психології?

1. ПЕРВІСНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПСИХІЧНЕ

Наші пращури поділяли людину на дві частини: душа і тіло (тілесний образ). Важливими джерелами розуміння перших уявлень про людину, психічне, взаємовідносини людини зі світом, її місце в ньому є тотемізм, анімізм, метемпсихоз тощо.

Тотемізм – комплекс вірувань, міфів, обрядів і звичаїв первісного суспільства, пов'язаних із уявленнями про надприродну спорідненість між певними групами людей і так званими *тотемами* – видами рослин і тварин. Назва походить від слова індіанців племені оджибве, що в перекладі означає "його рід". Походження тотемізму пов'язують із розумінням стародавніх людей значення тварин та рослин для забезпечення виживання. Їх проголошували об'єктами поклоніння, прагнули бути схожими на них. Наприклад, деякі аборигени Африки, щоб бути схожими на антилоп, вибивали собі нижні зуби. Тотемізм також виявляється у вірі в надзвичайні можливості певної рослини чи тварини, тому вбивати та з'їдати її дозволено лише за особливих умов.

Вияви тотемізму спостерігалися не лише у стародавніх людей. Протягом XII–XVII ст. лише у Франції тваринам було винесено більше 100 смертних вироків. У 1479 р. у Швейцарії судили хрущів за знищення ними садів, у 1480 р. у Франції – мишей і щурів, у 1713 р. у Бразилії – термітів. І навіть у наш час люди поділяють себе на прихильників собак, котів, лисичок тощо.

Анімізм (від латин. *anima* – "душа") – віра в існування душ і духів, тобто фантастичних, надприродних, надчутливих образів, які в релігійній свідомості уявляються діючими агентами, що керують усіма предметами та явищами навколишнього світу, включаючи й людину; також це віра у двійника тіла, носія життя людини, тварин і рослин. У літературі наведено дві причини їх виникнення.

1) Перші уявлення виникли під час міркувань стародавньої людини щодо таких явищ, як сон, видіння, хвороба, смерть, а також переживань стану трансу і галюцинацій. Саме з такими уявленнями пов'язані ідеї про переселення душ у нові тіла, загробний світ. Згідно з таким баченням душа перебуває в тілі людини й час від часу залишає його.

2) Друга причина пов'язана із прагненням первісних людей до уособлення й одухотворення об'єктів навколишнього світу. Стародавня людина розглядала всі об'єктивно існуючі явища та предмети як щось подібне до себе, наділяючи їх бажаннями, волею, почуттями, думками.

Уперше термін "анімізм" запропонував учений Г. Шталь. Під ним він розумів учення про безособове життєве начало – *душу*, яке зумовлює життєві процеси і є "скульптором тіла".

Тісно пов'язані з анімізмом *метемпсихоз* (віра у здатність душі виходити за межі тіла і повертатись у нього) і *метаморфоза* (віра в послідовне втілення душі в різні істоти і предмети).

У стародавньому світі існували вікові ініціації – система обрядів, пов'язаних із переходом юнаків та дівчат до рангу дорослої людини. Поза ініціацією людина залишалася незрілою у свідомості спільноти, хоч біологічно вже була дорослою. У сучасному суспільстві так розрізняють одружену і неодружену людину.

Фетишизм (від фр. "талісман", "амулет", "оберіг") – поклоніння матеріальним предметам – *фетишам*, яким приписують надприродні властивості. Це не всі предмети, а лише особливі, наприклад ті, які вражали уяву особливими формами чи обставинами, за яких були знайдені.

Магія – обряди, пов'язані з вірою у здатність людини надприродним шляхом впливати на інших людей, тварин, явища природи, а також уявних духів та богів. Відомі різні види магії: промислова, землеробська, військова, лікувальна, любовна тощо.

Шаманство (у евенків означало "несамовитий") – це віра в могутні надприродні можливості шаманів – стародавніх професійних служителів культу. Метою їхніх обрядів було лікування людей і тварин, а також усунення негараздів суспільного життя та несприятливих явищ природи. Зазвичай шаман у ритуалі виконував несамовитий танець зі співом, ударами в бубон, брязкотом металевих підвісок тощо. Таким чином шаман гіпнотизував себе та спостерігачів, впливаючи на підсвідоме, і змушував себе та інших вірити у свої надможливості.

У буденному розумінні *міф* (у сучасній літературі часто звучить термін "міт") – це мова, промова, слово, розмова, рада, вказівка. Це слово в давньогрецькому означало "казати", "передава-

ти". Загалом міф визначають як оповідання про минуле, навколишній світ, яке описує події за участю богів, демонів і героїв, та історії про походження світу, богів і людства.

Міфологія давніх народів пов'язана з релігією, а релігія завжди пов'язувалась із магією, фетишизмом, анімізмом, тотемізмом, різними табу. Першоосновою вважають грецькі міфи.

Виділяють такі тематичні цикли міфів та їхнього змісту:

1) космогонічні – про походження світу, Всесвіту;
2) антропологічні – про походження людини, людського суспільства та спільноти;

3) про культурних героїв – походження тих чи інших культурних благ;

4) есхатологічні – про кінець світу, закінчення часів.

Казка – це вид художньої прози, що походить від народних переказів, порівняно коротка розповідь про фантастичні події та персонажі. В основі казки лежить захоплива розповідь про вигадані явища та події, які сприймаються і переживаються як реальні. Відзначається замкненістю часу та завершеністю, яка співвідноситься із досягненням головним героєм мети і перемогою добра над злом. Казка також допомагає краще зрозуміти психічне та його носія. Головними мотивами українських народних казок зазвичай є такі:

- Людина потерпає від Сонця, Місяця, Вітру, Морозу, Граду. Зустрічаються варіації: догляд за врожаєм або врятування дружини, яку хапає (викрадає) Сонце, Вітер або інша природна сила.

- Людина зустрічається із фантастичними надприродними земними істотами: духом землі або лісовичком Ох, що живе у пеньку.

- Людині необхідно подолати Змія, Коцю Безсмертного.

- Необхідно з'ясувати міжособистісні стосунки, наприклад як у казці "Рукавичка".

- Опис психологічних характеристик дружини: мудра, дурна жінка тощо.

О. М. Лозова проаналізувала семантику понять "чоловік" та "дружина" ("жінка") на матеріалі народних казок і визначила, що чоловіча активність описується такими діями: батьків годувати, луг викорчувати, зорати, пшениці насяяти, вижати, у скирти скласти тощо. У зовнішньому, позахатньому світі, чоловік

стереже пшеницю, богатир б'ється з ворогом або міряється силою. Для козака характерно "коня осідлати, на коня сідати, по степу гуляти". Жіноча активність у казках буденна та реалістична: жінка "наварила-нагодувала", "голівку змила", "сорочку білу наділа", "сльози йому втирала".

Найпоширенішими старослов'янськими міфологічними віруваннями про душу були уявлення щодо вогню. Саме душами померлих пояснювались болотні вогні й ті, що світяться на могилах. Вірили, що кожна людина, народжуючись, отримує свою свічку, а після її смерті свічка, відповідно, згасає. Похідним від цього уявлення було й уявлення про душу як зірку. Кожна людина мала свою зірку на небі, а з її падінням припинялося її життя.

Також зустрічається вірування в душу як у пару, дим, вітер, тінь. Отже, якщо у трубі гуде вітер, то вірили, що в хаті з'явилась душа, яку послали в цей світ для каяття.

Часто також душу людини зображали у тваринних образах – комахи, птаха, метелика тощо. Вірили, що душа померлого може з'явитися перед своїми рідними у вигляді метелика і літати навколо свічки.

Місце розташування душі уявляли або під адамовим яблуком, або у крові ("кров людська не водиця, проливати її не годиться"). Вважали, що душа після смерті відлітає від тіла і перебуває недалеко від дому аж до закінчення похоронного обряду. Тому перші три дні по смерті на вікні чи столі ставили посудину з водою, щоб душа могла легко обмитись, а то й напитись.

Українцям притаманний фаталізм (від латин. *fatalis* – "визначений долею") – усвідомлення певної власної безпорадності, віра в панування над людиною невідворотних сил долі. Згідно з фаталізмом занадто багато в житті людини залежить від невідомих для неї сил. Уявляли, що в кожній людині є своя Доля. Зовнішньо Долю бачили в образі жінки різного вигляду або незнайомця, у всьому цілковито схожого на опікувану нею людину. Згідно з характером – активним чи пасивним – Доля може бути діловитою, бережливою, турботливою або, навпаки, заспаною, запухлою, обтріпаною, неохайною, ненажерливою, "валятися голою під колодою" тощо.

Подекуди в Україні Долю називали також Таланом. Казали, що в кожній людині є свій Талан. У декого Талан "невсипущий", працює, не покладаючи рук, не спить ні хвилини, а в декого такий, що "Талан її пильнує, а сама вона собі розкошує". Та якщо Талан засинає, то людині доводиться дуже важко: як вона не працює, а все немає користі. І тоді людина співала: "Доле ж моя, доле, де ж ти заблукала...".

Вірили, що людина сама мусить знайти Долю й оволодіти нею. Тому, хто відшукає свою Долю, буде таланити – така людина швидко багатіє й усе має. А от той, хто не знайде, як би не старався, нічого зробити не зможе – буде "битись як риба об лід" і нічого з його починань не здійснюватиметься.

Якою буде Доля, визначалось при народженні й часто приписувалось матері: "Мама дала чорні брови, але не дала гарної Долі".

Нашим предкам також були притаманні певні культи. Розглянемо деякі з них.

1. Для українців традиційного суспільства характерним був культ природи, любов до квітів. Земля для селянина – мати-годувальниця, життєва опора, безцінне багатство. Наші предки вважали, що природа живе, думає. Головними божествами виступали образи самої природи: Сварог – бог Сонця, Стрибог – дощу, Перун – грому.

Людина вела постійну боротьбу із заклятими ворогами: відьмами, чаклунами, вурдалаками тощо. Навіть після смерті така істота могла ночами виходити з могили, заподіювати шкоду живим і накликати стихійні лиха – засуху, повінь тощо. Тому таку істоту при похованні проколювали терновими чи осиковими кілками, після чого вона, як вважали, уже не могла заподіяти зло людям.

2. Похідним від культу природи був культ предків. У народній культурі вважалося, що якщо ми ховаємо предків у землю, то вони впливають на те, що виходить із землі, тобто врожай. Тому задобрювати предків треба ще за їхнього життя. Саме через це в багатьох місцинах є традиції, коли діти несуть вечерю старшим людям або вся сім'я збирається в помешканні найстаршого представника роду.

Наші предки любили святкувати. Святкування – це система ритуалів, які мають важливу виховну функцію. Лише під

час свят наші трудолюбні предки могли відпочити від роботи. Це добре помітно, якщо порівняти тривалість літніх і зимових свят: літні свята зазвичай тривають не більше одного дня, а зимові – кілька днів.

Загалом для свят характерно таке:

- не працювати;
- святкова їжа (у будні реально недоїдали);
- уживання алкогольних напоїв;
- наявність обрядів – не просто відпочивали, а працювали у вигляді дотримування певних традицій;
- святковий одяг – обов'язково новий або принаймні чистий;
- антиповедінка – можна робити шкоду (на Андрія, 13 грудня, хлопці йшли робити шкоду на подвір'ї, де проживала молода дівчина, напр. знімали хвіртку).

Ставлення до смерті та поховання. Через високу народжуваність до смертності ставилися простіше. Спочатку спалювали, оскільки вірили в незвичайну силу вогню, у культі якого поєднувалися вогнепоклонство й ушанування Сонця. Вогонь на землі (домашнє вогнище) і на небі (Сонце) вважали священним, оскільки він зігрівав землю і людину. Відповідно при спалюванні небіжчик очищався від гріхів (стрибки через вогонь практикували при святкуванні Купала). Думали, що саме вогонь і переносив небіжчика у Вирій.

Пізніше стали ховати в землю. Ховали обличчям на захід. Це пов'язували з давнім віруванням про рух Сонця, яке символізувало ціле життя живої істоти: Сонце народжувалось (схід), поступово старіло і вмирало (захід). Місце, де вмирало Сонце, уявляли оселею, яка чекала на людину після її смерті (підземелля).

Згідно з дохристиянськими віруваннями людину вважали центром усього. Наприклад, у деяких піснях ми знаходимо свідчення, як Бог працював на людину:

А в полі, в полі плужок ходить,
А за тим плужком сам Бог ходить.
Діва Марія їсти носила
І Бога просила: "Уроди, уроди нам, Господи,
Жито і пшеницю".

Подібний антропоцентризм бачимо й у віруваннях давніх слов'ян: Сонцю необхідна допомога в тому, щоб день почав збільшуватись. І навіть більше: якщо Сонцю не допомогти, то день збільшуватись не почне.

Для наших предків характерним було таке:

1. Торгували хутром, медом, а за твердженнями східних істориків, і своїми одноплеменниками.

2. Не було чіткого розподілу на добрих чи злих богів – ці характеристики були притаманні всім богам.

3. Не було чіткого розмежування між наземним і підземним життям. За віруваннями, людина після смерті лише переходить в інший вимір. Померлі матері приходять уночі до своїх діток, миють їх, розчісують, годують, встигаючи зробити все до крику півнів.

4. Основні свята були пов'язані з рухом Сонця (як уже зазначалось вище, літнє свято тривало один день, щоб люди хоч трохи перепочили від роботи, а зимові свята могли тривати до трьох тижнів – Різдво, Новий рік, Водохреща).

Примітка. Масляна – покарання всіх, хто за зиму провинився, щоб у весну являлись чистими. І взагалі до XV ст. Новий рік святкували навесні (1 березня). Історики так стверджують через те, що в багатьох колядках зазначається, що "прилетіла ластівочка", чи співається про "сиву зозуленьку".

Запитання для самоконтролю

1. Які, на вашу думку, причини виникнення первісних форм вірування?
2. Які потреби задовольняли первісні вірування?
3. Яку функцію мали фетиші в первісному суспільстві?
4. Чи відмерли ці форми вірувань сьогодні?

2. ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Стародавній Єгипет (від грец. *Αἴγυπτος* – "загадка", "таємниця") – одна з найдавніших цивілізацій, що виникла на північному сході африканського континенту вздовж нижньої течії Нілу, де сьогодні розташована сучасна держава Єгипет. Створення цивілізації належить до кінця IV тисячоліття до н. е. – часу політичного об'єднання Верхнього та Нижнього Єгипту під владою фараонів.

Аналіз основних напрямів розвитку Стародавнього Єгипту привертає увагу до освіти. Наприклад, при храмах діяли закриті навчальні заклади – "будинки життя", іншими словами – школи писарів. Також школи писарів створювали при дворі фараона, храмах і великих державних установах. Під час навчання освоювали читання, письмо та лічбу. Навчання грамоти полягало в заучуванні ієрогліфів, читанні текстів і письмових вправах. Тексти для письма, переписування добиралися з таким розрахунком, щоб їхній зміст був повчальним, корисним для майбутнього писаря. Одне з найвідоміших повчань було таким: "Зверни ж серце твоє до книг... немає нічого вищого за книгу". У математичних папірусах простежується початок алгебри – розв'язання рівнянь із двома невідомими, чотири арифметичні дії, арифметична та геометрична прогресії, дії з дробами, число "Пі" тощо.

Єгиптяни володіли глибокими знаннями з медицини. Розвитку медичної науки сприяв звичай муміфікації трупів, під час якої ретельно вивчали анатомію людського тіла і його внутрішні органи. Добре знали про кровообіг та серці, установили зв'язок між пошкодженнями головного мозку і розладом функцій частин тіла, наприклад нижніх кінцівок. Була спеціалізація лікарів: "утробні", очні, зубні. Використовували хірургію при пораненнях, масаж. При огляді хворого обов'язково прослуховували пульс. За шлункових хвороб застосовували промивання, блювотне.

Стародавні єгиптяни не вважали магію і медицину чимось несумісним, тому застосовувати різноманітний спектр допомоги хворому. Стародавні папіруси свідчать про те, що існували навіть прийоми заглиблення у трансів, гіпнотичні стани. Ці

прийоми часто базувались на пильному вдивлянні у вогник лампи-світильника. Можливо, саме із цими обрядами пов'язані ідеї про існування "чарівних ламп". Також існує думка, що саме з Єгипту походять карти Таро.

Джерелами щодо уявлень Стародавнього Єгипту переважно є тексти, які пов'язані з ритуалами поховань і піклування про душу мертвої людини – "Книга мертвих", які вкладали біля померлого в могилу для його "вдосконалення".

За уявленнями єгиптян компонентами душі були:

1. *Ба* – уявна істота, душа людини або бога, іноді синонім слів "бог" або "душа". Спочатку вважали, що *ба* є тільки в богів та фараонів. Згодом *ба* з'явилась і у простих людей. *Ба* існує лише після смерті людини. Зображувалась як птах із людською головою. Символізувала розумну частину душі. Ця частина душі могла подорожувати на небо, проте завжди поверталась до померлого.

2. *Ка* – двійник, життєва сила, сутність, яка відрізняє живий предмет від неживого. *Ка* народжується разом із людиною, усюди слідує за нею, проте не помирає разом із нею. Могили часто називали оселею *Ка*, тому що цей двійник знаходив собі притулок біля тіла померлого. *Ка* міг залишати померлого, подорожувати в загробний світ, але все одно повертався до гробниці. Якщо мумія пошкоджувалась, то для *Ка* ставили спеціальну статую. Саме вона потребувала харчів, які приносили на могилу померлого. Найбільш стародавній компонент.

3. *Ах* – слово, яке приблизно можна перекласти як "дух". Зображувався у вигляді чубатого ібіса, проте що саме він уособлював, невідомо.

4. *Шу* (*хайбет*) – слово, яке можна перекласти як "тінь". *Шу* – теж частина людської сутності. Це тінь людини, її прихована темна риса.

5. *Сах* – так називали тіло померлої людини після муміфікації. Точніше слово *мумія* перекладалось як "священні останки", тобто *Сах* – це тіло людини, над яким виконали спеціальні освячені обряди.

6. Серце людини теж було важливою частиною людської душі. Саме в ньому розміщувалась людська свідомість і, за віруваннями стародавніх єгиптян, воно могло свідчити про людські

вчинки на загробному суді. Тому серцю при похованні приділяли особливу увагу – його спеціально "заговорювали", аби воно не могло розповісти про погані вчинки людини.

У деяких джерелах до складників душі також відносять тіло (*хет*) та ім'я (*рен*).

Ще одним символом Єгипту є Сфінкс – із головою людини на тілі могутнього бика, з левиними кігтями й орлиними крилами, що складені з боків. Імовірно, він є поєднанням чотирьох складових елементів мікро- і макрокосмосу (людини і природи): землі, води, повітря та вогню. Існує думка, що таким чином людина представлена як провідник, який одночасно єдиний із природою і містить усі її елементи.

У розвитку давньоєгипетської думки можна простежити шлях, який веде від релігії до філософського тлумачення міфів. Із часом у міфи вкладався вже не релігійний, а філософський зміст, якого спочатку вони не мали. Згодом з'явилися твори, у яких висловлювався сумнів щодо істинності вічного життя на тому світі. Наприклад, у "Пісні арфіста" стверджувалось, що ще ніхто не повернувся з потойбічного світу, тому неможливо вірити у його існування. Отже, замість того, аби розраховувати на загробне життя, варто впорядкувати свої справи на землі.

У єгипетському творі "Пам'ятник мемфійської теології" (кінець IV тис. до н. е.) описано механізми психічної діяльності. Керівником і творцем усього суцього є бог Птах: щоб люди не говорили, не робили, не планували, їхнім серцем і язиком керує саме він. Умовою будь-якої свідомості є діяльність центрального тілесного органа. Боги створили зір очей, слух вух, дихання носу, щоб вони давали повідомлення серцю, а серце вже дає шлях свідомості.

Птах створив усі роботи, усі мистецтва, творіння рук, ходіння ніг, але всі плани він реалізовує за допомогою тіла, що діє завдяки власній будові, у якій центральний орган з'єднаний із периферичними, із чого виходять свідомість і мова.

Психологічні ідеї Стародавнього Китаю. Традиційна китайська медицина виходила з того, що людина – це макрокосмос, який відображає гармонію космічних сил і ритмів: джерел *Інь* та *Янь* (чоловіче та жіноче), п'яти стихій (п'ять внутрішніх

органів, п'ять органів чуття) і різноманітних видів енергії – *Ці* (*цзи*). У китайських медичних джерелах ("Книга про внутрішнє", VIII ст. до н. е.) головним органом, "князем тіла", вважали серце, а основою життєвих начал – повітряноподібний початок *Ці*, який, змішуючись у організмі з іншими складовими частинами, виконує не лише фізіологічні, але і психічні функції, дає людині дар мови та керує думками. Вважали, що думки локалізуються в серці, а почуття – у печінці.

Китайські медики виділяли такі типи людей:

- з переважанням жовчі (чи крові): сильні, хоробрі, схожі на тигра;
- з переважанням *Ці* (повітряноподібний початок): рухливі, неврівноважені, схожі на мавпу;
- з переважанням слизу: повільні, малорухливі, схожі на черепаха.

Феншуй – це даоська практика символічного засвоєння (організації) простору. Перекладається як "вітер та вода", але реально це вчення про те, як діють таємничі сили, що забезпечують людині здоров'я, процвітання й удачу, допомагають урівноважувати та гармонізувати на благо людині сили, які мають назву *цзи*. Керувати цією життєвою енергією дозволяє правильне розміщення предметів у життєвому просторі людини.

Конфуціанство (Кун-Фу-Цзи, Конфуцій, 551–479 рр. до н. е.). Засновник підкреслював важливість збереження традицій, для чого людина має виховувати, удосконалювати себе у вчинках, саме тоді вона діятиме згідно з ритуалом, щоб досягти стану гармонії, розквіту всього суцього. Результатом самостворення та самовиховання стає щира людина. Початком стану досягнення гармонії є шанування батьків. Моральні правила для буденного життя Конфуцій відобразив у творі "Книга про шанування батьків".

Зазначав провідну роль виховання. Людина не народжується зі знаннями, вона їх отримує в результаті навчання. Сутність душі натуральна за характером, вона досконала в собі, але у складнощах життя забруднюється. Звільнення душі від цього бруду є шляхом до вдосконалення себе. У житті Конфуцій утримувався від чотирьох речей:

- не вдався до порожніх роздумів;
- не був категоричним у судженнях;

- не виявляв упертості;
- не думав про себе особисто.

Музика для нього була найкращим засобом змінити погану вдачу та звички. Важливу роль він відводив етикету – правилам благопристойності в різних життєвих ситуаціях.

Індійська філософська думка є однією з найдавніших. Її історія починається з Вед (буквально означає "знання"), які виникли, очевидно, між II і I тисячоліттям до н. е. і є однією з найдавніших літературних пам'яток людства. Виділяють *Pitvedu* – (санскр. *ṛgveda* – "веда гімнів", від *ṛc* – "хвалебний вірш", *veda* – "знання") – найстародавнішу літературну пам'ятку Індії, що містить зібрання гімнів богам; це найважливіша із чотирьох *сангіт* (санскр. *sāṃhitā* – "зібрання") ведичного канону. *Упанішади* є частиною індійських священних текстів *шруті* ("почуте") і складені як діалог учителя з учнем, у якому вчитель пояснює суть Вед. Сама назва означає "сидіти біля", тобто у ніг учителя, і отримувати так знання, настанови. Іноді ще зустрічається переклад "таємне знання". Саме в Упанішадах уперше зустрічається інформація про концепцію переселення душ (*самсара*) і відплату за минулі гріхи (*карма*). Для індійської філософії важливою є ідея непорушності варнового (кастового) поділу людей.

В Упанішадах викладено *йогу* – систему фізичних і ментальних практик та психопрактик, які допомагають змінити онтологічний статус людини у світі. Йога вчить, що для досягнення істинного пізнання необхідно пригнітити всі види психічної діяльності, що його затемнюють. Йога виробила систему прийомів (восьмирічний курс), яка включає спочатку регуляцію тілесних функцій (поза, дихання), а потім і внутрішніх психічних станів уваги, мислення тощо.

Філософським поглядам Стародавньої Індії властива практична спрямованість. Характерна риса світосприймання спостерігається при баченні зла, яке володарює в усьому світі. Саме тому головною метою є пізнання причин зла, дійсної природи Всесвіту, сенсу людського життя задля того, щоб віднайти засоби для повного знищення людських страждань, причиною яких є незнання реальності. Людина не здатна зрозуміти природу світу, тому варто зосередитись на тому, як жити найкращим

чином. Характерною рисою була віра в існування вічного світопорядку, Бога (Брахми). Важливу роль відіграє ідея карми – стверджується, що все наявне зло – наслідок вчинків людини. Утім, людина може сподіватися на краще майбутнє, яке має настати в результаті самовдосконалення. Вона має відмовитись від поганих вчинків, а це потребує тривалого зосередження розуму і великих зусиль, звільнення від життєвих помилок, що зумовить зменшення страждань.

Деякі мислителі вважали, що позбавлення від страждань людина досягає тільки після смерті, інші – що цього можна досягти шляхом страждань.

Індійська школа "Чарвака-Локаята" заперечувала обидва погляди. Вона не визнавала ні Бога, ні душі. Щастя, на погляд її послідовників, можна досягти лише тут і тепер, оскільки не існує потойбічного світу, а після смерті настає "ніщо".

Традиційно філософські системи Стародавньої Індії поділяють на ортодоксальні (ті, що не визнають авторитета Вед) і неортодоксальні (ті, що визнають вищий авторитет Вед).

До ортодоксальних (*Астіка*) належать міманса, веданта, санкхья, йога, ньяя, вайшешика. До неортодоксальних (*настіка*) – буддизм, джайнізм, локаята.

Джайнізм (VI ст. до н. е). Основою джайнізму є вчення про *джіви* (живі істоти), для яких є буття недовершене і буття довершене. Недовершене буття джіви – це поєднання душі з тілом, яке, оповиваючи душу, прирікає її на страждання. Різні ступені поєднання духовного з тілесним утворюють усю ієрархію живих істот, на вершині якої – люди й боги. Ще вище богів – джіви, вільні від тіла, від матеріального. Батьками вчення є 24 мудреці. Їх називають *Джина* (переможці), оскільки вони перемогли всі пристрасті та досягли звільнення.

У джайністів є низка спільних із буддизмом положень: віра в переродження душі, у те, що добрі вчинки врятовують людину, в обов'язковість періодичних появ пророків і богів, які будуть зміцнювати релігію і підсилювати її вплив, учення про карму. Ключовою відмінністю між обома вченнями є більше приписування елементів аскези та самокатування саме джайнізму.

Згідно з буддизмом життя – це страждання, які пов'язані з обов'язковими хворобами і смертю, але з бажанням кращого відродження із череди перероджень. Також причинами страждань є пристрасне прагнення життя, багатства, насолоди чи кращої долі в новому існуванні. Шлях звільнення від страждань Будда бачить у повному контролі свого духу та поведінки. Кінцевою точкою звільнення є *нірвана* (буквально "згасання"), після якої людина перериває переродження.

Процес звільнення від страждань відбувається через вісім шаблів.

1. Правильне бачення – чистота поглядів через уміння долати ілюзії.

2. Правильна рішучість – твердий намір змінити життя. Необхідними є звільнення від прихильності до земного світу та відмова від поганих намірів і ворожнечі до інших.

3. Правильна мова – контроль, утримування від брехні, наклепу, жорстоких слів тощо.

4. Правильна поведінка – відмова від знищення живого, крадіжок тощо.

5. Правильний спосіб життя – отримання ресурсів для чесного існування.

6. Правильне зусилля – постійне прагнення до викорінення старих поганих думок і закріплення в душі хороших ідей, інакше можна зійти із цього шляху.

7. Правильний напрям думок – знання й усвідомлення того, що всі речі є скороминущими, тому не має бути прихильності до речей і печалі щодо їх втрати.

8. Правильне зосередження: а) насолода радістю відчуженості та чистого мислення; б) внутрішній спокій, що породжує роздуми; в) спроба перейти до стану байдужості, тобто довершеної незворушності та звільнення від почуття тілесності; г) спроба звільнення від свідомості, тобто всіх чуттів.

Головні відмінності індійської філософської думки від давньогрецької:

1. Індивідуальне творче начало виражене слабо, більш значущою є колективна творчість.

2. Крайня хронологічна невизначеність її пам'яток (їх поява та зміни датовані не лише століттями, а й тисячоліттями).

3. Прив'язаність до релігійно-міфологічної і віддаленість від наукової думки.

4. Спрямованість на пояснення насамперед внутрішнього світу людини (а не явищ природи) у її взаємовідносинах з іншими людьми та індивідуальному існуванні.

Запитання для самоконтролю

1. Чи розрізняли магію та медицину стародавні єгиптяни?
Якщо так, то як саме?
2. Які частини душі виділяли стародавні єгиптяни?
Які ролі вони виконували?
3. Розкрийте типологію людей,
запропоновану медиками Стародавнього Китаю.
4. Назвіть особливості індійської філософської думки.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

Античність (від латин. *Anticuus* – "давній") – термін для позначення всього, що пов'язано із греко-римською старовиною. Цей термін виник в епоху Нового часу, коли з'явилася потреба систематизувати попередній досвід і усвідомити тогочасну сучасність. Період, що був визначений як той, що був давно, отримав назву *Античність*.

Соціальний устрій – рабовласництво, що дозволило частині населення звільнитись від фізичної праці та зайнятись роздумами про сенс життя тощо.

Зазначений період розвитку психологічної думки мав певні особливості:

- 1) Доказовість і аргументація як інструменти впливу.
- 2) Змагальність, у ході якої змагались не лише спортсмени і поети, але й мислителі у мистецтві аргументації та доказовості. Будь-яка ідея, будучи сформульованою, відшліфовувалась через аргументи критики та сумніви.
- 3) Оригінальність і різноманітність філософсько-психологічних ідей щодо походження сушого.

Найпростіша класифікація поділяє епоху Античності на два періоди, підкреслюючи єднання в її межах двох світоглядів (рис. 3.1): 1) доантичного (міфологічного); 2) філософського (власне Античність, поч. VII–VI ст. до н. е.).

Міфологічний світогляд	Філософський світогляд
Об'єктивізм людини	Суб'єктивізм людини
Віра в надприродне (анімізм, гілозоїзм).	Рациональність (аргументація та пошук істини).
Ірраціональність (образність і асоціативність, міфологізація).	Деміфологізація.
Традиціоналізм	Космоцентризм і антропоморфізм.
	Пошук першооснови та начала всього сушого

Рис. 3.1. Типи світогляду

Закінченням періоду вважають 529 р. н. е., коли вийшов кодекс Юстиніана, згідно з яким заборонялося поширювати та вивчати язичницькі ідеї.

Філософсько-психологічний погляд на природу людської психіки породжує принципово новий погляд, який ґрунтується на раціоналістичному поясненні оточуючої дійсності. Утім, душа як елемент, що вперше згадується міфологічною свідомістю, залишається основним поняттям у поясненні природи психічних явищ.

Незважаючи на те, що в міфології також багато йшлося про душу, це поняття у філософів Античності відрізняється від міфологічного тлумачення. Міфологія та філософія – два різні типи світогляду. Міфологічний тип є результатом стихійного перенесення на весь Всесвіт властивостей людини та її роду. Філософія ж – це якісно новий етап світоглядного мислення, за якого абсолютизується відносність буття.

Світогляд – це система принципів, знань, ідеалів, цінностей, вірувань і поглядів на сенс та мету життя, які визначають діяльність особистості або соціального суб'єкта й органічно вплітаються у його вчинки та спосіб мислення.

Філософ доби Античності – це мудрець, який мандрує від держави до держави. Своє завдання він вбачає в тому, щоб його учні могли конструювати власні знання, уявлення про людину, суспільство, їхню взаємодію. Єдина можливість у той час стати розумним – це потрапити в учні до мудреця. Предметом філософії є буття. У цей період зароджуються дві парадигми (*парадигма* – загальновизнаний еталон наукового дослідження, що включає закон, теорію, їх практичне застосування тощо): матеріалістична та ідеалістична.

Загальні тенденції розвитку психологічної думки Античності:

1. Акумуляція позитивного знання – математика, астрономія, географія, медицина.
2. Прагнення самостійного логічного обґрунтування думки, критичність мислення.
3. Пошук першооснови світу – певний вид матерії, явища природи.

4. Людина – активна істота, яка завдяки спостереженню і логічній роботі розуму здатна досягнути законів буття. Вона має власний план, що не підпорядковується надприродним силам.

Античність можна розподілити на три етапи:

1. Рання Античність, або досократівський період (до V ст. до н. е.).

2. Класичний період.

3. Період Еллінізму.

Досократики – філософи античного періоду до Сократа (800–500 рр. до н. е.). Це новоєвропейський термін для позначення ранніх грецьких філософів VI–V ст. до н. е. Термін був уведений у науковий обіг німецьким ученим Г. Дільсом. У традиційному сучасному вживанні поняття *досократівська традиція* вказує не на хронологічні межі, а на філософію зазначеної епохи. Твори досократиків відомі лише за фрагментами, що збереглись у вигляді цитат у пізніших античних філософів. Основні філософські центри ранньої філософії Греції – Мілет, Сицилія, Елея. Найвизначніші філософи-досократики – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен (Мілетська школа), Піфагор, Геракліт, Парменід (Елейська школа), Анаксагор, Демокріт.

Для *протофілософії* характерна наявність багатьох образів міфології, елементів антропоморфізму та пантеїзму, відсутність філософської термінології, алегоричність.

У *натурфілософії* (філософії природи) в основу пояснення світу покладалися якісь умоглядні передумови, деякі першооснови, з яких виводилося все різноманіття його явищ.

Перший етап розвитку психології має космоцентричний характер, оскільки зосереджує увагу на основах зародження світу. Головним предметом розгляду натурфілософів був роздум про першоначало всього сущого (грец. *Архе* – "начало", основа всіх речей та явищ).

Цей період включає:

1) іонійську філософію (Мілетська школа Фалеса, Анаксимандра, Анаксимена, Геракліта);

2) італійську філософію (Піфагорійський союз і школа елеатів – Ксенофан, Парменід, Зенон);

3) філософію Емпедокла, що об'єднує іонійську та італійську традиції.

Фалес (625–527 р. до н. е). Вважав, що вода є первинною субстанцією, а все інше утворюється з неї. Він стверджував, що Земля "спочиває" на воді, походить із неї та оточена нею. Беручи за єдине начало всіх речей воду, він першим спробував (у межах філософського, раціонального мислення) розв'язати проблему єдиної першооснови, до якої зводиться різноманіття і єдність природи.

Вода для Фалеса була осередком усіх протилежностей: вона може бути холодною і гарячою, переходити у твердий і газоподібний стан, не має конкретної форми, тобто є чимось невизначеним, і водночас чуттєво визначена: її можна бачити, сприймати дотиком, нюхати і навіть чути. Душа також має водянисту природу, є рідиною особливої якості, що наділена особливими властивостями, оскільки здатна спричинювати рух і є головним джерелом активності.

Його учень, **Анаксимандр** (610–546 до н. е.), вважав, що в основі всього лежить *апейрон* – особлива субстанція, від якої походить усе, зокрема й душа. Він вважав, що люди походять від інших земних істот; у свою чергу, усі наземні істоти походять від риб. Тому можна стверджувати, що мислитель стояв у витоків еволюційного підходу, оскільки визнавав, що все живе походить від неживого, а людина – від тварин.

Анаксімен вважав, що *архе* є в повітрі, а дихання людини і є її життям, тобто, на думку мислителя, душа є своєрідним повітрям, яке скріплює кожного з нас.

У всіх представників *Мілетської школи* спільним є те, що, на їхній погляд, душа є *субстанціальною* (*субстанція* – від латин. *substantia* – це об'єктивна реальність, сутність, що лежить в основі всього живого, певний матеріальний *субстрат*, який розглядається з позиції внутрішньої єдності), що згодом отримає розвиток у зародженні матеріалістичної концепції.

Геракліт (приблизно 520–460 рр. до н. е.). Походив з аристократичного роду, проте прагнув самотності, жив бідно, останні роки прожив у хатинці в горах. Його часто називали "темним", тому що його важко було зрозуміти, у його висловлюваннях

було багато метафор, порівнянь. Проте думки його відрізнялися глибиною і оригінальністю.

З різних стихій природи його увагу привернув вогонь. На його думку, саме Вогонь був першоначалом світу. Усе з'явилося у результаті світової пожежі та зникне в ній. Душа людини має вогненну природу.

Шляхом згущування вогонь перевтілюється у повітря, повітря – у воду, а вода – у землю. Такий вигляд має шлях вогню згорівши вниз, проте цей шлях може бути і протилежним – знизу-вгору.

Людську душу він уявляв як нероздільне поєднання вогню та води, вважаючи при цьому, що вогненна частина робить її благородною, а волога породжує почуття та потяги. Душу, у якій переважає вогонь, Геракліт називав сухою, кращою та мудрішою за вологу. Душу взагалі також називав випаровуванням, що має здатність відчуття.

Протягом життя душа людини вдосконалюється, стає сухою, вогняною і набуває мудрості. Задля досягнення сухості потрібно дотримуватись дієти, статевої аскези, узагалі відмовитись від тілесних радощів: якби щастя полягало в тілесних почуттях, то треба було б назвати щасливими волів, коли вони отримали для їжі горох.

Спостерігаючи за своїми сучасниками, Геракліт помітив, що деякі душі тяжіють до вологи, тому зробив логічний висновок, що харчуватись вологою – насолода для душі. Він писав, що під час алкогольного сп'яніння душа п'яного помітно набирає вологи і важчає, стрімко втрачаючи мудрість і благородство. Для душі перетворення на воду означає смерть.

Порівнював душу людини з павуком, павутиння – з тілом. Як павук відчуває розривання мухою нитки павутини і швидко біжить до пошкодженого місця, так і душа людини швидко поспішає до пошкодженої частини тіла. Також зазначав, що душа не переносить пошкодження тіла, з яким вона міцно пов'язана.

Геракліт казав, що все існуюче постійно міняється, переходить з одного стану в інший ("усе тече, усе змінюється"). Також саме від нього походить фраза "в одну річку не можна увійти двічі", оскільки і ріка змінюється, і людина не залишається такою, якою була.

Вважають, що саме Геракліт увів у вжиток термін *псюхе*.

Парменід (біля 540–470 рр. до н. е.) вважав, що людина, як і будь-яка річ у світі, складається із двох елементів. Душа людини складається з вогню та землі. Жінки мають більше тепла в собі, ніж чоловіки. Співвідношення тепла і холоду, на думку Парменіда, визначає образ думок людини. Відчуття тим досконаліші, чим більше в організмі тепла.

Теорія відчуттів Парменіда заснована на принципі подібності: подібне пізнається подібним. Він вважав, що й мертві відчувають, але оскільки в мертвій людині немає тепла, то вона відчуває лише холод і темряву. Також вірив у переселення душі.

Протагор (485–411 до н. е.) був одним із найяскравіших софістів. *Софістом* називали людину, яка заробляла на життя тим, що викладала молоді певні дисципліни, які, як тоді думали, могли бути корисними у практичному житті. Софісти навчали тільки тих, хто мав кошти, або тих, чиї батьки могли вкласти гроші в навчання.

Протагор вважав, що людина є мірилом усіх речей. Оскільки всі знання одержують із відчуттів, а відчуття в кожній людині різні, то єдиної істини немає. Усе залежить від кута зору того, хто висловлює думку.

Порівнюючи сучасну йому людину із первісною, стверджував, що первісна людина відрізнялась від тварин тільки тим, що вміла користуватися вогнем. Люди не вміли жити разом. Боги наділили їх соромом і правдою, і кожна людина стала причетною до справедливості та спільного життя. Проголошував, що політична доброчесність має бути надбанням усіх людей, оскільки інакше не було б держави.

Закони держави змінюються, як і все існуюче. Проте Протагор вірив, що вони вказують, що для нас корисно. Отже, поки закон існує, йому необхідно коритись. Розробляв концепцію особистих прав людини: людина має право жити для себе.

Піднімав питання розвитку особистості дитини і формування в неї суспільно прийнятної поведінки. Дослідив, що в результаті особистого спілкування дитину можна зробити кращою в етичному сенсі. Метою такого впливу вбачав не лише удосконалення етики людини, а й адаптацію до тих умов, у яких вона живе.

Емпедокл (бл. 484–424 до н. е.). Його філософські погляди поєднували іонійську та італійську традиції. Мислитель також

намагався віднайти першооснову світу та запропонував певну компромісну, консолідуючу картину його бачення в поєднанні чотирьох стихій: землі, води, повітря та вогню. Його вважають засновником учення про темперамент як змішування чотирьох стихій у людині. Уявлення про панівні стихії, які об'єднують усіх натурфілософів давнини, отримало назву *гілозоїзм*.

Ці першооснови є пасивними і не переходять одна в одну. Джерелом Всесвіту, за Емпедоклом, є протиборство двох психічних начал: Любові й Ворожнечі. Любов є космічною причиною єдності та добра, Ворожнеча – зла й роздробленості.

Саме через Любов філософ трактував процес сприймання. Вона є причиною того, що подібне тягнеться до подібного й пізнає подібне. *Землею бачимо землю, водою воду, повітрям бачимо ясне повітря, а вогнем – нищівний вогонь. Любов'ю бачимо любов, а ненавистю – сумну ненависть*. Звідси він виводив, що всі стихії мусять бути в оці, щоб око могло бачити природу. Сприйняти певний об'єкт людина може лише при безпосередньому зіткненні органа чуття з ним. Ті речі, що людина бачить здалеку, Емпедокл пояснював тим, що з речей, як і з очей, виділяються "впливи", і одні впливи зустрічаються з іншими, просочуються до ока крізь пори; тому можна бачити лише ті речі, які під поглядом за формою і величиною відповідають порам ока. Таке уявлення про сприймання є примітивним, проте першим (і в чомусь слушним) розумінням залежності зазначеного процесу від будови органа чуття.

Піфагор (580–500 рр. до н. е.) став засновником школи, яка отримала його ім'я. Представники цієї школи віддавали перевагу нематеріальним першоелементам світу. Займаючись математикою, почали саме її вважати початком усього сущого. Піфагор думав, що у світі існує деякий початковий порядок, обумовлений існуванням чисел і числових відносин – *гармонія*, що в перекладі означає "зв'язок", "упорядкованість", "пропорційність". Піфагорійці нерідко ототожнювали числа з тими чи іншими явищами. Наприклад, певна властивість чисел є справедливістю, а інша – душею і розумом, інша – удачею тощо, тобто в роботах піфагорійців виражаються ідеї нумерології, містики, езотерики.

Піфагорійці вірили в переселення душі після смерті людини з одного тіла в інше. Нібито навіть сам Піфагор описував свої попередні перевтілення.

Щодо душі піфагорійці висували такі тези:

- тіло є в'язницею для душі;
- душа існує окремо від тіла і може єднатись із довільним тілом;
- душа буде визволена з тіла, коли очиститься через спокутування провин;
- душа довговічніша, досконаліша і могутніша, ніж тіло, оскільки залишається навіть тоді, коли тіло гине;
- душа ув'язнена в тілі за скоєні нею провини.

Отже, виходить, що душа мусить спокутувати провини, а тіло їй допомагає. Для цього треба не їсти втіленої духовної істоти (вегетаріанство), не піднімати того, що впало, не приймати нестриманих гостей, перед смертю не хапатись за життя.

Піфагорійці створили свою систему цінностей. Найважливішим вони вважали прекрасне та благопристойне, зокрема науку. Далі йшло вигідне та корисне. Третім у цьому списку було приємне. Дотримувались певного стилю життя: вставали до сходу сонця, виконували вправи, пов'язані з розвитком і зміцненням пам'яті, а потім йшли на берег моря зустрічати схід сонця, обговорювали майбутні справи, працювали, наприкінці дня після обмивання всі разом обідали і славили богів. Потім разом читали й обов'язково обговорювали минулий день.

Демокріт (470–380 рр. до н. е.) видавався сучасникам дивною людиною, оскільки постійно йшов кудись із міста, часто зникав на кладовищах, без причини вибухав шаленим сміхом. Нібито місцеві жителі навіть попросили Гіппократа перевірити його психічне здоров'я, проте він установив, що Демокріт повністю здоровий і є одним із найрозумніших людей, з якими йому довелось спілкуватись.

Демокріта вважають засновником *атомізму*. Він припускав, що душа складається з найменших круглих, гладеньких і дуже рухливих атомів, що розміщені по всьому організму. Вони вічно рухаються вгору-вниз, сплітаються між собою, наштовхуються один на одного і відскакують, розходяться,

знову збігаються, з'єднуються і в такий спосіб виробляють складні тіла, відповідають за їхні стани та відчуття. Атомами він також пояснював виникнення хвороб. Їх він пов'язував зі зміною пропорцій атомів, а вікові особливості – з тим, що з віком кількість рухливих атомів зменшується.

Душа для нього смертна й умирає разом із тілом. Душа не може існувати без тіла. Коли ми дихаємо, то вдихаємо разом із повітрям частинки, з яких складається душа, що у великій кількості перебувають у повітрі; видихаючи, відповідно, викидаємо якусь частину нашої душі. Вважав, що душу мають усі, навіть мертве тіло, але її мало. У нього звучать ідеї *панпсихізму* – душа є і в рослин, і у каміння.

З позиції теорії атомізму Демокріт припускав чотири види душі як місця концентрації атомів.

Перший вид душі – *душа розумна* – це концентрація атомів у голові, що лежить в основі мислення. Друге місце концентрації атомів – у серці, що формує *мужню (пристрасну) душу* та відповідає за виявлення емоційних і вольових актів. Третій вид – *бажаюча душа*, яка представлена концентрацією атомів у печінці та пов'язана з потребами людини. Атоми поверхні тіла формують органи чуттів і четвертий вид душі – *сприймаючу душу*.

Сприймання – це проникання атомів із зовнішнього світу до органів чуття: звук – це згущене повітря, що вривається до вуха; зорові образи – це часточки предметів, їхні подобі, що відриваються від предметів і просочуються всередину ока. Такі часточки Демокріт називав *ейдолами* (зменш. від грец. *Εἶδος* – "образ") – образами копій, які відділяються, витікають із речей і подібні їм за зовнішнім виглядом. Коли вони досягають поверхні тіла людини, то залишають певні відбитки, які відчуються людиною як відповідні образи. Вони є маленькими копіями предметів, через які людина здатна сприймати великі предмети. Усі відмінності в характеристиках таких ейдол (у формі, положенні тощо) і є визначальними у специфіці наших відчуттів.

Демокріт вбачав у атомах різноманітність і припускав, що вони відрізняються за формою, порядком, положенням, і такий поділ лежить в основі всіх відмінностей, що спостерігаються. Проте зазначав, що спосіб пізнання, тобто наявність спостерігача,

впливає на сприймання речей. Вважав, що якщо в атомів немає якостей (смаку, аромату, кольору), то цих якостей немає і в речей, оскільки "з нічого нічого не буває". Усі якості пов'язані з якостями атомів: якщо тіло складається із круглих і помірно великих атомів, то буде здаватись солодким, а якщо із круглих і гладеньких, косих і маленьких – то гірким тощо. Проте відмінності у сприйманні можуть викликати і змінність предмета (напр., щось може сприйматись і як кисле, і як солодке), і змінність суб'єкта (хворий сприймає все не так, як здоровий).

Припускав існування богів, гадав, що вони створені з атомів, довго живуть, але не вічно. Вважав, що вони посилають образи передбачення майбутнього, які залітають до людини під час сну крізь пори тіла. Стверджував, що боятись богів не потрібно, їх можна просити про благодійний вплив.

Розробив учення про необхідність (*детермінізм*, від латин. *determino* – "визначаю") – найдавніше філософське вчення про Всесвіт як універсум тотальної взаємозумовленості природних, соціальних і духовних процесів, грандіозний ланцюг причин і наслідків, зв'язок усього з усім. Атоми, на його думку, рухаються лише визначеною траєкторією, з якої не можуть зійти, тому все, що відбувається у світі, є фаталістично визначеним, і нічого хаотичного, а отже, і випадкового, у природі не відбувається. Таке трактування свідчить про те, що людина не має свободи й не може відповідати за свої дії. Саме за таке бачення будови світу теорію Демокріта критикували, оскільки категорія свободи була однією з базових і найголовніших у розумінні природи людини.

Найбільш відомим висловом **Сократа** вважають "Я знаю, що нічого не знаю". Відповідно "Пізнай себе" стало основним принципом сократівських досліджень. Американський психолог Р. Уотсон припускав, що це був один із перших випадків, а можливо, і перший, систематичного використання методу інтроспекції [53, с. 39].

Сократ не залишив по собі жодних творів, усе, що ми знаємо про нього, черпаємо із творів його учнів – Ксенофонта та Платона, у більшості яких Сократ виступає як головний герой.

Прагнення Сократа зрозуміти істину часто застосовують при описі ідеального втілення мудреця. Його вважають родоначаль-

ником філософської діалектики – пошуку істини за допомогою бесіди, тобто постановки запитань і методичного отримування відповідей на них. У процесі спілкування Сократ за допомогою поставлених запитань допомагав співрозмовнику знайти істину і тим самим вів його від невизначених уявлень до ясного розуміння того, що обговорювалось. У роботі "Федон" указується, що людина може дати правильну відповідь на будь-яке запитання, аби тільки запитання було поставлене правильно. Нині цей принцип лежить в основі коучингу. Свій метод Сократ назвав *майєвтикою*, що у перекладі означало "повивальне мистецтво". Він мав на увазі, що своїми запитаннями допомагав знанням "народитись", але сам не був їх джерелом.

У поняття "душа" він включав психічні властивості, які при-
таманні людині як розумній істоті. Саме вчинки та ставлення до них розкривають людину.

Виділяв три чесноти людини:

- 1) помірність, яка виявляється в тому, що людина вмie приборкувати пристрасті;
- 2) хоробрість, яка виявляється у знанні, як подолати небезпеку;
- 3) справедливість, що пов'язана зі знанням, як дотримуватись закону.

Ці риси людина здобуває шляхом пізнання та самопізнання. Указував, що моральність – це благо, яке реалізовується у людських вчинках. Добродісність полягає у знанні добра і діях відповідно до цього знання.

Своїм покликанням бачив виховання людей, наполягав на систематичності розумової освіти молоді. Ніколи не вважав себе мудрим, а лише тим, хто любить мудрість. Говорив, що в кожній людині є мисляча сила, яка здатна створювати "ідеї як такі", під чим розумів найвищу міру абстрактності думки. Сила (*псюхе*) відчуває тяжіння (*ерос*) іншої *псюхе*, і вони об'єднуються за допомогою *логоса* (слова), породжуючи послідовність думок, які очищаються методами діалектики.

Розкриваючи співвідношення душі та тіла, називав тіло злом, яке стоїть на заваді пізнанню істини, оскільки воно наповнює людину пристрастями, бажаннями, страхами тощо. Також тіло прагне їжі, до нього можуть "приставати якісь

хвороби". Йому вторував Федон: "Усі війни виникають через прагнення багатства, а здобувати його змушує нас тіло, якому ми хоч-не-хоч мусимо догоджати".

Сократ підкреслював мінливість людського тіла і душі. У роботі "Бенкет" він зазначав, що людина від немовляти до старості вважається тією самою особою, але вона ніколи не буває тією самою, хоч і здається нею, а завжди оновлюється, щось втрачаючи, наприклад волосся, тіло, кістки, кров чи взагалі все тілесне, і не тільки тілесне, але й те, що належить до душі: ні в кого не залишаються без змін звички і характер, ні думки, ні бажання, ні радості, ні прикраси, ні страхи, завжди щось з'являється, а щось і втрачається.

Вірив, що в кожній душі є добрий початок і демон-покровитель. Говорив, що чув голос свого демонія. Є версія, що саме за це його звинувачували у створенні нової релігії, що стало одним із пунктів його смертного вироку. Ксенофонт залишив таке пояснення: "Сократ винний у тому, що не визнає богів, яких визнає держава, а бачить інші, нові божества, і винен у тому, що розбещує молодь".

Офіційна версія страчення (через прийняття отрути цикути) звучить так: "за введення нових божеств і розбещення молоді в новому дусі". Також є дані, що Сократу на суді зашкодили і зв'язки з тогочасними політиками – Харменідом і Критієм, які боролися проти афінської демократії. Друзі пропонували втекти із Греції та залишитись живим. Навіть суд рекомендував визнати провину і бути висланим. Але він стояв на своєму і, отже, був страчений.

Найбільш значущим представником ідеалістичної теорії був **Платон**. Він опирався на ідеї свого вчителя Сократа, а також поділяв деякі положення піфагорійців, зокрема ідеї щодо значення чисел. Загалом у нього домінувало математичне спрямування. М. Г. Ярошевський пояснює це тим, що геометрична фігура є особливим об'єктом, певна частина якого піддається спогляданню, а більша частина стає зрозумілою, "видимою", лише після тривалого інтелектуального осмислення [53, с. 40].

Платон у своїй концепції виділяв два світи: світ ідей (*ейдос*), який є дійсним, постійним і досконалим, і світ мінливих речей. "Люди бачать предмети і не бачать їх ідей, вони приймають тіні

за дійсний світ". Ідеї існують об'єктивно, незалежно від людей і речей. На його думку, душа людини близька до світу ідей. Душа існує вічно і на певний час вселяється в тіло. Саме душа робить людину людиною. Душа містить усі знання, проте, коли вона поселяється в тілі, то знання стають прихованими. Тому задача пізнання полягає у згадуванні знання. Причиною для збудження спогадів стають предмети чуттєвого світу.

Він порівнював людську душу з колісницею, у яку запряжені білий і чорний коні (погана та благородна основи в людині), керовані візником (розумом). Коли візнику вдасться приборкати погану основу, душа може піднятися і разом із богами споглядати справжнє буття. Фактично він був першим, хто розкрив внутрішній конфлікт душі, який особливо актуальним стане у поглядах психоаналітиків. Платон визначав дев'ять розрядів людської душі: мудрець, цар, державний діяч, цілитель людських тіл, віщун, поет (художник), ремісник, софіст і тиран. Трьом основам душі – жадобі, запалу та розсудливості – відповідають чесноти – поміркованість, мужність і мудрість. Їх узгодження породжує справедливість як у окремій людській душі, так і в державі, яка, на його думку, влаштована за таким принципом: у ній працюють ремісники, захищають мужні воїни, а управляють мудрі правителі – філософи.

У сьомій книзі "Держава" розкривається одна з найзнаменитіших алегорій Платона – розповідь про печеру. Він зображує матеріальний світ як підземне, подібне до печери помешкання, до якого на всю його ширину веде відкритий для світла вхід. Із самого дитинства люди заковані в кайдани так, що бачать лише тіні речей, оскільки не можуть навіть голови повернути, аби краще розглянути предмети. Позбавлення кайданів і бачення істинної природи речей є нелегким процесом: люди робили б це з великою мукою, у них боляче миготіло б в очах, вони не могли б дивитися на предмети, тіні яких раніше бачили. Можливість розуміти істину приходить не одразу, а в кілька етапів: "І передусім ... найлегше було б розпізнавати тіні, після цього – відображення на воді людей і всіляких предметів і лише потім – самі предмети". Таке прозріння не схвалюється оточуючими, а швидше навпаки – людина стикається із нерозумінням, осудом ("після сходження вгору вона повернулася із зіпсованим зором") і загаль-

ним підсумком, що "височінь не варта того, щоб до неї прагнути". Проте лише так можна досягнути "вершину світу думки", якою є ідея добра, і "саме вона – причина всього, що слушне і прекрасне".

Концепція Платона про існування потойбічного світу ідей і необхідність повертатися до нього продовжилася у вченні **Плотіна**, визначного представника психологічних ідей *неоплатонізму* як ідеалістичного напрямку античної філософії III–VI ст. У його теорії ідеї Платона набули якісно нової форми як учення про *еманацію* (латин. *Emanatio* – "самоздійснення", "випромінювання") матеріального світу з ідеального, духовного першоджерела.

Ієрархія буття світу представлена Плотіном у іпостасі діалектичної тріади Єдиного, Розуму та Душі.

Єдине (давньогрец. τὸ ἓν) – це божественна, досконала, надчутлива та невичерпна першооснова буття, що є абсолютним благом. З Єдиного відбувається випромінювання всього сущого, яке має вигляд сходження до найнижчої її ланки – матерії. Саме цей процес у теорії Плотіна отримав назву *еманація*. Оскільки він є поетапним відділенням і віддаленням від Єдиного, то може бути також названий *деградацією* (від латин. *Gradus* – "крок", "ступінь"). *Єдине не є суще, але батько його, і це – як би перше народження, оскільки, будучи досконалим, так як нічого не шукає, нічого не має і нічого не потребує, Воно як би перелилося через край і, виконане Собою, створило інше.*

Розум (γνῶσις, νοῦς) народжується внаслідок еманатії Єдиного. Єдине, переполюючись самим собою, вимагає переходу в інше; оскільки воно залишається постійним і не убуває, то інше тільки відображає його, і, таким чином, саме Розум є умосяжним образом неосяжної сутності.

Породжені Розумом думки та ідеї, як і власне сам Розум, продовжують спілкуватися та єднатися з абсолютним благом.

Світова душа (ψυχή, ψυχή) – наслідок сходження Розуму. Душа вже не мислить себе як приналежність до Єдиного, але лише прагне до Нього. Вона породжує матерію як початок фізичного і чуттєвого світу. Сама матерія є сущим, яке позбавлене будь-якої самостійності та є продовженням і втіленням світу ідей (*ейдосів*). Це є субстрат змін і нескінченної невизначеності. Матерія, з одного боку, нерозумна й уособлює зло, оскі-

льки є продуктом деградації (деструкції) ейдосів, а з іншого – розумна і прекрасна, оскільки саме в ній виявляється прообраз Єдиного як божественної першосутності.

Процес повернення (сходження) від Світової душі до божественного начала (Єдиного) відображений у розробленому Плотіном ученні про очищення, спасіння душі, яке отримало назву *сотеріологія* (від грец. σωτηρία – "порятунок" + + грец. λόγος – "учення", "слово").

Світ перетворюється і повертається до божественного свідомим зусиллям розуму і душі. Такий рух сходження до божественного Єдиного можливий лише через аскезу як процес духовної практики. Плотін зазначав такі етапи на цьому шляху:

1) Піднесення над чуттєвістю; безпристрасне, відсторонене ставлення до неї як до предмета (інструмента пізнання).

2) Любов і потяг (ерос, ἔρως) до справді прекрасного.

3) Абстрактне мислення.

4) Чисте, відсторонене споглядання.

5) Екстаз як спрощення, у якому дух стає гранично простим і, таким чином, єдиним з божеством, зливаючись із ним.

Надалі сотеріологія стала частиною догматичного богослов'я як учення про отримання праведниками блаженства в потойбічному світі. У християнській теології головним предметом сотеріології є вчинок Ісуса Христа, який помер на хресті для спасіння людства.

Арістотель народився в сім'ї медика і сам готувався до цієї професії. Окрім філософії, займався дослідженнями з біології. Був вихователем Олександра Македонського, який відправляв своєму вчителю тварин і рослин з усіх завойованих країн. Був першим із мислителів, хто написав роботу про психічне ("Про душу").

Арістотель досліджував пізнання, розглядаючи здатність до відчуття та мислення. Поділяв їх за джерелами виникнення: відчуття має зовнішнє джерело, а мислення – внутрішнє. Людина мислить, коли забажає, відчуває за наявності зовнішнього предмета, що подразнює органи чуття. "Відчуття є тим, що спроможне сприймати форми чуттєво даних предметів без їхньої матерії; так віск приймає відбиток печаті без заліза і без золота".

Душа, на його думку, – це спосіб організації живого тіла. Необхідно душу визнавати сутністю, свого роду формою природ-

ного тіла, потенційно одарованого життям. Він вважав, що душа притаманна всім живим організмам, зокрема й рослинам. Вона не може існувати без тіла, але водночас не є його частиною. Причому душа як форма живого тіла не є зовнішньою, це внутрішня форма, яку Арістотель називав *ентелехією*. Душу від тіла відділити не можна. Душа залежить від тіла і не залишається нерухомою при його змінах. Це цілком очевидно при сп'янінні та хворобах: душа при цьому виявляється дуже зміненою під впливом афектів тіла. І навпаки, стає зрозумілим, що тіло співпереживає стани душі, що виявляється в коханні, страху, горі та задоволенні. Не сама по собі душа, а тіло завдяки їй навчається, думає та діє. "Коли душа засмучена або радіє, то видно, що засмучені або радісні фізіономічно".

Вихідну модель для вивчення психічного Арістотель описував через загальнобіологічні зв'язки організму із середовищем. Первинний рівень таких відношень представлений у процесах харчування (*рослинна душа*), оскільки харчування – це поглинання зовнішнього внутрішнім. Функціями цього рівня душі є, окрім харчування, також ріст і розмноження. Крім рослинної, Арістотель виділяв *чутливу* (тваринну) і *розумну* (людську) душі. Тваринна душа відповідає, окрім чутливості, ще й за рух, а розумна включає такі функції, як пам'ять, прагнення, уяву, волю та мислення. Лише людське тіло може вмістити три ступені (рівні) розвитку душі. Центральним органом душі він вважав серце, яке пов'язане з усіма органами чуттів і рухів через кровообіг. Розрізняв два види (рівні) розуму – активний і пасивний. Обидва становлять силу, за допомогою якої душа творить уяву та думку. Пасивний розум відповідає за формування та пояснення образів (у сучасному розумінні – відчуття та сприймання), активний виявляється в абстрактному мисленні та актах волі.

Поза формою тіло існувати не може. Душа як форма оживлює тіло, воно отримує свою внутрішню доцільну енергію. "Якби око було живою істотою, то його душею був би зір" [29, с. 371–448]. Душа належить до тіла, як корабельник до судна. Керуючи харчуванням організму, його чуттєвою і розумною функціями, рухами, душа ніби розділяє тіло на кілька рівнів.

Людське життя полягає у сприйманні та переживанні краси й досконалості буття. Насолода, яка випливає із цього, є наслідком, а не остаточною метою, не мірою його цінності. Мету людської діяльності Арістотель вбачав у блаженстві. Проте лише фізично та духовно зріла людина може здійснювати вчинки, які приводять до блаженства. При хворобі він рекомендував лікарям очищати тіло ліками, а душу – дістами.

Продовження ідей Арістотеля втілювалось у напрямі, який отримав назву *перипатетика* (від грец. *περιπατέω* – "прогулюватись"). Давньогрецька філософська школа послідовників Арістотеля існувала до III ст. н. е. Назва школи походить від звички Арістотеля прогулюватись разом з учнями під час лекцій. Інша назва школи (*Лікей*) походить від назви району у східній околиці Афін, де Арістотель почав навчати своїх учнів, який, у свою чергу, отримав назву від храму Аполлона Лікейського. У Лікеї читали лекції двох типів: зранку – більш складні та спеціальні для постійних учнів, а ввечері – популярні для широкого загалу слухачів.

Після Арістотеля школу очолив один із найвідоміших його учнів – **Теофраст**, який представив трактат про характери, точніше про різні типи людей, де на перший план виходить якась яскрава риса, наприклад лестощі, балакучість, хамство, покірність, агресивність, пліткарство, нескромність, постійне невдоволення, підозрілість, уразливість, вульгарність, марносластво, скупість, вихваляння, наглість, боягузтво, очорнення інших тощо.

Наприклад, людина покірна, принижена – це така людина, яка, помічаючи когось здалеку, поспішає із привітаннями, виражає захоплення, називає співрозмовника прекрасною людиною, хапає за обидві руки й не відпускає; проводить частину дороги й розпитує, коли знову побачимось, нарешті відходить, лише продовжуючи вихвалити співрозмовника. Якщо виступає представником когось у певній справі, то намагається сподобатись не лише групі, яку представляє, але і протилежній, аби видавалось, що вона безпристрасна. Іноземців переконує в тому, що в їхніх словах більше слушності, ніж у її співвітчизників. Будучи запрошеною на обід, просить, аби їй привели дітей господаря, і стверджує, що вони дуже схожі саме на батька. Голубить і садить їх біля себе. Бавиться з ними в "сумка, сокира" (дитяча гра)

і пізніше дозволяє заснули в себе на животі й заважали тим самим роботі шлунка [59, с. 47–48].

Еллінізм – складне соціально-економічне, політичне і культурне явище, що характеризувалося синтезом грецької культури та культур країн Сходу. Психологічні теорії доби Еллінізму були орієнтовані на дослідження локальних проблем, які мали практичне значення. Однією з найважливіших у той час була проблема розвитку моральності, моральної поведінки. Розглянемо чотири найбільш відомі школи цього періоду: кініків (циніків), Епікура, стоїків і скептиків.

Школа кініків (циніків) виходила з того, що кожна людина самодостатня, тобто має все необхідне для духовного життя в самій собі. Проте, як підкреслював один із провідних представників цієї школи, Діоген, не кожна людина здатна зрозуміти себе, прийти до самої себе і задовольнитися тим, що в неї є. На їхню думку, люди звикли до допомоги суспільства, інших людей, комфорту. Тому єдиний шлях морального самовдосконалення полягає у шляху до себе, шляху, що обмежує контакти і залежність від світу. Найвідомішими представниками кініків були учень Сократа Антисфен (450–360 до н. е.) і його учень Діоген (400–325 до н. е.).

Шлях морального розвитку складається із трьох ступенів – аскези, ападейкії та автаркії. *Аскеза* виявляється у відмові від комфорту і благ, які дає суспільство. Тому представники школи ходили у старій одежі, лахмітті в будь-яку погоду, навіть у дощ і холод, не визнавали теплих речей, дуже мало і погано харчувалися, не мали постійного житла, могли спати під відкритим небом, не милися.

Другий крок – *ападейкія* – пов'язаний із відмовою від знань, накопичених суспільством. Кініки стверджували, що неписьменність – це своєрідна гідність. *Автаркія* – це відмова від громадської думки, похвали чи осуду людей. Із цією метою навіть було вигадано спеціальну вправу: учневі необхідно було просити милостиню в мармуровій статуї, яку, звісно, неможливо розжалобити. Успішною вважали поведінку, за якої він продовжував просити, не звертаючи уваги на її кам'яне обличчя.

Фактично кініки демонстрували не стільки самодостатність, скільки негативізм стосовно суспільних норм, епатуючи громадську думку.

Кініки не заперечували існування богів, але вважали, що варто кожній особистості бути самодостатньою і незалежною, а тому не варто в богів нічого просити.

Учення школи кініків вплинуло на етику стоїків. Негативне, навіть презирливе ставлення до матеріальних благ і спосіб життя кініків суттєво сприяли становленню аскетизму як ключового ідеалу християнства [37].

У **школі Епікура** вивчали критерії моральної і аморальної поведінки. Епікур, засновник школи, виділив чотири частини душі, три з яких притаманні і людині, і тварині, а четверта – лише людині. До цих трьох належать *вогонь*, який дає тепло, *пневма*, що забезпечує рух, і *вітер*, який дозволяє дихати. Четверта, суто людська частина, включає почуття, мислення і моральність.

У цій школі вважали, що джерелом добра і зла є сама людина, вона ж є головним суддею власних вчинків. Епікур указував, що людською поведінкою керують почуття, а не розум. Проте не обов'язково моральною є та поведінка, що ґрунтується на розумі. Усе, що викликає приємні почуття, є моральним. *Не можна жити приємно, не живучи розумно, морально і справедливо, і навпаки, не можна жити розумно, морально і справедливо, не живучи приємно*. Справжню насолоду спричиняють, за Епікуром, лише духовні задоволення, які вічні та немінучі, у той час як тілесні мають тимчасовий характер і можуть обернутись на неприємність.

Хоча Епікур спирався на головні положення філософії Демокріта, оскільки його вчителем був послідовник Демокріта Навсіфан, проте, додавши лише один аспект, він створив зовсім нову атомістичну теорію. Відмінність її полягає в тому, що в Демокріта рух атомів здійснюється в порожнечі лише за законом падіння тіл під власною вагою, а в Епікура разом із дією закону падіння з'являється ще один чинник – атом виявляє властивість "самочинного відхилення" від "лінії необхідності". Зміст своєї ідеї про самочинне відхилення атома від лінії необхідності Епікур вбачав переважно у правилі мудрості – умінні уникати незадоволення, страждань. Ідеться саме про уникання страждань, а не гонитву за

задоволенням бажань. Гонитва за бажаннями, на думку Епікура, завжди викликає свою протилежність – невдоволеність.

На заваді задоволенню стоять страхи. Виділяв страх перед богами, страх смерті та страх перед стражданнями. Епікур не лише їх називав, але й давав практичні рекомендації щодо їх подолання: боятись богів не варто, оскільки боги – істоти безсмертні та блаженні, а такі ні самі турбот не знають, ні іншим не шкодять; смерть не має нас лякати: поки ми є, її немає, а коли вона настає, то нас уже немає; безперервний біль нетривалий, а затяжні немочі спричиняють більше насолоди, ніж болю.

Розглядав бажання і виділяв два їх види: природні та нісенітні. Природні – необхідні, ті, що можуть позбавити страждань (напр. вода при спразі), і не необхідні, що урізноманітнюють насолоду (вишукана їжа тощо). Нісенітні не є ні необхідними, ні не необхідними (вінки, статуї тощо).

Проповідував, що для отримування від життя справжнього задоволення варто обмежити свої бажання і потреби, і саме в цьому полягають мудрість і розсудливість щасливого життя. *Епікуреєць* – це людина, яка розуміє, що головна насолода – саме життя і відсутність у ньому страждань. Чим жадібніші й непомірюваніші люди, тим важче їм досягти щастя і тим швидше вони прирікають себе на вічне невдоволення і страхи.

Стоїцизм як філософсько-психологічний напрям Стародавньої Греції та Риму виник близько 300 років до н. е. і був популярним у античному світі до III ст. н. е. Видатними представниками стоїцизму у Стародавньому Римі були Луцій Анней Сенека, Епиктет та імператор Марк Аврелій [54, с. 329].

У стоїків не було грошей на школу, тому промови вони виголошували, прогулюючись зовнішньою колонадою грецьких храмів – *стое*. Звідси і походить назва школи, яка із часом стала також синонімом твердості духу і сталості.

Вивчали процес пізнання, виділяючи в ньому п'ять ступенів – відчуття, пам'ять, уяву, фантазію, мислення. Останнє поділяли на два види: зовнішнє, що виражалось у мові, і внутрішнє як власне мислення.

За переконаннями представників школи, душа має божественне начало і притаманна всій природі. Після смерті тіла душа розсію-

ється в повітрі. Епікурейці вважали, що думки, відкриття разом з атомами душі людини під час її дихання передаються іншим.

Мали власне бачення моральності. Головним моральним законом вважали особисту свободу людини, яка виявляється в тому, що кожна людина може зберегти свою сутність, гідність за будь-яких, навіть найважчих, умов. Вірили, що людина не може змінити свою долю, ухилитись від неї, тому треба приймати світ таким, яким він є, але у волі розумної людини її власний духовний світ, і саме він має стати головною справою життя.

Навчаючи приймати життя в усіх його виявах, рекомендували:

1. У будь-якій ситуації уявити, що ще гірше могло трапитись за таких обставин. Вважали, що така негативна візуалізація допоможе показати, що насправді те, що є, не так уже й погано.

2. Цінували спокій, а гнів вважали дарма витраченим часом. Тому рекомендували в ситуації гніву "змусити себе розслабити лоба, пом'якшити голос і зменшити темп ходіння". Змінивши у такий спосіб зовнішні вияви гніву, можна вирівняти і внутрішній стан.

3. Рекомендували періодично звичне робити приємним. Стверджували, що відмова від чого-небудь змушує людину цінувати речі, які вона приймає як належні. Окрім усвідомлення їх цінності, такі відмови допомагають тренувати характер.

4. Навчали учнів, що помилятись є нормальним. Важливо вибачати себе за помилки. Наприклад, розповідаючи учням, як стати стоїками, Епіктет говорив їм і про те, що потрібно робити, якщо вони не зробили того, що він порадив.

Віру в могутність розуму та великі інтелектуальні досягнення епохи ставили під сумнів, на підґрунті чого з'явився скептицизм як новий напрям філософсько-психологічної думки.

Стоїки вірили, що все навкруги відбувається завдяки переплетенню причин і наслідків, що відображується в раціональній структурі Всесвіту, яку вони називали *логос*. Попри те, що представники зазначеної школи вбачали світ фаталістичним, вони вірили, що незважаючи на те, що людина не може контролювати все довкола, вона здатна формувати своє сприймання та ставлення до навколишньої дійсності.

Стоїки сприймали світ об'єктивно, таким яким він є насправді, причому акцент робили на саморозвитку особистості, концентруючи увагу на чотирьох важливих чеснотах людини: 1) практичній мудрості – здатності логічно керувати заплутаними ситуаціями, зберігаючи спокій; 2) стриманості – тренуванні самоконтролю і поміркованості в усіх сферах життя; 3) справедливості – ставленні до інших без упереджень, навіть якщо вони не мають рації; 4) хоробрості в повсякденному житті.

Вплив стоїцизму на подальший розвиток філософсько-психологічної думки досить значний і донині. Християнські теологи (зокрема Фома Аквінський) перейняли елементи ставлення стоїцизму до чеснот людини. Поняття *атараксія* (від грец. *атараксія* – "незворушність", "холоднокровність", "спокій" – безтурботність, блаженний безтурботний стан), що є характерною ознакою стоїцизму, має багато спільного із буддистською концепцією нірвани.

Одну з основних ідей стоїцизму яскраво описав представник цієї школи Епіктет: "Страждання є наслідком не подій, що відбуваються в нашому житті, а того, як ми ставимось до цих подій". Така ідея міцно пов'язана з деякими напрямками сучасної психології, зокрема *логотерапією* В. Франкла. Ураховуючи досвід Франкла як бранця концентраційного табору, логотерапія ґрунтується на принципі стоїцизму, за яким ми можемо наповнювати життя сенсом за допомогою сили волі, навіть у найсуворіших обставинах.

На противагу кінікам, стоїки підкреслювали необхідність ранньої соціалізації, підпорядкування законам, що діють у суспільстві. Вважали, що кожна людина повинна знайти і виконувати свою роль.

Скептицизм (від грец. *skeptikos* – "недовірливий") – античне філософсько-психологічне вчення, яке заперечувало можливість достовірного знання і раціональне обґрунтування норм поведінки людини. Засновником скептицизму був давньогрецький філософ Піррон (прибл. 360–270 до н. е.), твори якого, на жаль, не збереглися. До наших днів дійшли лише філософські вірші його учня Тімона (прибл. 320–230 до н. е.), який характеризував свого вчителя як втілення морального ідеалу. Відомим представником скептицизму був філософ Секст Емпірик.

Сутність скептицизму значною мірою розкривають сформульовані Пірроном запитання:

- Яка природа речей?
- Як ми маємо до них ставитися?
- Яку отримуємо користь від такого ставлення?

Скептики, як і Епікур, проповідували незворушність, незатьмареність душі й утримування від суджень. Згідно із гносеологією (теорією пізнання) скептицизму кожній тезі можна протиставити антитезу, яка нічим не поступається тезі. На цій основі скептики рекомендували утримуватися від категоричних суджень, які стосуються навколишньої дійсності, оскільки вони є досить відносними, недоведеними і залежать від звичаїв: "Утримання від суджень є таким станом розуму, за якого ми нічого не заперечуємо і нічого не стверджуємо". Сумнів і утримування від суджень – не те саме. Якщо у стані сумніву розум не знає, що вибирати, то у стані утримування від суджень він знає, що нічого не слід вибирати. У цьому разі він виявляє не слабкість, а силу. Наслідком сумніву чи відсутності знання є розгубленість, почуття жалю і невдоволення, у той час як наслідком утримування від суджень – спокій, незворушність, цілковита внутрішня вдовolenість.

Традиційну для античної філософії думку про залежність щастя людини від успіхів пізнання скептики вважали неприйнятною, адже філософи, на їхню думку, не є близькими до істини. А якби навіть удалося знайти її, то це не лише не наблизило б людей до щастя, а навіть віддалило б. Істина є чимось усезагальним, що виходить за межі індивіда і загрожує його підкорити. А той, хто не має судження про те, що добре чи погано, і не уникає його, і не гониться за ним, залишається незворушним. Отже, ця інтелектуальна настанова дозволяє людині опанувати себе, досягти стану спокою та позбутися хвилювань.

Психологічні ідеї античних лікарів

Гіппократ першим спробував пояснити психологічні ознаки людей їхніми фізіологічними особливостями. Він вважав, що тіло складається із чотирьох рідин – крові, слизу, жовтої та чорної жовчі. Якщо ці рідини врівноважені, то людина буде здоровою. Якщо ж гармонія порушується, то людина хворіє. Сама природа людини намагається відновити рівновагу та знищити хворобу.

З іменем Гіппократа пов'язують назви чотирьох темпераментів, що дійшли і до наших днів: *сангвінічний* (переважає кров), *холеричний* (жовта жовч), *меланхолічний* (чорна жовч) і *флегматичний* (переважає слиз). Для подальшої психології, незважаючи на простоту пояснення, це мало важливе значення. По-перше, було висунуто гіпотезу про індивідуальні риси та їх зв'язок із фізіологічними властивостями, а по-друге, здійснено спробу звести до певної типології відмінності між людьми.

Клавдій Гален зазначав, що хвороба – це особливий стан, за якого відбувається порушення правильного зміщення основних елементів і рідин організму. Для лікування пропонував дієту та лікарські засоби. Він першим указав, що в артеріях тече кров, а не пневма, як покладали до нього. Також він описав роботу м'язів, харчову та дихальну системи, усі кістки. Вивчав центральну нервову систему, її зв'язок із периферичною. Зробив висновок, що мозок – це орган мислення та відчуття. Вважав, що тілом рухається психічна пневма, яка виконує роль носія сигналів подразнення або отриманих органами чуттів відчуттів до мозку, а він несе до органів рухові імпульси. Наголошував, що хороший лікар обов'язково має бути хорошим філософом.

Герофіл був першим, хто розпочав розрізати трупи, що дозволило зробити певні відкриття. Саме завдяки цьому він описав анатомію багатьох органів.

Установив різницю між нервами і зв'язками, простежив зв'язок головного мозку з нервами, які містяться на периферії. Вивчав будову головного мозку та його оболонки. Установив відмінність між артеріями та венами, описав три стадії роботи серця. Стверджував, що здоров'я є основою благополуччя людини.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте вчення Платона про природу психіки.
2. Розкрийте уявлення Арістотеля про співвідношення душі та тіла.
3. Опишіть учення античних лікарів про психічне, психологічне.
4. Охарактеризуйте психологічні ідеї періоду Еллінізму.

4. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАЇЬ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Термін *Середньовіччя* виник на початку XV ст. (в епоху Відродження) серед італійських філологів-гуманістів, які умовно поділили латинську мову на стародавню, середню і нову [6]. У філологів цю традицію запозичили історики-гуманісти XVI–XVII ст., які ввели нову тричленну періодизацію всесвітньої історії: Античність – Середні віки – Новий час. Оскільки під Новим часом вони розуміли свою епоху, то Середні віки в їхньому уявленні закінчувались у XV ст.

Історію Середніх віків звичайно поділяють на три великі періоди: Раннє Середньовіччя (V – середина XI ст.), Розвинене (або Класичне) Середньовіччя (середина XI–XIV ст.) і Пізнє Середньовіччя (XV ст.). Оскільки Пізнє Середньовіччя є якісно новим етапом розуміння людини, то ми будемо розглядати його окремо як епоху Відродження. Епоха Середньовіччя – це епоха виникнення, розвитку і падіння феодалізму.

Історики початком епохи Середньовіччя традиційно вважають падіння Західної Римської імперії (476), а кінцем – відкриття Америки Х. Колумбом (1492). Проте не менш важливою є дата 529 р., з якої заборонялося розповсюдження язичницьких ідей, тобто затверджувалася єдина релігія для Європи – християнство. С. Головащенко [4] виділяє цілу низку характерних рис релігійних культів епохи Еллінізму, які вплинули на формування християнства:

- ідея помираючого Бога, який розумівся гарантом оновлення світу і людства (культ Діоніса);
- упевненість у здатності кожної людини залучитися до Божества як духовно, так і тілесно, через засвоєння утаємничених знань і участь у матеріальних церемоніях;
- так звана *релігія тайнств*, де в центрі релігійної свідомості стоїть поняття про спасіння душі, яке вбачалось у досягненні вічного блаженства;
- поклоніння богині-матері, яка своєю відданістю рятує Божественне єство (культ Ізиди);

- давньогрецька "олімпійська" релігія в епоху Еллінізму висунула образ бога-сина (культ Аполлона), який став посередником між богом-отцем (Зевсом) і людьми;

- визнання матеріального посвячення необхідною умовою спасіння зумовлювало висновок, що поза громадою посвячених спасіння неможливе;

- уявлення про потрібну долю душі в потойбічному світі: вічну муку для не виправлених грішників, спокутування кари для здатних до зцілення та вічне блаженство для праведників;

- виникнення вірування, що Божество може, не втрачаючи повноти свого потойбічного єства, утілитись у матеріальному образі та жити земним життям разом з іншими людьми, щоб лише після смерті поєднатись зі своїм потойбічним єством.

Основною особливістю розвитку філософської думки епохи Середньовіччя була наявність філософсько-релігійного синтезу у сприйманні світу. Якщо Середньовіччя порівняти з Античністю, то йому притаманний дуалізм у багатьох формах: Царство Боже і світ матеріальний, дух і плоть тощо. Психологічна самозаглибленість, рефлексивність і самоаналіз (оскільки в цю епоху увага була найбільше прикута до душі та була настільки великою, що для тіла її вже не залишалося). Відповідно до умов і поглядів на людину та її тіло розвивався містицизм як спосіб лікування хвороб. У XIII ст. було введено обов'язкову сповідь для кожного віруючого, що є об'єктивним симптомом зростання уваги до людської особистості.

Найпопулярнішим жанром літератури стали життя святих. Оплотом науки були монастирі, у яких зберігали книги та навчали грамоти. Загалом єдиними освіченими людьми були монахи, а світські люди, феодали, навіть найвища знать, часто не вміли писати та рахувати. У монастирях зберігали книги не лише церковного змісту, але й античних філософів. Монастирі давали притулок, захищали від голоду та хвороб.

Лише на початку XII–XIII ст. з'явилися перші світські університети: спочатку в Болоньї, згодом у Парижі. Відкривались і перші світські школи. Тепер освіченими були не лише монахи, але й аристократи, купці та ремісники.

У Середньовіччя входять у моду карнавали. Дослівно з італійської *карнавал* (*carne vale*) означає "прощай м'ясо". Карнавали відбувались у тиждень перед Великоднім постом і закінчувались за 40 днів до Великодня у Жирний вівторок.

Карнавал у Середньовіччі був нетривалою перервою від релігійних, а нерідко й моральних обмежень і норм. Існувала лише одна норма карнавалу – бути в масці. Усе інше не видавалось ні сміливим, ні ганебним.

У період Пізнього Середньовіччя у Венеції маски були надзвичайно красивими, вишуканими, тому вони ввійшли в моду тогочасного суспільства і їх почали носити не лише в період карнавалів. Цим скористалися злодії, що спричинило заборону носити маски в повсякденному житті. За порушення цього правила чоловіків карали двома роками ув'язнення і стягненням солідного штрафу, а жінок привселюдно сікли різками.

Одні дослідники називають цю епоху темною, проте часто звучить думка, що вона багатоліка. Характеризується лицарством і "прекрасними дамами". Саме цій епосі властива куртуазна любов – любов на відстані. Пара могла ніколи не зустрічатись, але любов була. Інститут лицарства можна вважати першим засновником етикету. Були два види посвяти в лицарі: церковна і на полі бою. У XVI ст. на запитання "хто ти?" європейці відповідали "християнин", і лише в XIX ст. з'явилися відповіді "француз", "англієць" тощо.

Примітка. У часи інквізиції за "зв'язок із дияволом" не судили жінок, вага яких перевищувала 50 кг. Вважали, що саме 50 кг – максимальна вантажопідйомність мітли.

Найважливішою особливістю епохи був релігійно-філософський синтез у сприйманні світу. Найбільш узагальнено філософські напрацювання представляли роботи патристів і схоластів.

Патристика (IV–VIII ст.) – догматичне вчення отців церкви, які захищали християнську доктрину від філософії і тлумачили ідеї Священного Писання (Біблії) для найбільш повного розуміння і сприймання. Основоположником вважають **Аврелія Августина (Блаженного)**.

Сповідь Аврелія Августина. З одного боку, автор започатковує роботу із власним "Я", з іншого – розкривається можливість сповідального тексту, що дозволяє дослідити людське життя загалом, яке віддається Богу зокрема. Сповідь починається зі слів: "Ти нас створив для себе, і наше серце буде неспокійне, поки не упокоїться в Тобі". Зробив Бога центром філософського мислення (*теоцентризм*). Бог є первинним, із чого випливає перевага душі над тілом, волі й почуттів – над розумом. Бог єдиний, його існування незалежне, усе інше існує лише завдяки Божественній волі. Бог є причиною існування всього сущого, усіх його змін; він не тільки створив світ, але й постійно його зберігає, продовжує творити.

Душа, на думку Августина, не може бути ні тілесною властивістю, ні видом тіла. Вона не містить нічого матеріального, має лише функцію мислення, волі, пам'яті, але не має нічого спільного з біологічними функціями. Від тіла душу відрізняє її досконалість. Такі уявлення існували ще в епоху Античності, Августин же додав, що ця досконалість походить від Бога, що душа близька Богу і безсмертна. Душа, а не тіло, пізнає Бога, тіло ж лише перешкоджає пізнанню. Така перевага душі потребує, аби за душу людина піклувалася більше, ніж за фізичні чуттєві насолоди. Він уточнював, що тіло не є злом, тому що теж походить від Бога, але в тілесних бажаннях бачив джерело зла: "якщо хочеться їсти, то це не гріх, а гріх, коли хочеться смачненького"; "ніхто не чистий від гріхів перед лицем Твоїм, навіть маленька дитина, що жила на землі лише один день".

Основним органом називав головний мозок. Покладав, що саме в ньому розміщується центр розумової діяльності, почуттів, довільних рухів, а серце вбачав джерелом життя. Думав, що в передньому мозку міститься пізнавальна сила душі, у середньому – пам'ять, у задньому – воля.

Тепер розглянемо погляди іншого патриста, **Григорія Нісського**, якого вважали найбільш свободомислячим. Він створив своєрідну теорію про людину:

1. Людина є вінцем Божого творіння і "царем" усього створеного.
2. Людина з усіх творінь єдина створена за образом і подобою Бога.

3. Головна ідея людського життя – знайти його сенс. Людина має самостійно прагнути істинно усвідомити божественне в собі: "Міра того, наскільки ви здатні пізнати Бога – у вас самих".

4. Людина сама вирішує, що їй робити.

5. Чеснота – річ добровільна і непідвладна. Людина не може і не зобов'язана в земному житті слідувати насильно нав'язаним їй християнським чеснотам.

Схоластика (IX–XIV ст., від грец. "школа") – це тип релігійної філософії, сконцентрованої довкола університетів, для якого характерне панування теології над усіма іншими формами пізнання та знання. Також схоластика є методом, що полягає у тлумаченні, перегляданні та порівнянні висловів попередніх мислителів (переважно представників періоду Античності) і Біблії та виведенні нового синтетичного знання щодо всього суцього.

Найбільш відомим схоластом був **Фома (Тома) Аквінський**. Він створив філософську систему, яка була синтезом усіх ідей Середньовіччя та Античності.

Аналізуючи будь-яку проблему, Ф. Аквінський розглядав усі можливі доводи та погляди, які як підтверджували, так і заперечували його позицію. Використовуючи цитати з Біблії, він підтверджував свою позицію і розтлумачував, чому всі інші погляди є хибними.

Однією з найвідоміших концепцій Фоми Аквінського є докази існування Бога. Утім, незважаючи на те, що всі докази приписують йому, усі вони повторюють думки мислителів Античності.

Загалом Ф. Аквінський наводив п'ять доказів існування Бога:

1. *Доказ від руху*. Цей доказ має паралель з аристотелівською концепцією про першорушійну силу. Усе, що рухається, приводиться в рух чимось іншим, це інше – чимось третім. Однак такий ланцюг не є нескінченним, оскільки тоді не буде ні першої рушійної сили, ні жодних інших двигунів. Звідси випливає висновок про першорушійну силу, якою є, на думку Ф. Аквінського, Бог.

2. *Доказ від першопричини*. Відрізняється від першого доказу тим, що тут ідеться не про рух, а про причинність. Не існує такого випадку, коли будь-яка річ була причиною себе, оскільки тоді вона передувала би сама собі. Отже, існує першопричина,

яку всі називають Богом. Таким чином, усі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування, а першопричина всього – Бог. Джерелом цього доказу є філософія Арістотеля, також він фігурував у Авіценні.

3. *Доказ від випадковості.* Усе у світі існує не випадково, а за необхідності, ця необхідність і є Бог. Такий аргумент був характерний для поглядів Авіценні.

4. *Доказ від різних ступенів досконалості.* Оскільки у світі існують речі, що є благом різною мірою, то має існувати абсолютне мірило благості (досконалості), що і є Бог. Ідеї цього доказу приписують Арістотелю та Авіценні.

5. *Доказ від порядку.* Дії речей, що не наділені розумом, мають певну направленість, прагнення досягти мети. Така їхня цілеспрямованість не є випадковою, а направлена свідомою волею. Отже, є певна розумна сутність, що направляє речі до їхніх цілей. У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. Отже, має існувати остання і головна мета – Бог, який є розумною сутністю, що направляє всі речі до їхніх цілей.

Учив, що душа одна. У неї є своє буття, окреме від тіла, хоча вона і живе в тілі, нематеріальне й індивідуальне. Душа – це джерело руху тіла. Розрізняв кілька функцій, здатностей (властивостей) душі: 1) розум (*нус*), воля; 2) рослинна (вегетативна) та 3) тваринна. Рослинна і тваринна функції душі необхідні для земного життя. Людська душа – нижча з усіх чистих форм (тому вона безсмертна) і вища з форм другого роду (органічне життя). Завдяки цьому на долю людини випадає поєднання обох форм життя.

Розрізняв два види людського пізнання: природне й надприродне. Природне здійснюється за допомогою органів чуттів та інтелекту, надприродне є основою для релігійної віри, одкровення.

У природному пізнанні Фома Аквінський виділяв два рівні.

1. *Чуттєве пізнання.* Реалізується за допомогою зовнішніх і внутрішніх органів пізнання. Зовнішні органи – це органи чуттів, внутрішні – загальне відчуття, групування вражень від усіх інших відчуттів. Завдяки внутрішньому відчуттю дані від зорових, звукових, смакових відчуттів тощо зв'язуються між собою, унаслідок чого формується уявлення про предмет. У цьому процесі також бере участь пасивна пам'ять уяви

("склад", де зберігаються всі сприймання), активна пам'ять і орган суджень, який впливає на чуттєві органи пізнання, добуваючи з уявлень суть окремих конкретних речей.

2. *Інтелектуальне пізнання* не належить до тілесних органів. За допомогою інтелекту пізнаються сутності, які хоч і існують у матерії, але не пізнаються прямо. Інтелект розширює можливості людського пізнання. В інтелекті розрізняють ступені: 1) абстракція (перехід від образів до поняття); 2) Бог (вища і кінцева ціль пізнання, пізнається через Божественне одкровення).

Оволодіння розумом і волею, яка виникає на його основі, робить людину вільною, тому що саме так вона стає спроможною обирати між добром і злом, над нею перестає тяжіти сліпа доля – *фатум* (Fatum). Розум є важливішим за волю. Не можна прагнути того, що ще не було визнано розумом. Мету обирає інтелект, але воля також може стимулювати пізнання.

Заснування перших університетів. Яскравою характеристикою й одним із досягнень епохи Середньовіччя стала поява університетів наприкінці XI – початку XII ст. (латин. *universitas* – "сукупність", "об'єднання"; так позначали тогочасні спільноти викладачів і викладачів зі студентами). Ініціаторами заснування університетів були здебільшого вчені, незадоволені тим, що церковні школи ігнорували нові знання, оскільки вони не відповідали догматам віри. Також заснування університетів приписують найвідомішим монархам. Вважають, що Оксфордський університет заснував Альфред Великий, а Паризький – Карл Великий.

Серед перших були Болонський (1088), Пармський (1117, Італія), Оксфордський (1168, Англія), Кембриджський (1209, Англія), Паризький (1215, Франція), Празький (1348, Чехія), Ягеллонський університети (1364, Польща). У 1500 р. у Європі нараховувалося 65 університетів.

Основними видами занять в університетах були лекції та диспути. Останні організовувались на основі тез, які наперед повідомлялись студентам і потім обговорювались. Диспути проходили гаряче і тривали до 10–12 год. До того ж учні виконували письмові вправи – писали трактати. На диспуті наводили докази "за" і "проти" висловленої думки, які знаходили у книгах. Перемагав той, хто міг навести більше цитат, витримок із творів

визнаних авторів, підкріплюючи ними свою думку. В одному з диспутів оксфордський магістр Дунс Скотт вислухав і запам'ятав 200 тез і тут же послідовно їх заперечив.

Варто зазначити, що в середньовічних університетах навчання було схоластичним. Учені-богослови прагнули примирити науку і релігію. Диспути, що тут організовувались, часто були набором схоластичних словесних тез-аргументів і далекими від життєвих потреб. Випускниками цих освітніх установ були Фома Аквінський, Дунс Скотт, Вільям Оккам, П'єр Абеляр і багато інших видатних діячів науки та культури.

Головною лінією, ознакою схоластичного напрямку було намагання поєднати релігію та філософію. У працях шотландського мислителя **Д. Скотта** спостерігаються елементи кризи схоластики. Стверджуючи неможливість розумного усвідомлення Божественного, він відділяв віру від розуму, а отже, і філософію від релігії. Саме тому Д. Скотт, виступаючи в межах схоластичної парадигми, висловлював ідеї, які суперечили їй.

На противагу ідеям Фоми Аквінського Д. Скотт вважав, що Бог створив світ не внаслідок розумної необхідності, а внаслідок своєї абсолютної свободи. Тобто він міг створити світ, але міг і не робити цього; міг створити зовсім не таку реальність, у якій ми зараз живемо, а зовсім іншу. Таким чином, всі Божественні дії відбуваються абсолютно вільно і не підкріплені жодною раціональною необхідністю, а отже, не підвладні розуму та не збагненні для людини.

Реалізм – філософське вчення, згідно з яким справжня, єдина основа буття – загальні ідеї Божественного розуму, які існують у речах як їхня сутність, а після речей – як абстрактні поняття в людському розумі, тобто реальні загальні поняття, або *універсали*, а матеріальні речі мають лише тимчасовий характер. Базувалося на ідеалістичних поглядах Платона.

Протилежний підхід демонстрували представники *номіналізму*. Загальні поняття – це імена, що визначають одиничні речі, які реально існують і є творіннями Бога (*nomina* означає "ім'я", "назва"). Світ вони трактували як сукупність одиничних предметів, орієнтувалися на пізнання одиничних речей,

заперечували "ідею" людини окремо від усіх людських особливостей (**І. Росцелін**, XI ст.).

П. Абеляр (XII ст.) протиставляв реалізму та номіналізму *концептуалізм*. Хоча ідеї окремо від речей не існують, їх не можна вважати тільки словами. Ідеї – продукти (*conception*) розуму і виражають суттєві властивості думки, але їм не відповідає дещо в самих речах. *Універсалії* передують конкретним речам. Бог мав ідею коня, перш ніж почав творити, і ця ідея втілена в кожному конкретному коні. Абеляр проголошував, що віра не прояснена розумом, не варта людини. Закликав розуміти те, у що вірить (офіційний же принцип від церкви, сформований Ансельмом Кентерберійським, – "вірую, щоб зрозуміти"). За такі ідеї його називали єретиком.

В. Оккам (номіналізм, XIV ст.) покладав, що поняття – це природні ознаки речей, а слова – лише умовні знаки. Єдина реальність, яка існує незалежно від людського розуму, – це одиничні речі. Саме через чуттєве пізнання речей відбувається пізнання світу. Таким чином, і пізнання має бути спрямоване не на сутність речі (загальне в ній), а на одиничну річ. Наполягав, що будь-яке пояснення має бути простим. Цей принцип отримав назву *принцип економії* (*принцип Оккама, бритва Оккама*). Є кілька його тлумачень: *без необхідності не слід стверджувати багато чого; те, що можна пояснити за допомогою меншого, не слід виражати за допомогою більшого*. Принцип Оккама не є аксіомою, тобто він не забороняє складніші судження, а лише рекомендує порядок розглядання гіпотез, який у більшості випадків є оптимальним. Його номіналізм проклав дорогу емпіризму Нового часу.

Особливостями **арабомовної культури** були поєднання теологічного (Аллах – найвища сутність), містичного (поєднання божественного і тваринного в людині) та філософського (тлумачення людини через твори античних мислителів). Психологічні ідеї викладали переважно як частину богословських, філософських і медичних досліджень. У працях мусульманських учених зустрічаються терміни *нафс* для позначення людської особистості і *фітра* для позначення людської природи.

В ісламській психологічній науці термін *нафс* включав такі поняття, як *к'альб* (серце, рух, дух), *ак'ль* (інтелект) та *ірада*

(воля). У середньовічній ісламській медицині однією зі спеціальностей було вивчення методів зцілення психічних захворювань. Ісламська етика вчила віруючих доброзичливого ставлення до психічно хворих. Саме тому вже із VIII ст. у середньовічному арабомовному світі створюються перші психіатричні лікарні, що, у свою чергу, привертає увагу до досліджень із психології, психіатрії та неврології.

Мусульманський лікар ан-Найсабурі висловив думку, що життя людини – це поєднання протилежностей, таких як здоров'я та хвороба. Стверджував, що в кожній людині міститься частка хвороби, яка іноді оволодіває її свідомістю.

Розглянемо ідеї найбільш відомих представників цієї культури – Ібн Сіни та Ібн Рушдта.

Ібн Сіна (Авіценна) першим описав такі явища, як безсоння, манії, жахи, меланхолія, епілепсія, слабоумство, параліч, інсульт, тремор і запаморочення. Вважав, що безумство (араб. *джунун*) – це психічний стан, за якого реальність підмінюється фантазією, і визначив, що цей розлад свідомості відбувається в середній частині мозку. Багато уваги приділяв живому людському розуму, особливо активному інтелекту. Вважав його даром Аллаха, який дозволяє людині досліджувати й упорядковувати свої уявлення про світ. Розрізняв потенційний (усередині людини) і активний інтелект, що спрямований на оточуючий світ. Пізнання світу не відбувається саме по собі, у ньому завжди наявні воля та інтуїція людини. Виділяв зовнішні (слух, зір, нюх, смак і дотик) і внутрішні (інтуїція, інстинкти, наміри тощо) чуття.

Ідеї Авіценни підтримували його співвітчизники. Наприклад, аль-Газалі описував внутрішні чуття як здоровий глузд, уяву, роздуми, пригадування та пам'ять. Він також зазначав, що якщо за виникнення зовнішніх чуттів відповідають конкретні органи людини, то за внутрішні чуття – різні ділянки головного мозку.

Про особливості допомоги (лікування) Авіценни можна дізнатись завдяки великій кількості притч, які дійшли до нашого часу. В одній із них [47] розповідається, як він вилікував божевілля короля.

Цар був переконаний, що він корова, а не людина. Тому він мукав і звертався до оточуючих із проханням: "Прийдіть

за мною, заколіть і застосуйте з користю моє м'ясо". Він нічого не їв, відсилаючи назад усі страви: "Чому ви не відведете мене на зелений луг, де я міг би пасти, як це належить корові?". Він схуд настільки, що перетворився на справжній скелет.

Коли жодні методи лікування та ліки не допомогли, покликали Авіценну. Він звелів передати царю, що до нього прийде м'ясник, аби його заколоти, розділити його м'ясо і віддати людям. Коли хворий про це дізнався, він дуже зрадів і з нетерпінням став чекати своєї смерті. У призначений день Авіценна прийшов до царя. Розмахуючи перед його носом ножом, він прокричав страшним голосом: "Де та корова, яку я нарешті можу зарізати?". Цар задоволено промукав, щоб м'ясник знав, де його жертва. Авіценна голосно промовив: "Приведіть мені худобу, зв'яжіть її, аби я зміг відтяти їй голову від тулуба". Але перш ніж ударити ножом, він перевіряв, як це завжди роблять м'ясники, наскільки вгодованими є стегна і живіт. Прощупав і сказав: "Ні, ця корова ще не підійде для забою. Вона дуже худя. Заберіть її і дайте їй більше їжі. Коли вона набере потрібну вагу, я прийду знову". У результаті хворий став їсти все, що йому подавали, у надії, що його скоро заріжуть. Він набрав ваги, його здоров'я поліпшилось, і він вилікувався [47, с. 186–187].

Основу теорій Авіценни становили ідеї Арістотеля. Проте є певні відмінності. Наприклад, якщо Арістотель вважав центральним органом людини серце, то для Авіценни серце було осередком емоційної сфери, а вищі психічні функції він пов'язував із діяльністю мозку. Субстратом психічних і життєвих виявів він вважав пневму – матеріальну летючу субстанцію, яка зароджується з пароподібних частин чотирьох головних соків організму (кров, слиз, жовта та чорна жовч). Виділяв три види пневми: природна (натуральна), тваринна та душевна. Їм відповідають три функції-сили душі: харчувальна, реактивна та розумова.

Натуральна пневма локалізована в печінці та яйцеклітинах. Вона підкоряється природності, нею обумовлені харчувальна сила, сили росту та розмноження. Тваринна пневма локалізована в серці, займає проміжне становище між натуральною і душевною і є основою життєвості та реактивності. Саме за наявності в органі такої сили можна стверджувати, що орган живий. Навіть

при втраті душевних сил (паралізований орган втрачає рух і чуттєвість) він може залишатися живим, якщо тваринні сили утримуються в ньому. Потрапляючи в мозок, тваринна пневма перетворюється і стає основою життєвих сил. Саме ці сили відповідають за зовнішні та внутрішні відчуття.

Як і Арістотель, виділяв у розумній душі практичну й теоретичну сили. Практична сила душі відповідає за практичну реалізацію, теоретична спрямована на досягнення істини. Практична сила потребує тілесності, для теоретичної достатньо самої себе.

Досліджував афекти – сили, які відповідають за внутрішнє життя людини, регулюють, визначають її дії та вчинки. При вивченні афектів використовував метод експериментів. Він провів дуже цікавий дослід за участю двох баранів і вовка. Обом баранам було забезпечено ідеальний догляд, проте поряд з одним завжди був вовк. І хоча реальної загрози для життя барана не було, проте за деякий час він змарнів і помер. У такий спосіб Авіценна виявив дію емоційного стресу.

Звертав увагу на людські відмінності. Диференціював *натури* людей і тварин, указуючи, що при виході за деякі межі природа (натура) людини перестає бути людською. Розрізняв *натури* людей різного віку: найбільш оптимальною вважав *натуру* людини середнього віку, коли всі сили досягають піку. Діти, на його думку, мають помірно гаряче та вологе тіло, що є джерелом їхнього інтенсивного росту. У людей похилого віку тіло холодне та землисте. Розглядаючи чоловіків і жінок, указував, що в жінок *натура* холодна та волога, а в чоловіків, відповідно, більш гаряча та суха. Описував *натури* різних етносів, вважаючи найбільш урівноваженими тих, хто живе близько до екватора. На його думку, кожній нації відповідала своя *натура*, яка не підходила представникам інших націй.

Розробив вікову періодизацію, виділяючи чотири етапи розвитку людини: період росту, який триває від народження до 30 років; вік "основного росту", чи молодість (від 30 до 40); вік "зниження при збереженні частини сил" (від 40 до 60) і "зниження при послабленні", що триває від 60 років і до кінця життя.

Найбільш впливовим арабомовним мислителем вважають **Ібн Рушдта**, або **Аверроеса**, як його називали в Європі [36].

Особливо він відомий завдяки коментарям до праць Платона й Арістотеля. Завдяки інтерпретації Аверроесом робіт Арістотеля почали застосовувати термін "аверроїзм", який дав назву філософській течії XIII ст. Суттєво вплинув на Фому Аквінського. Увів принцип інтерпретації, який означав, що не все в Корані потрібно розуміти буквально: якщо важко зрозуміти щось, що видається суперечливим, то його необхідно інтерпретувати метафорично чи алегорично.

Ставив під сумнів ісламський догмат про визначеність, згідно з яким Божа воля не лише створила світ, але й безперервно впливає на всі його явища. Розглядав світ як самостійне буття, процеси та явища якого визначаються природою. На його думку, Бог виступає як необхідність буття, перша дійсність усього сущого. Але Бог не може нічого робити без наявності можливості, джерелом якої є матерія. Стверджував, що Всесвіт не має початку та кінця в часі, хоча має межі у просторі. У світі немає ні абсолютного знищення, ні абсолютного виникнення, а бувають лише зміни, що пов'язані з тим чи іншим поєднанням вічних елементів.

Вважав, що матерія і форма мають одну основу в природі. Матерія містить усі можливі форми, так само форми без матерії не існують. Якщо форма і матерія збігаються, то можливості та дійсності теж збігаються. Відмінність можливості від дійсності має відносний характер. Якщо світ вічний, то рано чи пізно все можливе стане дійсним.

З положення, що матерія здатна до самостійного руху і не потребує ніяких зовнішніх втручань, Ібн Рушдт доходить висновку, що рух не має ні початку, ні кінця. Рух є вічним не тому, що він постійно існує, а тому, що постійно оновлюється (напр. рух планет). Отже, об'єктивна реальність є рух, вічність і нествореність.

З вічності матерії він виводив і вічність часу: час є чимось таким, що є результатом руху. На його думку, людина сприймає перебіг часу за допомогою органів чуттів через сприймання руху небесних сфер. Отже, час – форма матерії, яка рухається.

Ціль пізнання вбачав у досягненні єдності природи в її різноманітті, пізнанні глибинних начал, які лежать в основі матеріального світу. Пізнання починається з відчуттів, сприймання одиничних речей, їхніх окремих властивостей, кількості

та форм. Опираючись на показники органів чуттів, розум осягає ціле, пізнає сутність речей і фіксує її в загальних поняттях. Ібн Рушдт називав судження розуму судженням про природу речей у зовнішньому світі.

Розрізняв чуттєве сприймання і абстрактне мислення. За допомогою органів чуття людина сприймає лише образи, форму предмета, а розум має відтворити сутність речей. Форма предмета, який сприймається органами чуттів, відрізняється від форми предмета, який відтворюється розумом: перша характеризує одиничний предмет, а друга те, що є спільним для цілої низки індивідуальних речей. Образ, отриманий від розуму, базується на образі, який був теж отриманий від органів чуттів, але він також наділений усезагальністю.

Вважав, що завдяки розуму людина володіє безмежними можливостями пізнання. Висував ідею універсального розуму. На його думку, розум не входить до складу людської душі, він не є індивідуальним, але є чимось безособовим і єдиним для всіх людей – померлих, живих і ненароджених. Розум безсмертний, як і саме людство, і пізнавальні можливості його безмежні. Із цього погляду за інтелектуальними здібностями всі люди рівні.

Важливою властивістю душі є чутливість, завдяки якій вона сприймає *нус*. Зі зникненням тіла і його психічних здібностей (чутливість) те, що було отримано Божественним умом у результаті його актуалізації в душі, не зникає безслідно, а поглинається та існує як елемент універсального розуму.

Індивідуальна душа, на думку Ібн Рушдта, мало чим відрізняється від душі будь-якої іншої тварини. Вона смертна: знищення тіла неминуче призводить до смерті душі. Безсмертя душі він називав химерою, а розмови про загробне життя і воскресіння мертвих вважав казками.

Розробив учення про *двоюку істину*, згідно з яким наука і релігія в певних питаннях можуть розходитися. Навіть одна й та сама людина в одній своїй роботі (теологічно спрямованій) може стверджувати щось таке, що заперечуватиме в іншій роботі, яка матиме науковий чи філософський характер. Також стверджував, що наука і релігія мають різні, незалежні одна від одної,

сфери застосування. Метод філософського міркування властивий невеликій кількості людей, а "істини" релігії розкриваються в образній, алегоричній формі, зрозумілій для всіх. Отже, прості люди мають залишатись під впливом релігії, оскільки саме релігія "накладає узду на людей з народу, перешкоджаючи їм знищувати один одного і сваритись".

Заперечуючи існування загробного життя, стверджував, що людина має досягати щастя в цьому, реальному світі шляхом наполегливої праці та накопичення знань. Істинне щастя полягає, на думку Ібн Рушдта, у пізнанні сутності речей, філософії, або вищій мудрості. Він писав: "Філософія вважає, що людина не може жити в цьому світі без практичних знань".

Закликав до поширення філософських і природничих наук, завдяки чому суспільство стане більш доброчесним. Вірив, що доброчесність суспільства суттєво залежить від правителя держави, який має бути людиною розумною, вольовою, енергійною і любити науки. Доброчесне суспільство і тиранія – речі несумісні. Найгіршим видом тиранії вважав тиранію духовенства.

Про жінок писав таке: "Наш соціальний устрій не дозволяє жінці виявити свої здібності; нам здається, що жінка призначена лише для того, щоб народжувати і вигодовувати дітей, і таке рабське становище знищило в ній здатність до чогось вищого".

Прогресивними для свого часу були ідеї **Ібн аль-Хайсама** щодо співвідношення сенсорного та інтелектуального в пізнанні зовнішніх предметів. В античних уявленнях панували два погляди щодо пізнання предметів: зорові образи пояснювали витіканнями із предметів або з ока. Були також компромісні ідеї, які поєднували обидва види витікання. Ібн аль-Хайсам називав утворення образу предмета результатом додаткової розумової діяльності вищого порядку. У кожному зоровому образі він розрізняв безпосередній ефект від відображення зовнішнього впливу та роботу розуму, який зазначає відмінності та схожості видимих об'єктів. Вважав, що здатність (зорового) розрізнення породжується судженням, і таке перероблення інформації відбувається несвідомо.

Русь у середні віки

Джерелами виникнення філософської (а в ній і психологічної) думки Середньовічної Русі були ідеї християнства та народна культура. Як пише відомий історик С. Єфремов [9], "мало не всі перекази літописні про початок Київської державності не що інше, як щиро народні або в народі обдерті й відшліфовані легенди, у яких чутно дух колективної творчості". Тому є доцільним аналізувати як головні праці представників церков, так і народні легенди. Але насамперед звернемо увагу на особливості епохи Середньовіччя на Русі.

1. На території Київської Русі, на відміну від Європи, авторитет князя був вищим за авторитет церковних ієрархів.

2. Нова релігія затверджувалась через пристосування до язичництва, накладання християнської моделі світу на модель, яка була вироблена в культурі східних слов'ян у більш ранні періоди. Наприклад, день Перуна став днем пророка Іллі, Успіння Богородиці стали святкувати 15 серпня – у день традиційного збирання врожаю.

3. Православна церква залучала Русь до виконання судової, миротворчої, культурно-просвітницької та лікувально-оздоровчої місії серед різних верств давньоруської держави.

С. Єфремов підкреслював позитивні наслідки християнізації: "Християнська віра... принесла із собою новий культ, початки освіти й засоби для неї; духовенство християнське заснувало перші школи, взяло під свою руку освіту і стало на довгі часи мало не монополістом письменства... Серед духовних кіл збирається фактично вся літературна продукція перших часів..." [8, с. 39].

Уже в 988 р. Володимир Святославович почав відправляти дітей знаті на "ученє кнїжное". Ярослав Мудрий наказав у Новгороді "зібрати від старостів і попових дітей 300 учити з книг". Онука Ярослава Анна Всеволодівна заснувала при Андріївському монастирі жіночу школу, де навчали грамоти, співу та шиття. За свідченнями істориків, грамотних у Києві у X–XI ст. було більше, ніж у Парижі.

За свідченнями чорноризця Храбра (кінець X – поч. XI ст.) у повідомленні про слов'янську писемність, русичі не лише використовували власні способи фіксації інформації (*черти* і *ризи*),

а й римськими та грецькими письменами намагались писати слов'янську "речь", але робили ще без "устроєнія", тобто невпорядковано. Дослідник давньоруських графіті С. Висоцький вважає, що знайдена ним неповна абетка на стіні Софії Київської є свідченням поступового впорядкування графічної системи слов'ян. Після прийняття християнства остаточно закріпилася кирилиця.

Знайдені в 1988 р. під час археологічних розкопок стародавнього галицького міста Звенигорода берестяні грамоти свідчать про поширення писемності не лише серед знаті, а й серед інших верств населення.

Хоча на Русі завжди було покровительське ставлення до осіб із особливими потребами, але саме в цей період при монастирях і церквах почали влаштовувати своєрідні притулки. У XI ст. на території Києво-Печерської лаври відкрився перший притулок для дітей. Тут перебували "калічні" діти (глухі, сліпі, недоумкуваті) та "обездолені". Упродовж X–XII ст. відкривались також інші спеціальні заклади, де ними не лише опікувались, а й учили елементам грамоти, живопису, співу та ремеслам. Саме тоді з'явилося слово *убогий*, яке підкреслювало, що людина перебуває близько до Бога.

4. Разом із християнством стало змінюватись сприймання значущості людини і людства. У попередні часи людина була залежна від природи. У християнстві природу розглядали як таку, що служить людині.

Найдавнішою та найоригінальнішою християнською роботою є "Слово про Закон, даний через Мойсея, і про Благодать та Істину, явлену Ісусом Христом" або, як її ще називали, "Слово про Закон і Благодать" (автор Іларіон Київський, митрополит Київський та всієї Русі, перший митрополит слов'янського походження). Час написання пам'ятки припадає на 1037–1050 рр. Перша умовна частина цієї роботи має релігійний характер. Тут Іларіон посилається на сюжети про Мойсея та пророків, що передбачали прихід Месії; про Адамове дерево пізнання добра і зла; про Агар і Сарру тощо. Друга ж частина присвячена прославленню князя Володимира, "внука старого Ігоря й сина славного Святослава", і є світською. С. А. Демченко та Ю. М. Сафонов [8] указують, що, вихваляючи Володимира Хрестителя,

Іларіон свідомо наділив його рисами, властивими Ісусу Христу: "Ти, о чесна голова, був для голих одягом, ти був для прагнучих насиченням, ти був для спраглих охолодою [їх] утроби, ти був для вдовиць пристанищем, ти був для знедолених покровом, ти був для ображених заступником, для убогих – збагаченням" [8, с. 28–29]. Схвалюючи Володимира за його методи виховання людей, Іларіон висунув тезу про поєднання принципів свободи й необхідності, показуючи, що лише благовір'ям або владою перебудувати людську психологію не можна.

На думку дослідника руської писемності С. Висоцького [13], головна ідея твору – довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира Святославовича, а не під впливом чи тиском ззовні. Повна його назва "Про закон, Мойсеєм даний, і про благодать та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать та істина всю землю сповнили і віра на всі народи поширилась і на наш народ руський. І похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були. І молитва до Бога од усієї землі нашої. Господи, благослови, Отче!".

Особливе місце займали епічні твори – *билини*, які виконувались у супроводі музики в речитативно-декламаційній формі. У них оспівувались важливі події життя народу та його героїв – Іллі Муромця, Добрині Нікитича, Альоші Поповича. У центрі київських билин – князь Володимир "Красне (ясне) сонечко". Описи богатирів можна розглядати як прототипи героїв свого часу. Наприклад, Ілля Муромець, представник селянства, характеризувався величезною силою, якої не було більше ні в кого. Сила була не лише кількісна (фізична потужність), але й якісна – спокій, моральна стійкість, простота, безсрібництво, батьківська турботливість, стриманість, скромність, незалежний характер.

У 1988 р. міжвідомча комісія Мінздраву УРСР провела експертизу мощів святого Іллі Печерського, якого вважають прототипом билинного Іллі Муромця (наразі мощі перебувають у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври). Були застосовані найновіші на той час методи аналізу, завдяки яким визначили, що приблизний вік останків 40–55 рр., а також помітили ваду хребта, яка вказує на високу ймовірність паралічу кінцівок людини в юності.

Добряня Нікитич (Низкинич) був представником вищого суспільства (за свідченнями сучасних істориків – сином князя Мала з Коростеня, якого спалила Ольга). Отримав хорошу освіту, знав тонкощі етикету, був хорошим стрільцем, борцем, дипломатом, умів добре говорити, у звичайному житті був тихим і сумирним.

І нарешті, Альоша Попович. Його описували хитрим, егоїстичним, користолюбним (є думка, що його прізвисько пішло від аналогії із психологічними рисами попів), але водночас сміливим; гордовитим, сварливим, грубуватим, задиристим, вертлявим і чванливим.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть назву епохи Середньовіччя, укажіть її хронологічні межі.
2. Зазначте особливості середньовічного мислення.
3. Назвіть основних представників патристики та схоластики.
4. Розкрийте місце церкви в житті людей Середньовіччя.
5. Поясніть, у чому полягає зміст *бритви Оккама*.
6. Поясніть значення терміна "аввероїзм".
7. Назвіть причини розквіту аристотелізму на арабському сході в епоху Середньовіччя.
8. Розкрийте значення для психології творів і діяльності Авіценни.

5. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

Єдиного погляду щодо хронологічних меж епохи Відродження (або Ренесансу, що походить від фр. *Renaissance* – "Відродження") немає. Одні джерела називають XV–XVI ст., інші – XVI ст. Л. Баткін поділяє епоху на дві частини: Високе Відродження, або вік Леонардо (розпочинається з 1494), і Пізнє Відродження, або вік Лоренцо Валла (після 1520). Для кращого розуміння епохи розглянемо її ознаки та принципи.

Ознаки епохи Відродження:

- Антропоцентризм, захоплення красою людини.
- Необхідність відродити й оновити основні ідеї попередніх історичних епох, передусім доби Античності.
- Ідеали гуманізму. У цю епоху гуманізм передусім пов'язують з освітою, її змістом. Гуманіст має відповідати вимогам гуманістичної освіти, яка за формою є основною технологією для розвитку універсальних здібностей людини. Гуманістично освічена людина здатна освоїти будь-яке спеціальне знання. Гуманістична освіта епохи Відродження складається із чотирьох елементів:

- 1) знання мови (власної);
- 2) риторики;
- 3) історії;
- 4) філософії.

Людина має правильно, переконливо викладати свої думки (філософія), знати, для кого і для чого вона їх декларує (історія – зв'язок не лише між учора, сьогодні й завтра, а й із сьогоднішнім). Основна ідея гуманістичної освіти: куди б ти не пішов, отримаєш усе, що хочеш (забезпечення максимальної життєстійкості).

Принципи епохи Відродження

1. *Принцип гуманізму* – ідеал гуманістичного навчання. Гуманістичні ідеї та ідеали виникають, формуються і реалізуються у сфері педагогіки. Апогеем гуманізму стає *паядея* як дуже обережне, дбайливе ставлення до тих, хто зростає.

2. *Принцип титанізму*. Титан – людина з надзвичайними характеристиками. Жодна людина від народження не знає своїх можливостей і здібностей. Основним життєвим завданням людини є зрозуміти й опанувати свої здібності та скористатися можливостями, що надані природою, адже в кожного вони свої, особливі та відмінні від інших. Людина має бути майстром у тій справі, якою займається, її основне покликання – стати "титаном у своєму житті". Незалежно від походження, звання, багатства кожен має здолати шлях від помічника до майстра, оволодіти якомога більшою кількістю ремесел.

Найяскравішим прикладом людини-титана був **Леонардо да Вінчі**. Його різноманітні досягнення підтверджують спроможність людини бути майстром у різних сферах. До здобутків Леонардо да Вінчі відносять:

1) Літальний апарат (прототип вертольота). За планом ученого він мав металеву окантовку і полотняне покриття. Гвинт приводився в рух людьми, які йшли довкола осі та штовхали важелі. Леонардо вважав, що якщо цей гвинтовий механізм добротно зробити з накрохмаленого полотна (щоб уникнути розривів) і швидко розкрутити, то "він знайде собі підтримку в повітрі та злетить високо вгору".

2) Для полегшення праці робітників придумав спеціальні механізми – екскаватори, призначенням яких вбачав піднімання і транспортування виритого матеріалу.

3) Рятівний круг (зараз використовується практично без змін).

4) Як не дивно, але лише один винахід майстра отримав визнання за його життя – колесоподібний замок для пістолета, який заводився ключем. У XVI ст. користувався великою популярністю у дворян, особливо в кавалерії.

5) Атлас людського тіла.

6) Астрономічні відкриття.

7) Архітектурні розробки.

8) Зазначив, що кількість кілець у стовбурі відповідає кількості років дерева.

9) Токарний, буровий верстати та перша ідея друкарського.

10) Проєкт водолазного костюма, який виготовлявся із водонепроникної шкіри (з великою нагрудною кишенею, яка заповнювалась повітрям для збільшення об'єму, що полегшувало підйом водолаза на поверхню). Водолаз у Леонардо був забезпечений гнучкою дихальною трубкою, яка сполучала його шлем із захисним плавучим куполом на поверхні води (зробленим переважно з очерету зі шкіряним з'єднанням). Для прискорення плавання розробив схему перетинкових рукавичок, які із часом перетворились на загальновідомі ласті.

11) Створив пристрій для стискування повітря та прогання його по трубах із дуже широким спектром застосування (від розпалювання печей до вентиляції кімнат).

12) В архівах Леонардо знайдені креслення розробок автомобіля. За його задумом, "саморушний віз" мав рухатися за допомогою складного арбалетного механізму, який би передавав енергію приводам, сполученим із кермом. Задні колеса мали диференційовані приводи і могли рухатись незалежно. Четверте колесо мало сполучатися з кермом, за його допомогою можна було керувати возом.

Безпосередньо винаходи Леонардо да Вінчі психології не стосувалися. Однак анатомічними дослідженнями він започаткував вивчення тіла людини як досконалої машини, що суттєво вплинуло на розвиток науки загалом і появу наукової психології в майбутньому зокрема.

3. *Принцип індивідуальності* – піднесення індивідуальності до центру суспільства як протиставлення поняттям "особа" та "особистість". Індивідуальність – це те, що відрізняє кожну особистість від іншої. Індивідуальність кваліфікували через уміння: поводитись, говорити й одягатись оригінально; презентувати себе; постулювати свої ідеали і розповідати про них, робити все для досягнення цих ідеалів, досягати їх.

4. *Принцип творчості*. Л. М. Баткін [30] називає Відродження демографічним сплеском талановитості. Творчість тоді вважали основним механізмом досягнення індивідуальності.

Три винаходи визначили обличчя нової епохи: друкарський верстат, компас і артилерія.

Артилерія. У цю епоху з'явилися знаряддя, що були спроможні кількома пострілами проломити товсті кам'яні стіни. Герцог Бургундський, непокірний васал короля Франції, називав свою артилерію "ключем французьких міст". Ручна зброя ставала все більш ефективною. У піхотинців з'явилися важкі рушниці – мушкети. З них із підставки досить влучно стріляли на 150–200 кроків. Розвивалася артилерійська наука. Європейські вчені, зокрема італійський математик Тарталья, займалися розрахунками траєкторій польоту снарядів, давали рекомендації майстрам-ливарникам.

Книгодрукування. Після винайдення Гутенбергом друкарського верстата значно зросла кількість книжок. У XV ст. близько 30 % видань становила церковно-богословська література, приблизно 10 % – наукова (орієнтовно 3 тис. видань, серед яких – трактати з медицини, описи рослинного і тваринного світів, праці з арифметики, алхімії тощо).

Крім цих відкриттів, варто зазначити: розпад феодальних відносин; розвиток капіталістичного виробництва, міст в Італії; відкриття Колумбом Америки, Васко да Гамою – Індії; доведення Магелланом, що Земля кругла; виникнення географії та картографії внаслідок географічних відкриттів для їх подальшого розвитку, наукової анатомії та фізіології як експериментальних дисциплін, ятрохімії (медичної хімії), астрономії; розробку точних мап; винаходження барометра; започаткування архітектурних розрахунків, теорії кольору, перспективи. У зв'язку з перерахованими фактами з'являється попит на вчених, яких незадовго до цього переслідували та карали.

Томас Лехі назвав символом епохи магніт, який "має секретну силу, народжену природою, а не є чаклунством". Так само людина має психічну активність. Однак у епоху Відродження не було відповіді на запитання, як тіло породжує цю активність.

Епоху Відродження насамперед підносять за розквіт мистецтва. В історії психології вона стала перехідним етапом від середньовічного стилю мислення до Нового часу і відзначена виникненням ідей, що були розвинені в подальші епохи. Люди епохи Відродження навчилися сміливо спостерігати життя навколо себе, отримувати від цього задоволення. Елементами життя стали конкуренція, геройство.

Франческо Петрарка (1304–1374) – італійський мислитель, один із перших представників гуманізму епохи Відродження. Робив акцент на мистецтві висловлювання думки. Вважав, що його час був зіпсований войовничим натуралізмом, який був привнесений з арабомовної культури, зокрема Аверроесом, а також пануванням діалектики та логіки, що пов'язані з раціональним мисленням. Методи розв'язання цих проблем Ф. Петрарка запропонував у таких постулатах:

1. Замість поверхневого знайомства із природою необхідно повернутися до себе і власної душі.

2. Замість порожніх діалектичних тренувань необхідно повернутися до цicerонівської риторики.

Петрарка запропонував власний метод філософствування:

1. Істинна мудрість – це знання шляху, тобто методів досягнення цієї мудрості, що полягає в мистецтві бути вільним.

2. Критикував усі природознавчі науки й закликав привернути увагу до людини.

3. Вважав, що діалектика призводить до безбожжя, а не до знання. Вона має стати засобом, а не метою душевного пошуку.

4. Спробував переосмислити античних мислителів у контексті християнства, передусім учення Платона.

Петрарка підняв значущість слова, яке для людей епохи Відродження стало важливим. Вважав, що через слово людина стає прекраснішою.

Лоренцо Валла (1407–1457) – італійський гуманіст, родоначальник історико-філологічної критики. Трактуював насолоду не лише як тілесне, але й душевне, духовне тощо. Спробував відновити ідеї епікуреїзму на основі християнських догм. Вважав природним усе, що служить задоволенню і щастю людини (табл. 5.1).

Таблиця 5.1. Ієрархія насолоди за Л. Валла

Ієрархія насолоди	Християнська любов до Бога
	Інтелектуальне задоволення
	Задоволення духа, права, мистецтв, культури
	Чуттєва насолода

Попри ієрархічність, цінність його поглядів полягає в тому, що всім видам насолоди він надав особливого значення, акцентуючи увагу на тому, що немає нічого другорядного. Насолода втілюється в житті душі, що настає в раю.

У книзі "Про свободу волі" він опонує Арістотелю, стверджуючи, що Божественне слід розуміти розсудливо, приборкуючи своє марносластво. Варто приборкати розсудливе бажання до пізнання, тоді ми отримаємо широкі можливості. Проголошував, що Бог не визначає долю людини, а відкриває її через можливості та дарує шанси.

Лоренцо Валла намагався в тексті Нового Заповіту внести ясність і простоту, оскільки вважав, що слід повернутися до витоків через очищення від "накипу", що виник у ході історії. Запропонував інтерпретаційний (філологічний) метод такого очищення.

Ніколо Кузанський (1401–1464) – німецький філософ, теолог, математик. Був одним із перших творців нового сучасного способу мислення, що почав формуватися на межі Середньовіччя та Ренесансу. Прихильник учення В. Оккама. Пропагував ідею відсікання зайвого і погляд "у корінь проблеми", що вивчається. Підтримував ідеї неоплатонізму та містики. Запропонував метод, що базується на алюзіях і аналогах (*алюзія* – від латин. *allusio* – "натяк", "жарт" – стилістична фігура, що містить указівку, аналогію чи натяк на певний історичний, міфологічний, літературний, політичний або побутовий факт, закріплений у текстовій культурі або розмовному мовленні). На цьому методі засновані його *вчене незнання* як усвідомлення диспропорції між людським розумом і нескінченністю, у яку він включений і до якої прагне, і дослідження в межах такої настанови.

Істина є неподільною. Розум намагається її досягнути, дослідити й виміряти. У нескінченному збігаються протилежності. Процес пізнання істини відбувається завдяки таким сходинам:

1. Чуттєве пізнання є завжди позитивним і нестверджувальним.

2. Раціональне пізнання, або розум, дискурсивне мислення, що розділяє протилежності.

3. Інтелектуальне пізнання, на відміну від раціонального, є вершиною будь-якого твердження і "схоплює" принцип збігу протилежностей в інтуїції, де можна пізнати одночасно дві протилежності.

Один з основних принципів своєї філософії – *усе в усьому* – він запозичив у Анаксагора. Від християнської традиції Ніколо Кузанський успадкував проблему відносин Бога і світу. На його уявлення про нескінченність світу вплинули також учення Демокріта й Епікура.

Філософія Кузанського походить від абсолютного розмежування нескінченного і кінцевого. Зв'язок цих двох категорій виражається в розумінні краси як втілення нескінченного в кінцевому. Світ дійсний (виявлений) розуміється не як заперечення нескінченності, а як її втілення. Нескінченність у Кузанського – це не просто заперечення меж зростання, а позитивне твердження про "тут і тепер". Бог у нього виступає як нескінченне і єдине начало. Це прихована сутність усього, буття в потенційному виявленні можливості. Тому світ міститься в Богові, а Бог охоплює весь світ.

Розглядаючи процес переходу від Бога до світу, Кузанський відкидав креаціонізм (творіння Богом світу з нічого). Він стверджував: подібно до того, як лінія є розгортанням точки, час – розгортанням миті ("тепер"), так і світ є розгортанням власної сутності, згорнутої в Богові, тобто це перехід світу з потенційного стану в актуальний. Бог – хранитель можливості буття світу.

На думку філософа, подібно до того, як світ у "згорнутому" вигляді міститься в Богові, так і людська природа у "згорнутому" вигляді міститься у Христі. У такому розумінні людина і є Бог, але не в абсолютному, а обмеженому значенні (вона є Богом на Землі). Так християнське вчення про Трійцю (Отець, Син і Дух Святий) у Кузанського трансформувалося в учення про діалектичну єдність Бога, світу і людини. Така тріада відповідає тотожності, рівності та зв'язку суцього (рис. 5.1).

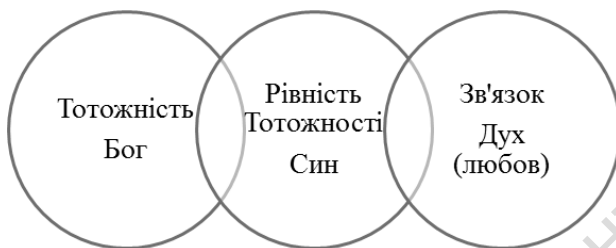

Рис. 5.1. Тріада Кузанського

Ніколо Макіавеллі (1469–1527) заклав початок прикладної психології. У своїй роботі "Державець" він обґрунтував ідеї про необхідність знання людської природи для успішної політичної влади. Вважав, що людина створена швидше для гріха, ніж для спасіння. Навчав правителів експлуатувати людську природу у власних інтересах. "Розумний правитель не може і не зобов'язаний бути вірним даному слову, коли така чесність обертається проти нього і не існує більше причин, які примусили його дати цю обіцянку. Якби всі люди були хорошими, то таке правило було б поганим, але оскільки вони злі й не будуть дотримуватися слова, яке вони дають тобі, то і тобі не треба дотримуватися даного слова. Ніколи не буде у князя нестачі в законних причинах, щоб прикрасити порушення обіцянки" [17, с. 463].

Педагогічні погляди. Основна мета виховання визначалася як формування людини з високорозвиненою самосвідомістю та патріотичними переконаннями. Також ставилась задача формування вільної, усесторонньо розвиненої людини, яка самостійно думає, духовно і фізично є гармонійною. У 1559 р. було прийнято Вюртемберзький шкільний закон, який вимагав доставляти дитині радість і любов, навчати відповідно до її індивідуальних особливостей. Невипадково одна зі шкіл мала назву "Дім радості".

На особливу увагу заслуговує **Я.-А. Коменський**, який висунув ідею, що дитина – це не посуд, який можна наповнювати будь-чим, а активний суб'єкт педагогічного процесу. Запропонував звертати увагу не лише на інтелектуальну, але й на емоційну сферу під час навчання. Радив використовувати похвалу як сти-

мул для дитини, тому що покарання цієї функції не зможе забезпечити. Висував ідею поєднання наочності з позитивними емоціями під час засвоєння знань. Наприклад, при вивченні літер радив випікати їх як печиво, щоб потім дитина могла їх з'їсти.

Л. Баткін зазначає, що в цю епоху створилася *ренесансна інтелігенція* (сучасне поняття), яка формувала нового суб'єкта культури (хороший латинський стиль на рівні політики). Її представники проходили навчання, у результаті якого набували:

1. Вільне (хороше) володіння латинською мовою і чіткий почерк. Папа Інокентій для того, щоб обрати одного із двох претендентів на посаду секретаря, попросив написати той самий лист. Лист, який був написаний краще, вплинув на працевлаштування його виконавця.

2. Неймовірну пам'ять (знання історії) та ерудицію.

3. Мистецтво усної латинської мови (риторику).

Однак існував і зворотний бік титанізму. Люди не задовольнялись матеріальним достатком, становищем, комфортом. Вони потребували самоствердження і не гребували нічим заради піднесення над іншими. Потреба ствердитися стала тим імпульсом, який створив неповторний колорит епохи, породив її позитивні та негативні риси.

Леонардо да Вінчі розробив правила тренування уяви, указуючи, що навіть плями на старих стінах дозволяють художнику розглядати контури майбутнього твору. Унаслідок своєї невідзначеності ці плями дають поштовх до самостійної творчої роботи душі, не прив'язуючи її до конкретних речей.

Еразм Роттердамський (справжнє ім'я Герхард Герхардс, 1469–1536). У своїй роботі "Похвала дурості" протиставляв дурість розумності. З розумністю пов'язував однобічність людської природи, а дурість розглядав як заперечення однобічності розуму і те, що дозволяє повністю виявити всі психічні та моральні сили. Дурість є основою життєрадісної поведінки. Намагався довести, що розум роз'єднує, а дурість об'єднує людей у соціальному житті. Відкидав раціоналізування як шкідливе для співжиття. Філософів вважав найнепрактичнішими і найнежиттєвішими людьми, оскільки вони покладаються на розум.

Томас Мор – англійський письменник, державний діяч, лорд-канцлер Англії. Найбільше значення серед усіх його творів мав твір, який сам Томас Мор назвав "Золота книжечка, настільки ж корисна, як і забавна, про устрій держави і про новий острів Утопія". Літературними джерелами стали твори "Держава", "Тимей", "Критій" Платона і романи-подорожі XVI ст. Основна ідея твору – критика сучасних для автора суспільно-політичних порядків, розпусти духовенства тощо.

На острові Утопія 54 міста, які разом становлять федерацію. У кожному місті 6 000 сімей, у кожній сім'ї 10–16 дорослих. Кожна сім'я займається своїм ремеслом. Можна змінити сім'ю, якщо є бажання змінити ремесло. Землеробством займаються по черзі всі громадяни до певного віку. Для роботи в прилеглій до міста сільській місцевості утворюються сільські родини (від 40 дорослих), у яких жителі міста зобов'язані попрацювати не менше двох років.

Усі посадові особи міст виборні. Кожні 30 сімей обирають на рік *філарха*. На чолі філархів стоїть *протофіларх*, якого обирають із вчених. Вони утворюють *сенат*, який очолює *князь*. Князя обирають філархи міста з кандидатів, яких пропонує народ. Посада князя незмінна, якщо його не запідозрять у тиранії. Найважливіші справи розв'язують народні збори, саме вони обирають більшу частину посадових осіб і заслуховують їхні звіти.

У державі Утопія немає грошей, вони існують лише для відносин з іншими державами. Відсутня також приватна власність. Суперечки між утопійцями та злочини практично відсутні, що, у свою чергу, не потребує складного законодавства. Розподіл продуктів відбувається за потребами без будь-яких твердих обмежень.

Утопійці – миролюбне населення, вони не признають війну, але постійно тренуються. Проте за потреби користуються найманцями. Єдиним приводом для війни, який вони визнають, є те, що якийсь народ володіє територією, якою не користується сам і відмовляє у володінні та користуванні нею іншим, які за законом природи мають харчуватися від неї.

Жінки користуються рівноправ'ям. Освіта побудована на поєднанні теорії та практики. До всіх релігій ставлення толерант-

не, проте атеїзм заборонений. Прихильність до атеїзму карається позбавленням громадянства.

Мішель Монтень розкрив своє розуміння людини, її моральності в роботі "Проби" (1850). Зазначав, що у книзі він лише занотовував спостереження за людьми та життям. Розкриваючи поняття добра і зла, М. Монтень наголошував, що "наше сприймання добра і зла значною мірою залежить від уявлень, які в нас є про них". Саме тому людина має збільшувати у своєму житті місце для добра, розширювати знання про нього. Відповідальністю за страждання Монтень наділяє людину, указуючи, що "кожен, хто довго мучиться, винен у цьому сам. Страждання породжуються розумом".

Розглядав питання життя та смерті. З одного боку, він зазначав, що на людину в будь-який момент чатує смерть, боротися з якою вона не в силах, а з іншого – що нічим не можна допомогти людині, якщо в неї немає мужності витерпіти смерть і витерпіти життя. Смерть – це неминучий етап, але думати необхідно про життя. Наявність смерті вимагає цінувати кожну хвилину життя.

Особливістю Монтеня було те, що він цікавився людиною, її відчуттями, властивостями. Зазначав вплив емоцій на відчуття людини, які суттєво залежать від настрою – у гніві й радості ті самі відчуття можуть виявлятися по-різному. Змінюються не лише відчуття, але й сама особистість: те, що вчора уявлялось як істина, сьогодні сприймається як оманливе, і навпаки. Розкриваючи властивості людини, указував, що немає найбільш природного прагнення, ніж прагнення заволодіти знаннями. Людина для Монтеня є не центром Всесвіту, а лише його частиною: "Коли я граюся із кішкою, хто знає, чи не грається швидше вона зі мною, ніж я з нею".

У XVI ст. ідеї Ренесансу досягли й України. Більш відчутними вони були на території, яка перебувала у складі Польщі. У літературі найчастіше зустрічаються уточнення, що саме в XVI–XVII ст. вияви Ренесансу стали помітними. Основними рисами ренесансної психології в Україні були:

1. Перехід від теоцентризму до антропоцентризму.

2. Визнання творчої здатності людського розуму і прагнення земного щастя.

3. Відкриття особистості в її цілісності.

4. Звернення уваги на внутрішню богоподібність людини (титанізм).

5. Повернення людини до життєвої активності й утвердження віри в себе.

6. Освоєння досягнень культури й оволодіння багатством античної філософії.

Віра в людину та її можливості зумовила необхідність підвищення рівня освіченості людей. Відсутність достатньої кількості навчальних закладів стимулює українців шукати можливості навчатись за кордоном. Наприклад, у 1510–1560 рр. тільки у Краківському університеті навчалися 352 студенти з 51 міста України. У реєстрах вступників до університету за 1411–1600 рр. знаходимо імена 32 вихідців з одного лише міста Дрогобича [10].

Завершивши навчання, українці могли залишитися працювати за кордоном, а могли повернутись додому з новими знаннями. Одним із таких студентів був Юрій Котерлюк із Дрогобича (**Юрій Дрогобич**). Навчався у Ягеллонському (м. Краків, Польща) і Болонському університетах. Після здобуття ступеня доктора філософії (1478) та медицини (1482) у Болоньї викладав там астрономію й математику (1478–1482), а у 1481–1482 рр. обіймав посаду ректора Університету медиків та вільних мистецтв (у той час йому було біля 30 років). У Кракові працював професором медицини й астрономії, а також займався медичною практикою, зокрема лікував тогочасних королів. У 1491 р. навіть отримав титул королівського лікаря. Історичні дані свідчать, що одним із його студентів був Микола Коперник. Також цікаво, що книгу "Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету", яка 7 лютого 1483 р. у Римі вийшла з новенького друкарського верстата Зильбера, можна вважати офіційно першою (видана латиною) друкованою працею автора з України, яка оформленням не поступалася найкращим європейським зразкам.

Творчість Юрія Дрогобича (чи доктора Юрія, як його називали студенти) стосувалася не лише астрономії та медицини. В одному зі своїх віршів він писав, що його турбує доля людського роду, оспівував розум, який людину "звеличує над світом", дає їй "могутню владу" [10]. Зазначав, що людина здатна пізнавати світ, і це зумовлено не Божественним одкровенням, а наявністю у природі непохитних законів, за якими вона визначає наслідок за причиною, і навпаки. Вважав, що завдяки науці й людському розуму можна досягнути те, що є надто великим для очей. Наголошував на необхідності вивчення наукових законів, щоб поставити природу на службу людині. Стверджував, що наукові закони мають відігравати провідну роль у житті людини. Зокрема, переконував Папу Секста IV, що він опинився на папському престолі не з ласки й волі Бога, а внаслідок випадковостей, щасливого розташування космічних сил.

Найяскравіше ренесансні погляди відображені в роботах **Станіслава Оріховського-Роксолана** (1513–1566), одного з найвідоміших ораторів, публіцистів, теологів, філософів та істориків свого часу. Він мав славу вільнодумця, величезну підтримку від громадськості з більшості своїх поглядів. Називав себе людиною русько-українського походження, римо-католицької віри. Під час навчання спілкувався з Лютером, навіть жив у його домі.

Вважав, що природа є творцем усіх речей. Закони природи є вищими за едикти й інтердикти Папи, тому їх треба дотримуватись. Прославляв любовні почуття та родинне життя, виступав проти релігійного фанатизму. Відповідно до своїх поглядів намагався двічі одружитись, проте єпископ перший шлюб заборонив, а другий визнав недійсним. Виступав проти celibату і навіть звертався до Папи із проханням його відмінити [3]. Його відома книга "Напучення польському королю..." є прикладом літератури гуманістичного виховання того часу. У цій роботі він виклав власне бачення ідеального правителя і що саме необхідно робити новому королю, щоб відповідати цьому образу. Зокрема, закликав його бути "сторожем" русько-українських земель і оберігати їх від "бусурманських зазіхань". Книга "пішла в люди" (король не дав дозвіл на опублікування) і тим ще більше зміцнила його авторитет як мислителя та публіциста.

Окрім настанов, популярними були педагогічні роздуми, приписи до шкільних уроків, епіграми, панегірики, трактати, листи, орації, послання тощо. Загальна мета такої літератури – сформувати людину, яка б відзначалась вираженою індивідуальністю, доброчесністю тощо. Також поширювалися шкільні та приватні уроки. Наприклад, Юрій Дрогобич проводив *ресумпції* – оплачувані студентами заняття, на яких із метою підготовки до іспитів повторювали і глибше вивчали під керівництвом викладача лекційний матеріал. Ресумпції відбувалися не в університеті, а у студентських бурсах. Викладачі-гуманісти користувалися цією формою навчання, щоб, уникнувши контролю університетських властей, тлумачити античних авторів у гуманістичному дусі [10].

Загалом серед ідей гуманістів поширювалося бачення людини в центрі світу, яке вона посідає завдяки власній природі. Людину бачили не крізь призму її гріхопадіння і порятунку, а в аспекті її творчого ставлення до себе й усього того, що її оточує. Наприклад, С. Оріховський вважав, що спасіння досягається повноцінним, творчим, активним земним життям.

Людину проголошували не маріонеткою Бога, а його відповідальним співробітником. Людина – це мікрокосм, який повторює образ макрокосму. Сенс життя людини вбачали у здійсненні її призначення, а її саму – творцем свого щастя, який здатний зрозуміти та повернути собі на благо все багатство навколишньої природи.

Функцію розповсюдження знань виконували братства, які також забезпечували підвищення рівня культури, етнонаціональної консолідації тощо. Найстарішим було Львівське Успенське братство, розквіт діяльності якого припав на 80-ті рр. XVI ст. Від 1585 р. покровителем братства став К. Острозький. У скарбничці братства налічувалось близько 50 тис. злотих. Такі кошти дозволили викупити друкарню в І. Федорова і розповсюджувати відповідну літературу.

Прогалину у знаннях киян починають заповнювати перекладацькі гуртки, зокрема гурток під назвою *ожидовілі*, або *зжидовілі*. Назва обумовлена тим, що в той час важливу роль у політичному та культурному житті відігравало київське єврей-

ство. Ожидовілі, за Д. Чижевським, були тими, хто вперше ввів в українське оточення твори суто філософського змісту, які цікавили лише вузьке коло читачів. Представники гуртка були високоосвіченими людьми, які, крім єврейської, знали книжну і розмовну мову місцевого населення, якому призначали свої переклади.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть і проінтерпретуйте найбільші, на вашу думку, відкриття епохи Відродження.
2. Які здобутки епохи Відродження ви вважаєте позитивними, які негативними?
3. Розтлумачте принцип титанізму як один із принципів епохи.
4. Опишіть епоху Відродження у Східній Європі.
5. Зазначте основні риси психологічної думки епохи Відродження.
6. Поясніть значення терміна *титанізм*.

6. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ НАУКОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Хронологічні межі цієї епохи визначаються XVII ст. Як зазначалось раніше, саме в цей час з'явилась перша періодизація історичних епох, запропонована філологами, які поділяли всю історію на Античність (давнє), Новий час (теперішній для представників епохи) та Середні віки (як час між попередніми двома).

Інша назва епохи Нового часу – епоха наукової революції, оскільки саме тоді з'явилося наукове пояснення світу й почалося структурування науки. На противагу університетам, які все ще курирує церква, виникають нові центри наукових досліджень – наукові академії. У 1645 р. відкрилася Лондонська королівська спільнота розвитку природничих наук, у 1666 р. – Королівська академія наук у Франції. Це дало сильний поштовх до заснування й розвитку інститутів, які визначали наукові норми та здійснювали соціальний контроль за їх виконанням. Держава та суспільство брали на себе витрати на забезпечення наукових досліджень, підготовку кадрів, відродження наукових інститутів тощо. Відбувалося включення науки в державну та суспільну структуру, що давало їй політичну протекцію, а вченим – престиж. Самі поняття *вчений*, *науковець* з'явилися значно пізніше, а наука була дуже обмеженим колом діяльності, суспільно значущою та соціально цінною сферою.

Науковими визнавали ідеї, які спиралися на чуттєвий досвід і систему доказів. Важливу роль відігравав експеримент. З'явилися й увійшли до наукової практики мікроскоп, телескоп, годинник, компас, ваги, термометр тощо. Застосування цих приладів допомагало формувати нові погляди на тілесні характеристики людини, закріплюючи їхнє природне походження. Використання механізмів, захоплення ними становило механістичну концепцію людини.

Одним з апологетів наукової та світоглядної революції став **М. Коперник**, який запропонував *геліоцентричну* систему світу, згідно з якою Всесвіт є необмеженим, що зумовлює переосмислення місця Бога в ньому.

Як наслідок, змінюється образ світу, людини і науки. Відбувається перехід від вивчення субстанцій до їхніх характеристик і властивостей, які мають лише механістичний і геометричний зміст. Згідно з таким поглядом повністю нівелюється ідея душі як рушійної сили матеріальних тіл. Утім, М. Коперник звертається і до ідей Античності, оформлюючи новий науковий світогляд у неоплатонічні форми паралелізму між мікро- і макрокосмосом, ідеї космічної гармонії та концепції Всесвіту як живої істоти. Таким чином, у тривалій боротьбі між ідеалізмом і матеріалізмом відбувся переворот на користь матеріалізму, послідовниками якого стали Декарт, Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк та ін.

Інша назва епохи пішла від слово *бароко* (*хімерна мушля*) – незвичний витвір природи, до якого можна доторкнутись. В. Соболев у книзі "Українське бароко: тексти і контексти" зазначає, що *бароко* означає "дивакуватість і новаторство, суперечність, бунт, захват, екстравагантність, велич". У Португалії термін *barocco* вживали ювеліри для позначення перлини неправильної форми. У Франції *бароковий* означало "хвилястий". Також термін підкреслював несподіванку, здивування, щось неприродно дивне, що подобалось або підлягало осуду. Ігор Ісіченко в "Історії української літератури" запропонував ще одну версію походження терміна: він міг прийти із жаргону французьких художніх майстерень, де часом уживали слово, яке означало "пом'якшувати", "розчиняти контур". Також він указує, що бароковому тексту неодмінно належить прихований зміст, часто таємничий і загадковий, твір відсилає сам себе до "другого дна", глибинного шару, доступного для втаємничених у загадки символічного коду тексту [11, с. 31]. Отже, в епоху "хімерної мушлі" у поглядах на людину підкреслюється важливість її зв'язку із природою, її реальність, приймаються її недоліки та недосконалість, проголошується суперечливість і дивакуватість людської природи.

Здобутками епохи можна вважати:

- появу науки як специфічного способу пізнання і перетворення світу; наука – це сфера людської діяльності, результатом якої є нове знання про дійсність, що відповідає критерію істинності;

- створення особливої системи соціальних взаємовідносин, де науковий факт і наукова теорія стають ключовими елементами;
 - зміну предмета психологічних роздумів з душі на свідомість.
- Особливості наукової революції епохи бароко:

1. Неоднорідність соціокультурного, політичного й економічного розвитку різних країн і культур. У той час як в окремих країнах Європи відбувалась наукова революція, у слов'янській культурі лише назрівав перехід від Середньовіччя до Відродження. Причинами цього були відсутність єдиної культурної бази й акцент на цивілізаційність, що давало країні можливість розвиватися стабільно. Слов'янське бароко виявлялось через декоративність – потяг до святковості, поетичність, рослинність, яскравість.

2. Уперше виникли і поширилися такі соціальні феномени, як народні рухи, суспільні протистояння, що стали чинниками соціокультурного і політичного розвитку.

Найбільш важливим феноменом епохи в релігії стала Реформація, яка зумовила появу протестантизму. У 1517 р. Мартін Лютер кинув відкритий виклик церкві, помістивши на двері Віттенберзького собору табличку із 95 тезами проти торгівлі індульгенціями; ці тези відкидали основні догмати католицизму. Ідеологи реформації висунули тези, які заперечували необхідність католицької церкви з її ієрархією та інститутом духовенства, відкидали канони католицького богослужіння, не визнавали права церкви на земельні багатства. Лютер відкидав посягання церкви на роль посередника між людиною і Богом, стверджував, що людина має особисто спілкуватись із Богом.

Новий час називають епохою великих географічних відкриттів, спонукальними мотивами яких були пошуки нових торгових шляхів (напр., розширення владарювання турків зруйнувало традиційні зв'язки Європи зі Сходом) і збільшення надійності суден, пристосованих до океанських плавань. Допоміжними стали прилади (компас тощо), які виникли на запит тогочасних реалій.

Як уже зазначалось, епоха Нового часу характеризувалася появою і розквітом наукової думки, що відповідала потребам капіталізму, який розвивався. Найбільший імпульс для розвитку

отримали природничі науки, особливо ті, що мали безпосереднє значення для мануфактурного виробництва.

Важливими напрямками в методології науки XVII ст. були емпіризм і раціоналізм. Критеріями їх розмежування стали відповіді на запитання про джерело і походження знань, природу загальних понять, межі пізнавальних можливостей людини, співвідношення чуттєвого досвіду та логічного мислення (табл. 6.1).

Таблиця 6.1. Аналіз емпіризму та раціоналізму

Критерії розмежування	Емпіризм	Раціоналізм
Джерело знань	Чуттєвий досвід	Розум
Природа понять	Досвідне походження	Апріорне походження за межами досвіду, виведення з розуму, уроджених інтелектуальних здібностей
Межі пізнавальних можливостей людини	Обмежені можливостями органів чуття	Необмежені
Співвідношення досвіду та мислення	Союз розуму і мислення (Ф. Бекон)	Почуття та досвід – джерело помилок (Р. Декарт)
Представники	Г. Галілей, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк	Р. Декарт, Г. Лейбніц

Ф. Бекон називав емпіриків мурашками, які збирають і використовують те, що назбирали, а раціоналістів – павучками, які самі із себе прядуть павутинку.

Розглянемо насамперед погляди **Р. Декарта**, якого можна назвати найбільш яскравою особистістю Нового часу. По-іншому його називали Картезієм, що було переінакшенням латинського звучання прізвища *Descartes*. Хоча його вважають універсальним, проте основними сферами його інтересів були фізика,

фізіологія (природничі науки) і математика. Серед його здобутків у психологічній тематиці варто зазначити такі:

1. Зміна предмета психологічних роздумів. Саме завдяки Р. Декарту у психологічних ідеях починає замість поняття "душа" звучати поняття "свідомість". Оскільки головною властивістю людини він вважав мислення і свідомість, то людина в нього стає мислячою реальністю (*Cogito ergo sum* – "Я мислю, отже, я існую").

2. Запропонував психофізіологічну проблему – рефлекторний механізм, завдяки якому людське і тваринне тіла можуть здійснювати життєві функції без участі душі. Живе тіло підкоряється законам тілесного світу, зберігає інертність, стан, чинить опір зовнішнім факторам. Декарт говорив про існування спеціальних "трубок" в організмі, якими проносяться легенькі повітряноподібні частинки, які він називав *тваринними духами*. За його схемою зовнішній імпульс приводить цих духів у рух і заносить у мозок, звідки вони автоматично відбиваються у м'язи. Коли гарячий предмет обпалює руку, це спонукає людину її швидко відсмикнути: відбувається реакція, подібна до відбиття світлового променя від поверхні. Термін *рефлекс* і означає "відбиття".

Вірив, що за допомогою відкритого ним механізму можна буде згодом пояснити і складніші схеми поведінки. Наприклад, він писав: "Коли собака бачить куріпку, вона рухається до неї, а коли чує постріл – утікає. Проте мисливських собак привчають до того, щоб вид куріпки змушував їх зупинитись, а звук пострілу – підбігати до куріпки".

Ідея Декарта про механістичну природу людського організму виникла при спостереженні за роботою механічних ляльок, які були поширені в його час, і гідравлічних автоматів у французьких королівських садах. На основі цих спостережень він припустив, що тіло може функціонувати самостійно, без втручання душі. Тіло живе не тому, що воно одушевлене; воно може бути одушевленим тому, що є живим. Коли тіло вмирає, душа залишає його, а не навпаки. Тіло живої людини відрізняється від тіла мертвої, як автомат діючий від автомата зламаного. У своїй роботі "Страсті душі" Декарт запропонував проєкт "машини тіла", до функцій якого належать сприймання, фіксування ідей, утримування їх у пам'яті, внутрішні прагнення. "Страсті душі"

Декарт визначав як сприймання, відчуття, душевні рухи, які ви-кликаються, підтримуються певними рухами духів. Душа, за Декартом, нематеріальна і сходиться з тілом в єдиному місці – шишкоподібній залозі. Туди ж з інформацією надходять нерви. Душа ділить враження на зорові, слухові тощо і дає завдання тілу. На шляхах між мозком і органами все відбувається механічно, чи, як він казав, *машиново*.

Шишкоподібна залоза (епіфіз) відповідає за регуляцію добових біологічних ритмів, ендокринних функцій, метаболізм. Містична література називає епіфіз *рудиментарним оком*, за участю якого людина може оберігати себе "зверху", і місцем, де тіло нематеріальною ниткою з'єднується з ефірним тілом.

Дуалізм людини визнавали ще первісні люди. По-своєму дуалізм звучить в епоху Середньовіччя. Дуалізм Декарта розкриває існування двох світів – об'єктивного та суб'єктивного, матеріального і духовного. Онтологічну природу вчення Рене Декарта описав і чітко сформулював у своїх постулатах Міраб Мамардашвілі ("Картезіанські роздуми"). На думку М. Мамардашвілі, одним із найбільш вагомих здобутків Р. Декарта є формулювання онтологічного постулату: "Той, хто зможе в запалі оголеного моменту пізнання істини, у цьому стані, один на один зі світом, добре розпитати себе, що навряд чи або майже неможливо, той опише весь Всесвіт". Отже, пізнавши себе, людина здатна пізнати світ, адже структура індивідуального "Я" і будь-якого сушого однакова. За Декартом, світ для суб'єкта є об'єктом спостереження.

3. Виділяв три типи ідей і раціональну інтуїцію. На думку Р. Декарта, свідомість – це внутрішній світ людини, який відкритий для самоспостереження і має особливе буття у протиставленні тілу й усьому матеріальному світу. Відома фраза Декарта "Я мислю, отже, я існую" свідчить, що людину він розуміє як мислячу істоту. Окрім мислення, атрибутом свідомості є воля.

Виділяв три типи ідей: вроджені, набуті та створені (через творчість). До вроджених належать ідеї Бога, числа, тілесності та структурності тіл, вільної волі тощо.

Під інтуїцією розумів поняття ясного й уважного розуму, що випромінює природне світло завдяки своїй простоті [21, с. 82].

4. Концепція афектів. *Афект* у перекладі з латини означає "хвилювання", "пристрасть". Вважаючи, що наймогутнішими збудниками душі є пристрасті, Декарт запропонував для їх визначення термін *емоції*. Розглядав їх у двох вимірах: широкому, як усі пізнавальні процеси (уявлення, пам'ять), і вузькому – як душевні стани, що вказують організму на користь і шкідливість зовнішніх впливів.

Виділяв три групи емоцій-афектів:

- фізіологічні – гнів, радість, печаль тощо;
- психологічні – надія, бажання, любов, ненависть тощо;
- моральні – свобода волі, щедрість.

На думку Декарта, тілесний і душевний світи існують самостійно. Кожен з них може існувати без іншого, але лише як субстанція: дух має можливість мислити, тіло має тільки протяжність. Дух – безтілесний, тіло – бездушевне. Виділяв дві форми любові: тілесний потяг без любові та інтелектуальну любов без потягу. Останню, на його думку, можна лише описати.

Праці Р. Декарта, серед яких "Розмірковування про метод" (1637), "Розмірковування про першу філософію" (1641), "Початок філософії" (1644), трансформували філософську світоглядну парадигму і змінили уявлення про філософію загалом, яка саме в епоху Нового часу перевтілилась зі способу пізнання в науку. Згідно з його основними ідеями, Бог створив світ і закони природи, але далі Всесвіт існує як самостійний механізм. У світі немає нічого, крім матерій різних видів, що рухаються. Матерія складається з елементарних частинок, локальна взаємодія яких і зумовлює всі природні явища. Універсальним методом пізнання природи є математика, яка служить взірцем для інших наук.

У роботі "Розмірковування про метод" Декарт створив систему координат, у якій аналітична геометрія є основним способом розмірковування. Увів поняття *інваріанти* як явища, що не описується базовими закономірностями (випадає із закономірності). Постулював базові принципи методу встановлення достовірної істини, описуючи шлях від конкретного до загального, а потім навпаки. При цьому визначив основні шляхи усунення сумнівів, такі як інтуїція – раціональний характер пізнання, ясність і

чіткість; енумерація (індукція) – спосіб узагальнення елементарних частинок; дедукція – розподіл на елементарні частинки.

Сформулював "правила для розуму", основні вихідні позиції яких такі:

1. Ніколи не приймати за істину те, що не є очевидним.
2. Пізнаючи будь-яке явище, потрібно пам'ятати, що воно завжди є чимось складним щодо простого. Треба лише його розкласти на прості елементи.
3. Думки в процесі розмірковування слід розміщувати в певному порядку.
4. Варто прагнути системного мислення, нічого не втрачаючи, і всьому знаходити своє місце.

Френсіс Бекон як родоначальник *емпіризму* (від грец. *empeiria* – "досвід") базував свій метод пізнання на досвіді, якому відводив ключову роль. Пізнання – це відображення зовнішнього світу у свідомості людини. Попри те, що воно починається із чуттєвих показників, будь-яке отримане знання слід обов'язково перевірити експериментально.

Відчуття та сприймання – це джерела знання, з яких можна вивести істину за допомогою логічних умовиводів. Тому відчуття та сприймання завжди є вторинними, а первинним є досвід. Основна проблема, на думку Ф. Бекона, не як пізнати, а як пояснити (розтлумачити пізнане).

Головною перешкодою на шляху пізнання природи є засміченість свідомості *ідолами* – спотвореними образами дійсності, хибними уявленнями і поняттями. Людина помиляється через тупість, недостатність знань, обмеженість. Ф. Бекон розрізняв чотири види ідолів: роду, печери, ринку, театру (теорій).

Ідоли роду – це хибні уявлення про світ, притаманні всьому людському роду (прообраз колективного несвідомого), які є результатом обмеженості людського розуму й органів чуття. Ця обмеженість виявляється насамперед у антропоморфізації речей, тобто наділенні природних явищ людськими характеристиками; беруться до уваги лише ті інстанції в природі, які служать для ствердження потрібної думки. Наприклад, люди пам'ятають ті сни, які збулися, але забувають ті, які не підтвердилися. Для зменшення шкоди, завданої пізнанню ідолами роду, людям

слід зіставляти показники органів чуттів із предметами навколишнього світу і тим самим перевіряти їх правильність.

Ідоли печери (особистого світогляду) – це спотворені уявлення про дійсність, пов'язані із суб'єктивністю сприймання довкілля. У кожної людини є своя "печера", тобто суб'єктивний внутрішній світ, що накладає відбиток на всі судження про речі та процеси (прообраз індивідуального несвідомого). Нездатність людини вийти за межі своєї суб'єктивності стає причиною таких помилок.

Ідоли ринку – це забобони суспільних відносин, які є наслідком розмов – випадкового і неправильного вживання слів, промов тощо. Люди в ті самі слова вкладають різний зміст, що викликає порожні та безпідставні суперечки, відволікає від вивчення природи і правильного її розуміння. Цим самим Бекон критикував схоластичне словоблуддя, наприклад: "чи зможе Бог створити камінь, який не зможе підняти?", яке зазвичай можна спостерігати в місцях скупчення людей – на ринках, площах тощо.

Ідоли театру (теорій) – це різні догми попередніх теорій і філософій, що виникають унаслідок некритичного запозичення їхніх ідей. Згідно з Беконом, кожна філософська система – це зіграна перед людьми драма чи комедія. Скільки в історії існувало філософських систем, стільки було поставлено драм і комедій із зображенням вигаданих, штучних світів. Однак люди сприймають ці вистави як істинні, керуються їхніми ідеями як основними у своєму житті.

Ідоли роду і печери є природними властивостями людини, подолання яких можливе за допомогою самоосвіти і самовиховання. Ідоли ринку і театру набуті розумом завдяки пануванню над людиною минулого досвіду, авторитета церкви, мислителів тощо. Подолати їх можна через зміну суспільної свідомості.

Галілео Галілей стверджував, що вчені отримують судження про світ за допомогою єдиного інструменту, яким є експеримент. На його думку, науковцю необхідні: 1) особлива наукова мова; 2) особливі специфічні інституції; 3) специфічні здібності, а саме:

- знання до зростання;
- відмовлятися від попередньо визнаних теорій;
- створювати ширші, логічно потужніші знання і теорії;

- заміщувати ними свій попередній рівень знань;
- потенціал контролюваності – науковець має вміти відмовлятися від суб'єктивного бачення світу.

Т. Гоббс першим надав асоціації статус закону психології. Матеріальні речі, впливаючи на організм, викликають відчуття. За законом інерції з відчуттів виникають уявлення у вигляді їхнього ослабленого сліду, що утворюють ланцюжки думок, які йдуть одна за одною в тому самому порядку, у якому змінювались відчуття. Такий зв'язок отримав назву *асоціація*. Т. Гоббс називав асоціацію універсальним законом психології. Розум, відповідно, є продуктом асоціацій, а їх джерелом є досвід.

Т. Гоббс розкривав рефлекторний характер людської поведінки. Самопізнання вважав головним завданням і головним методом психології. Не погоджувався із Декартом стосовно розділення душі та тіла. Для нього і тіло, і душа – це єдине, неподільне ціле. Людина – це тіло в низці численної кількості природних тіл. Свідомість – це паралельно виникаючі вияви рухів у наших органах чуттів, які з'являються під впливом зовнішніх предметів. Складниками свідомості називав пізнання, почуття та волю.

Значну увагу Т. Гоббс приділяв ученню про здібності. Він стверджував, що люди не мають уроджених переваг одне перед одним. Проте є певні компоненти, якими люди відрізняються одне від одного – *страсті* – деяка активність, ініціативність або, навпаки, пасивність, індиферентність.

Джон Локк дотримувався досвідного походження всіх знань. Відомий його вислів: "У свідомості немає нічого такого, чого не було б у відчуттях". Це означає, що, на його думку, психіка дитини формується лише в онтогенезі, вона є "чистою дошкою" (*tabula rasa*), на якій "життя пише свої листи". Надавав великого значення вихованню. Писав, що в моральному вихованні необхідно спиратись не стільки на розуміння, скільки на почуття дітей, виховуючи в них позитивне ставлення до хороших вчинків і відразу до поганих.

У досвіді є два джерела походження: відчуття та рефлексія. Це означає, що є ідеї, які виникають через органи чуттів, і такі,

що породжуються рефлексією як *внутрішнім сприйманням діяльності розуму*. На думку Локка, свідомість є сприйманням того, що відбувається в розумі людини.

Бенедикт Спіноза вважав, що єдина, вічна субстанція – це Природа, яка має дуже велику кількість можливостей.

Субстанція – це те, що існує саме в собі (першопричина всього) і представляється саме через себе. *Атрибут* – невід'ємна властивість субстанції, те, що розум представляє в субстанції як складову її сутності. *Модус* – стан субстанції, те, що існує в іншому і представляється через інше (тіло, ідея, афекти, емоції, знання тощо).

Бог – явище абсолютно нескінченне, тобто субстанція, яка складається із нескінченної кількості атрибутів, з яких кожен виражає вічну нескінченну сутність. Бог є у всьому (що суперечить класичній релігії, де світ є продуктом Бога, а не самим Богом). Єдині можливості, які доступні нашому розуму – протяжність і мислення. Отже, людина – це цілісна тілесно-духовна істота. Така цілісність є основою пізнання оточуючого світу. Найдосконалішим методом пізнання дійсності, на думку Спінози, є інтуїція.

У творі "Етика" Спіноза намагався побудувати психологічне вчення про людину як цілісну істоту. Значну увагу він приділив поясненню афектів, які розумів як спонукальні сили людської поведінки. Учений зазначав: "Афект – це відображення почуття. У душі людини немає волі, однак є причина людських вчинків". Він виділяв три основні сили, які керують людьми: *потяги, радість і печаль*. Доводив, що саме із цих трьох сил виникають усі інші почуття, причому радість підсилює здатність тіла до дій, тоді як печаль її зменшує.

Готфрід Лейбніц виступав за цілісний підхід до людини. В основі цієї цілісності та єдності лежить духовне начало. Світ складається із великої кількості *монад* (від грец. *монос* – "єдине"). Кожна з них психічна і здатна сприймати все, що відбувається у Всесвіті. Монада є основним структурним елементом онтологічної суті світобудови. Це проста субстанція, а складну субстанцію становить зібрання простих. Монади є атомами при-

роди, елементами речей. Зовнішнє не впливає на монаду, але вона є перманентно мінливою. Природні зміни монади виходять із внутрішнього принципу її побудови.

Монади поділяються на:

- примітивні – земля, каміння, копалини;
- монади душі – здатні до мислення, володіють свідомістю та пам'яттю;
- монади духу – це вища сутність (Бог); вони здатні до *аперцепції* – активного пізнання внутрішнього стану; відображають Бога.

Усі монади наділені такими властивостями: неподільність, незнищувальність, нематеріальність, неповторність, саморозвиток, психічна активність стану сприймання, прагнення (спрямованість).

Сприймання (перцепція) – це перехідний стан. Діяльність внутрішнього принципу – перехід від одного стану сприймання до іншого, що, у свою чергу, визначає прагнення. Саме в простій субстанції варто шукати сприймання. Прості субстанції є *ентелехіями*, оскільки вони досконалі, і характеризуються самодостатністю та самоздійсненням.

Душами можна назвати лише ті монади, сприймання яких є більш чітким і супроводжується пам'яттю. Душа в несвідомому стані (напр. під час сну) є простою монадою, утім, виходячи з несвідомого, набуває складнішої форми. Монада не може загинути, як і не може існувати без жодного стану, який є її сприйманням. Сприймання може природно виникнути лише від іншого сприймання. Отже, пам'ять дає душам своєрідні послідовні зв'язки, а звичка формується завдяки множині повторень у сприйманні.

Пізнання необхідних і одвічних істин відрізняє людей від тварин і, таким чином, нагороджує людство розумом і науками, звеличуючи до пізнання самих себе в Богові. Саме це називається *розумною душею*, або *духом*.

Процес самопізнання як рефлексивний акт наштовхує нас на думку про те, що називається "Я", а розмірковуючи про себе, ми мислимо також про буття, субстанції, просте і складне, матеріальне і самого Бога. Це дає нам змогу осягнути: те, що в нас обмежено, у Богові є безмежним.

Г. Лейбніц виділяв два базових принципи наших міркувань:

1. *Принцип суперечності* – ми вважаємо хибним те, що приховує в собі суперечність, а істинним те, що є протилежним і суперечить хибному.

2. *Принцип достатнього обґрунтування* – жодне явище не може виявитись істинним і дійсним, а жодне твердження справедливим без достатнього обґрунтування.

Із зазначених принципів випливають два види істин:

1. *Істини розуму* метафізично необхідні (розподіляються на *ймовірні*, коли ми робимо узагальнюючі умовиводи на основі конкретних прикладів із чуттєвого досвіду, і *необхідні*, коли основу істинності можна віднайти шляхом аналізу, розкладаючи її на окремі елементи, засновані на законах логіки, головним з яких є принцип суперечності).

2. *Істини факту* позбавлені метафізичної необхідності та протилежні істинам розуму. За природою це емпіричні істини, оскільки засновані на констатації та описі фактів і явищ і приходять до нас через спостереження та досвід.

На думку Г. В. Лейбніца, усе створене розподіляється на *діюче* (те, що містить досконалість) і *страждаюче* (те, що є недосконалим).

У душі постійно відбувається непомітна діяльність *малих перцепцій*, або несвідомих сприймань. Їхнє усвідомлення стає можливим завдяки особливому психічному акту – *аперцепції*, яка включає увагу й пам'ять. На основі цього Лейбніц виділяв кілька сфер, які відрізняються за ступенем усвідомленості тих знань, які там перебувають: чіткого знання, смутного знання і несвідомого. Душа і тіло діють самостійно й автоматично. Між ними існує визначена зверху гармонія: вони схожі на пару годинників, які показують той самий час.

В епоху бароко орнаментування речей було самоціллю. Це яскраво виявлялося в зовнішній формі книг, предметів вжитку, зброї тощо. В архітектурі площину стіни розбивали на ділянки, перенавантажували пілястрами і фронтонами, надмірно орнаментували. З'явився інтерес до екзотики, таких країн, як Індія, Мексика, Перу. Живописці нерідко віддавали перевагу екзотичним натюрмортам, де відсутній будь-який рух. Також епосі був

притаманний потяг до грандіозного. Перука, що ввійшла в моду, мала надати людині помпезного вигляду.

На території України стиль бароко почав поширюватись у другій половині XVII ст. Художники західнослов'янського бароко відроджували багато тем із середньовічного мистецтва. Мистецтво бароко було різнорівневим – по-різному виявлялось на високому, середньому й низькому рівнях. Низьке бароко було зосереджене на двох напрямках: дидактичному, сміховому та їхніх живих переплетеннях. Реальним утіленням такого мистецтва була творчість мандрівних дяків.

Мандрівних дяків (XVII–XVIII ст.) також називали бурсаками, школярами, панами бакалярами, пиворізами, оскільки це були студенти тодішніх навчальних закладів. Під час канікул (вакацій), щоб прохарчуватись, вони ходили селами в пошуку підробітку писарями, дяками, учителями. На свята, навчені в Академії та колегіях писати вірші (у навчальному процесі значну увагу приділяли *пійтиці* – теорії та практиці віршування), реалізовували свої вміння створенням різних пародій, гумористичних або жебрацьких віршів. Основним об'єктом їхньої творчості були біблійні історії, зокрема Різдво та Христове Воскресіння. Саме під час Різдва студенти ходили колядувати й щедрувати, складали пародії та травестії за мотивами Священного Писання. Не оминали увагою і соціальні проблеми: любителів надмірного вживання алкоголю, свого постійного стану напівголоду. Гумористичну спадщину мандрівних дяків поділяли на два види:

- жебрацькі вірші-овації (здебільшого святкові, часом об'єднані в діалоги);
- різдвяні, великодні вірші та пісні-траверсії.

Середній рівень характеризувався гротеском, фантастикою на теми природи. Автори ретельно виписували окремі реалії, намагались точно відтворити факти життя. Розвивались романи і короткі прозаїчні твори. Значне місце посідав театр, який реалізовувався в різних формах – театрах, вертепах, шкільних театрах, райках. *Райок* – невеличка барвіста скринька із двома баранчиками, на які намотувалась стрічка з літографованих картинок. Через збільшуваче скло, яке містилось у центрі райка,

можна було бачити різні краєвиди, баталії, жанрові сцени тощо. Раєвник, перемотуючи стрічку, коментував зміст малюнків, пересипаючи коментарі приказками та віршованими жартами. Існували також кріпацькі театри та домашні театральні школи.

Професійні трупи з'явилися в Україні наприкінці XVIII ст., а перший постійний театр було засновано в 1776 р. у Львові. Спочатку там діяла німецькомовна, а згодом – польськомовна трупа.

Високе мистецтво втілювало ідеї української верхівки. Зокрема, за часи І. Мазепи (32 роки) було споруджено 50 великих комплексів і значних об'єктів культового та світського призначення (удвічі більше, ніж за всіх його попередників).

Поширеною в українському бароко була геральдика, особливо у зв'язку із символікою військової слави. Герби гетьманів і полковників з'являлися скрізь: у оформленні книг, портретів, фасадів (напр., І. Мазепа таким чином декорував стіни Чернігівського колегіуму).

У 1574 р. під впливом прогресивної громадськості король Стефан Баторій видав декрет, за яким віленським городянам дозволялося утримувати **братські школи**. Із 1575 р. це право поширилося на всі православні братства Великого князівства Литовського і Галичини. Саме через них розповсюджувалися грамотність і знання. Братські школи – це своєрідні навчальні заклади, які організовувались і підтримувались православними братствами. Ідея навчання в таких школах насамперед базувалась на культурних традиціях. Пропагувалось рівне ставлення до дітей незалежно від їхнього походження. Для сиріт і дітей з інших міст забезпечувалось проживання в гуртожитках. Випускники братських шкіл ставали проповідниками, перекладачами з європейських мов, ораторами, учителями-наставниками, працювали у братських друкарнях. Загалом наприкінці XVI – початку XVII ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл: у Львові, Києві, Луцьку, Кам'янець-Подільську, Дрогобичі, Рогатині та інших містах.

Братські школи України були двох видів: елементарні початкові (вивчення слов'янської азбуки та нумерації, читання, письмо, співи, православний катехізис) і підвищеного типу – Львівська, Київська, Луцька, де вивчали предмети *семи вільних наук*: *тривіум* (граматика, діалектика, риторика) і *квадривіум* (геомет-

рія, арифметика, музика, астрономія) [18, с. 41]. В основі їхньої діяльності лежав статут Львівської братської школи "Порядок шкільний" (1586). У ньому було викладено методику навчання і виховання, обов'язки учителя та учнів.

Київську братську школу створили в 1615 р. У школі викладали видатні вчені XVII ст. – Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Захарія Копистенський. В основу її статуту (1620) покладено статут Львівської братської школи. Першим ректором школи був Іов Борецький (1615–1618). Матеріальну основу діяльності братства становили внески членів. У 1645 р. Є. Гулявичівна передала свою садибу із землями в Києві на Подолі для заснування монастиря, шпиталю для прочан і школи для дітей шляхти та міщан. У 1625–1626 рр. Київське братство отримало від російського уряду значні кошти для будівництва й оздоблення Богоявленської школи – визначної пам'ятки архітектури. В умовах наступу контрреформації в кінці 30-х рр. XVII ст. Київське братство змушене було припинити свою діяльність.

У 1632 р. Київську братську школу було об'єднано із Лаврською школою П. Могили й започатковано Києво-Могилянську колегію (з 1701 р. – Києво-Могилянська академія). Від часу її заснування відбувалося становлення професійної психології, що прямо пов'язано з викладацькою діяльністю її професорів [14, с. 7]. Серед найвідоміших викладачів XVII ст. був **І. Гізель**.

У І. Гізеля людина також постає не сліпим зряддям Божого промислу, а творцем власного щастя, повноправним господарем своєї долі. Головною керівною силою для дій людини стає совість, що навіть більш значуща за закони Божі. Таким чином, він звеличує раціональне в людині, надає особливого значення моральному вихованню й освіті, вбачаючи у них шлях до природного земного щастя. В основу свого курсу із психології поклав твердження: "В інтелекті немає нічого, чого б не було у відчуттях". Функція мислення (наочно-образного, чуттєвого) згадується лише в Гізеля. Мислення для нього є властивістю особистості, яке залежить від почуттів, волі, несвідомого. Стверджував, що між тілом і душею існує єдність, а не прірва. Вважав, що в організмі є *праосновна рідина*, з якої він черпає основні чотири рідини: кров, жовту жовч, чорну жовч та слиз. Серцевий

жар переганяє ці рідини на іншу рідину – *життєві духи*. Ці духи циркулюють по нервах і судинах і передають від органів чуттів до мозку образи отриманих сприймань, а також команди м'язам та іншим робочим органам.

У своєму "Трактаті про душу", який можна назвати першим українським підручником із психології [38], детально описав схему рефлексу. Публікація цього трактату відбулась на п'ять років раніше, ніж "Пристрастей душі" Р. Декарта.

Загалом філософи Києво-Могилянської академії описали такі функції мозку:

1. Відтворювати цілісний, синтетичний образ предмета, який сприймається, шляхом вєдино даних від різних органів чуттів (сприймання).

2. Закарбовувати в собі латентні сліди матеріальних речей, які діють на органи чуттів, і за необхідності відтворювати їх (пам'ять).

3. Створювати нові образи шляхом комбінування латентних слідів (уява і фантазія).

4. Оцінювати усе це.

- I. Гізель виділяв ще п'яту функцію – мислення.

Указували на спеціалізацію рецепторів, яка не є вродженою, а формується у процесі взаємодії організму із зовнішнім світом.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає термін *бароко*?
2. Назвіть парадигми, які зародилися в епоху Нового часу.
3. Хто обґрунтував психологію як науку про свідомість?
4. Поясніть значення терміна *монада*.
5. Що означає термін *механічний детермінізм*?
6. Які основні риси епохи наукової революції?
7. Якщо уявити душу (психіку) і тіло людини у вигляді годинників, як це робив Лейбніц, то чи згодні ви з тим, що вони показуватимуть один і той самий час? Поясніть свою думку.

7. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Існують три визначення хронологічних меж епохи Просвітництва: 1) XVIII ст.; 2) XVIII ст. – перша чверть XIX ст.; 3) кінець XVII – початок XIX ст.

Ідеї просвітництва проросли спочатку в Англії, потім у Франції, а згодом у Німеччині, Італії та інших країнах Європи.

Початок епохи відзначився виходом "Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел" (1751–1780). Робота над книгою тривала майже тридцять років.

Просвітництво – внутрішньо взаємопов'язана сукупність найбільш характерних рис і ознак її класичної моделі як феномена. Власне просвітництво і є історичним феноменом, який представлений як тенденція найбільш широкого охоплення різних соціальних верств науковим знанням.

У період наукової революції (бароко) наука оформилась як елітарна форма існування у світі, проте в часи Просвітництва були здійснені спроби трансформування наукової сфери через намагання зробити її доступною, позбавити ознак елітарності.

Значну роль у становленні просвітницького руху XVIII ст. відіграли природознавство, наукові відкриття, зокрема дослідження Б. Франкліна, Л. Ейлера, Ж.-Л. де Бюффона, А. Лавуазьє, К. Ліннея, які сприяли популяризації науки, зростанню її авторитета в суспільній свідомості.

До соціально-економічних передумов епохи Просвітництва відносять кризу феодалізму в Західній Європі.

Терміном *просвіта* стали позначати широкий культурний рух у Європі та Північній Америці кінця XVII–XVIII ст. Метою діячів Просвітництва було поширення ідеалів наукового знання, політичних свобод, суспільного прогресу, викриття забобонів і марновіств.

Німецький мислитель **Іммануїл Кант** визначав просвітництво як вихід людини зі стану неповноліття, у якому вона перебувала із власної вини. Неповноліття він пояснював як нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку стороннього.

Виходячи із власного визначення, мислитель висунув загальний девіз епохи: *Май мужність користуватися власним розумом!*

Феномен просвітництва не мав власного світогляду як єдиної, однорідної системи ідей. До його основних ідеалів відносять ідеї свободи, благого стану і щастя людей, миру, ненасилля, віротерпимості, вільнодумства та неприйняття догм.

Просвітництво характеризується високим рівнем прагматизму, у період якого "руками філософів" творились революції, а розвиток публіцистики зумовив комерціалізацію культури і науки.

Найхарактернішою рисою зазначеної епохи є віра в людський розум і можливість завдяки розуму прогресивної перебудови суспільства. Просвітители вважали, що всі лиха людства виникають із його помилок, подолати які можна лише завдяки науковому пізнанню й освіті. Формується *просвітлений абсолютизм* як сукупність ідей людського прогресу та знань.

К. Гельвецій, Д. Дідро, Й. Г. Песталоцці та інші прагнули показати вирішальний вплив середовища на виховання, виходячи насамперед з ідеї природної рівності й незіпсованості людей. Досліджували також природні схильності дитини з метою надання їй відповідної реальної освіти.

Просвітники вірили у природну доброту людини. Висувалися концепції (Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода) про перевагу "натуральної" людини над тією, яку "понівечила" культура.

Найпопулярніша книга цього періоду – "Робінзон Крузо" Д. Дефо (1719). У романі показано, що людина з її природженими задатками навіть самотньою може розумно жити серед природи, спираючись лише на власні сили та здібності. Коли вона розуміє, що її життя та щастя залежать лише від неї, вона не очікує ні від кого допомоги і демонструє самодостатність [21, с. 433].

Цікаві факти епохи Просвітництва:

- Збільшилася кількість шлюбів між католиками та протестантами. Папа Бенедикт XIV запропонував такий вихід: хлопчиків виховувати у вірі батька, дівчаток – у вірі матері.

- В усіх палацах і навіть оселях бюргерів уздовж стін стояли дзеркала: кожен споглядав власні пози і подумки аплодував собі.

- Поширилося написання листів, мемуарів, які теж були дзеркалом душі.

- Старі жінки в коханні віддавали перевагу юнакам, старі чоловіки – дівчаткам.

- Наголошували, що в жінок немає інших достоїнств, крім тілесної краси.

- Людину зводили до каркаса, призначеного для одягу та зачіски.

Просвітники проголошували вирішальну роль розуму й науки в пізнанні навколишнього світу, природи і людей; виступали за рівноправ'я, поширення знань; стверджували самосвідомість і самоцінність особистості та вирішальну роль виховання. Метою суспільства вважали людське щастя, шлях до якого – перебудова суспільства відповідно до розуму. Оскільки просвітництво в різних державах мало характерні риси, розглянемо їх окремо.

Британське просвітництво. Особливість британського просвітництва визначається тим, що церква не протиставляла себе освіті, а поводитися толерантно. Це зумовило суттєві позитивні наслідки для культурного розвитку країни, оскільки дозволило зберегти рівновагу між традиційними цінностями, які пропагувала церква, і новаторськими, які несло просвітництво [58].

Етика Британського просвітництва сприяла закріпленню таких ментальних рис, як правосвідомість, підприємливість, винахідливість, практицизм, почуття власної гідності.

Найбільшого поширення на теренах Британського королівства набув *асоціанізм*, вихідним положенням якого була ідея про те, що накопичення досвіду людиною є процесом утворення зв'язків (*асоціацій*) між окремими його елементами – новими й усталеними.

Засновником ідей асоціанізму вважають ірландського філософа **Джорджа Берклі** (1685–1753). Він трактував досвід як зібраний образ безпосередніх відчуттів, який слід покладати таким, що існує незалежно від свідомості людини.

Згідно з його теорією для людини безсумнівним є лише її власне існування як мислячої істоти, а все інше є вторинним і потребує доказів та обґрунтувань. На його думку, не існує такого явища, як об'єктивний світ, він може існувати лише завдяки нашим органам чуття.

Ідеї заперечення можливості об'єктивного пізнання світу й абсолютизм суб'єктивних відчуттів продовжив розвивати шот-

ландський філософ **Девід Юм**. Згідно з його теорією пізнання в його основі лежить людський досвід, отриманий завдяки сприйманню. Мислитель виділяв два види сприймань: враження та ідеї. Сприймання, які входять у свідомість із найбільшою силою і нестримністю, він називав враженнями, причому мав на увазі під цією назвою всі відчуття, афекти й емоції при першому їх з'явленні в душі. Ідеями називав слабкі образи цих вражень у мисленні й міркуванні. Згідно з Юмом, досвід не зв'язує нас із навколишньою дійсністю, а навпаки, відокремлює від неї.

Різновид асоціанізму, представлений у працях Дж. Берклі та Д. Юма, є дещо ізоляційним і має абсолютизований характер бачення людської психіки. Ці вчені називали реальним лише те, що існує в межах свідомості, стверджували, що за відчуттями немає іншої реальності, і проголошували лозунг *Esse est percipi* (*Бути – означає бути сприйнятим*).

Одним із перших представників асоціанізму як власне психологічного напрямку був англійський мислитель **Девід Гартлі** (1705–1757). Учений вбачав призначення наук про людину в тому, щоб навчитись керувати її поведінкою з метою вдосконалення суспільства.

Психіку він розумів як результат впливу на людину зовнішнього світу. Вважав, що враження від зовнішніх об'єктів викликають у нервах, на які діють, і, відповідно, головному мозку вібрації в малих (найелементарніших) частинах. З іншого боку, покладав її продуктом роботи організму. Білу кістково-мозкову речовину, спинний мозок і нерви, які від нього йдуть, називав безпосереднім інструментом відчуттів і рухів. Великі вібрації, на його думку, відбуваються в черепно-мозкових, спинномозкових нервах, у той час як малі вібрації є копіями великих, що виникають у білій речовині головного мозку. Великі вібрації є первинними, вони утворюються під впливом *пульсацій* зовнішнього світу, а малі створюють *внутрішній світ ідей*, що становить мінікопію взаємодії організму і середовища. Малі вібрації зберігаються і накопичуються, чим створюють підмур'я досвіду і здатності до навчання.

В основі всіх психічних процесів лежить асоціація. Психічний світ людини складається поступово в результаті ускладнення

первинних сенсорних елементів за допомогою їх асоціацій унаслідок суміжності в часі та частоти перетворень їхніх поєднань.

Вольові акти, на думку Д. Гартлі, є асоціацією між словом і вчинком. Слову він надавав особливого значення. Слово – це вібрація, яка асоціюється із чуттєвими враженнями і закріплюється, а потім викликає ті самі вібрації, які спершу були викликані чуттєвими враженнями.

Роботи Д. Гартлі стали другою спробою (після праць Р. Декарта) поєднати поняття рефлексу з асоціацією, що згодом лягло в основу фізіологічної моделі І. М. Сеченова та його послідовників.

Томас Браун (1778–1820) разом із простими асоціаціями запропонував вивчати складні відповідно до таких закономірностей:

1. Новизна. Створення сильного та яскравого зв'язку на основі першого враження. У педагогічному вимірі ця закономірність постає як ефект наочності представленої інформації та формує сильний і стійкий асоціативний зв'язок.

2. Частота. Збільшення частоти сенсорних елементів зумовлює формування більш стійкого й сильного асоціативного зв'язку. Ця закономірність відображає відоме правило педагогіки щодо повторення як основи навчання.

3. Конституціональні розбіжності. Люди мають різні особливості залежно від специфіки умов формування. Така закономірність покладена в основу педагогічного принципу індивідуального підходу.

Чарльз Бел (1774–1842) – британський фізіолог, який довів існування рефлекторної дуги як науковий психо-фізіологічний факт. Його дослідження ґрунтувалось на науковому доказі диференціації між чутливими та руховими нейронами, а також ідеї зворотного зв'язку, який він продемонстрував на прикладі зорового аналізатора.

Французьке просвітництво. Найбільш яскраво ідеї Просвітництва розрослися на ґрунті французької філософсько-психологічної думки під впливом тогочасних суспільних процесів (Велика французька революція 1789 р.), а також ідей англійських діячів науки, зокрема І. Ньютона, Т. Гобса, Дж. Локка та ін.

Етьєн Бонно де Кондільяк (1715–1780) розвивав і вдосконалював ідеї Дж. Локка про походження свідомості на основі досвіду. Він стверджував, що єдине джерело знань – це досвід, а відчуття є єдиним началом, яке визначає пізнання та розвиток здібностей душі. При цьому відмовлявся від рефлексії та внутрішнього досвіду. Пізнання – це видозмінені відчуття. Душа має лише первинну здатність до відчуттів, а всі інші психічні явища розвиваються на їх основі. У "Трактаті про відчуття" він зазначав, що відчуття є обмеженим явищем і не передають усієї повноти навколишньої дійсності. Продемонстрував, як із відчуттів народжуються психічні функції, на прикладі статуї, яка спершу викликала лише зорові відчуття. По мірі повторення відчуття виникає досвід, який дає початок пам'яті. Якщо відчуття сильне, то воно зумовлює концентрацію, зосередження на ньому, породжуючи таким чином увагу. З виникненням пам'яті виникають два нових відчуття: минуле і теперішнє (наявне), а увага до них стимулює порівняння, результатом якого стає судження. Порівняння двох суджень формує розмірковування. Важливою рушійною силою розвитку психічного світу людини є відчуття задоволення і незадоволення (болю). Лише пізнаючи неприємні відчуття, людина починає прагнути пізнання приємних. Сфера потреб людини є вторинною. Потреби є лише результатом пізнання, однак на основі потреб виникає уява як намагання відтворити образ, що відповідає певній потребі людини. Потреба разом із прагненням її задовольнити породжує бажання і волю. Таким чином, усі перелічені психічні функції є лише видозмінами відчуття. Тому достатньо лише уявити наявність певного відчуття, з якого випливає наявність усього спектру психічних явищ особистості.

Кондільяк ігнорував соціальну зумовленість свідомості, а інші види відчуття, на його думку, не змінюють психіку людини, оскільки це роблять тактильні відчуття. Саме тактильні відчуття вчений висував на передній план, аргументуючи це тим, що вони, з одного боку, опосередковують і обумовлюють існування об'єктивної реальності, а з іншого, породжують самопізнання, оскільки через них людина здатна пізнати своє тіло й

відокремити його від оточуючої дійсності. Наслідком пізнання об'єктивної реальності є афекти, воля, мислення, мова тощо.

Учений критикував інтроспекції, апелюючи до спотворення реальності та знань людини про саму себе. Вважав, що душа існує окремо від тіла, а тіло не має відношення до психічних процесів. Визнавав безсмертя душі та існування Бога.

Ж-Ж. Руссо (1712–1778) увів поняття *природної людини*, яке означало, що людина від природи добра, характеризується моральністю і почуттям справедливості. Відсутність рівноваги із природою, викликана соціальними умовами, зробила її злою та несправедливою. На його думку, знання, наука шкодять людині, є джерелом соціальних бід. Відповідно спасіння людини полягає в поверненні до природи, *ренатуралізації*, створенні соціальних умов, які викорінюють зло і культивують добро. Писав про природне навчання: необхідно дотримуватися природного розвитку дитини, тобто внутрішньої гармонійності.

У 1749 р. Руссо опублікував працю "Міркування про те, чи сприяло відродження наук і мистецтв очищенню звичаїв" для участі в конкурсі Академії наук у Діжоні, де поставив питання зв'язку культури із прогресом моралі. Він вважав, що культура й мистецтво руйнують мораль суспільства. Причиною цього бачив соціальну нерівність людей, багатство одних і бідність інших. Отже, діячі культури, художники, письменники не захищають інтереси народу, а обслуговують багатих: "Необхідність звела трони, науки і мистецтва їх затвердили".

У трактаті "Еміль, чи Про виховання" (1762) Руссо розкрив свої уявлення про формування культурної людини – її треба відгородити від знищувального впливу суспільства, розвивати її природні задатки та схильності. Велику роль тут відіграє праця, навчання ремеслам. Обов'язково треба враховувати індивідуальні особливості дитини при навчанні.

Руссо запропонував розгорнуту періодизацію розвитку, яка спиралася лише на його погляди. Людина, на його думку, наділена почуттями та пристрастями. Почуття генетично передують розуму. У роботі "Еміль..." він стверджував, що дитину до 12 років навчати не варто, тому не давав до цього віку своєму Емілеві книг. Виняток робив лише для Біблії та "Робінзона Крузо"

Даніеля Дефо. Еміль виховується в ізоляції і від художньої культури, і від офіційної церкви. Природна релігійність, яку пропагує Руссо, полягає у відмові від зла, слідуванні моралі та добру, а не офіційним культам і обрядам.

Великі люди поєднують у собі розум мудреця та силу атлета. Дитина, рухаючись, формує відчуття, за допомогою яких відбувається адекватне пізнання світу. Перехід від чуттєвого пізнання до суджень охоплює приблизно 12–15 років. Проте лише в юнацькому віці розум дитини (від 15 до 18 років), на думку Руссо, починає вловлювати абстрактні начала, усвідомлює моральність стосунків з людьми, сексуальні потяги. Перехід від одного віку до наступного пов'язаний із психологічними кризами, які спричиняє перехід від одного рівня духовного розвитку до порівняно вищого.

Книга була засуджена до спалення, автору готували таку саму участь.

Клод Адріан Гельвецій (1715–1771). У 1769 р. написав книгу "Про людину, її розумові здібності та виховання", у якій озвучив досить сміливі для того часу ідеї рівності розумових здібностей і ролі середовища в їх розвитку. Робота була опублікована після смерті автора. Його перший твір "Про розум" (1758) критикували однодумці й забороняла влада.

Стверджував, що єдиною метою виховання має бути намагання зробити громадян сильнішими, більш освіченими, добродійними і, як результат, більше здатними працювати на благо суспільства, у якому вони живуть.

К. А. Гельвецій вважав, що суспільне благо – це вищий закон, однаково обов'язковий для всіх, але його можна порушити задля вищих інтересів народу.

Висловлював думку, що великі держави менш життєздатні, більше можливостей для розвитку є в малих і середніх державах. Майбутнє суспільство бачив як спільноту громадян, щастя і добробут яких сумірні з їхнім особистим талантом, енергією та підприємливістю. Щастя бачив у розумному поєднанні здобутків праці, задоволення фізичних і духовних потреб з турботою про майбутнє, а рецепт формування щасливих людей – у зменшенні багатства в одних і збільшенні в інших.

Вірів, що законодавчо можна відмінити потребу в грошах. Бідність вважав причиною заздрості, ненависті та злочинності. Щастя та могутність держави пов'язував з розвитком освіти: невігластво породжує недосконалі закони, а недосконалі закони породжують збільшення пороків.

Виступав за необхідність освіти жінок. Заперечував призначення жінки бути лише втіхою для чоловіка. Вважав, що якщо у спілкуванні з жінкою чоловіки будуть змушені спрощувати свої думки до рівні порожньої балаканини, то це призведе до знищення культури й самого суспільства.

Засуджував зв'язок церкви та навчання. Зазначав, що горе тим націям, які довіряють дякам виховання своїх громадян.

Дені Дідро (1713–1784) поділяв позицію Гельвеція щодо вирішальної ролі середовища у формуванні особистості. Формування психіки окремої людини, на його думку, залежить від її біологічної складової, у той час як розумний стан народу – від соціальних особливостей. Пізнавальний процес він описував як сукупність відчуттів, що надходять із зовнішнього світу й організовуються (узагальнюються) у судження та поняття під дією розуму.

Для ефективності системи освіти вважав необхідним загальне безоплатне навчання, відсутність прошарків у суспільстві, матеріальне стимулювання учнів з бідних родин (безкоштовні підручники й харчування в початковій школі). Пропонував кілька разів на рік проводити публічні іспити для виявлення не дуже хороших учнів.

Жульєн Ламетрі (1709–1751). У 1747 р. опублікував книгу "Людина-машина", де висловив думку, що організм людини – це бездушна машина. На його думку, не існує душі як особливої сутності, адже сама організація мозку здатна породжувати її властивості. Із цього випливає, що якщо психіка – властивість особливої матерії (мозку), то ступінь її розвитку залежить від особливостей організації такої матерії.

У роботі "Людина-рослина" Ламетрі вказував на зв'язок людини із тваринним світом. Висував ідею сходінкового висхідного шляху розвитку, вінцем якого є людина, утверджуючи своє бачення еволюційності; відкидав ідею Бога як творця.

Особливе значення на шляху до еволюційного розвитку французький мислитель відводив потребам, поділяючи їх на біологічні та психологічні. Основними вважав базові (природні) потреби, які є корисними для збереження організму і розмноження виду. Тому і щастя, на його думку, полягає в задоволенні органічних і тілесних потреб. Психологічні потреби – вищі задоволення, що походять від чуттєвих і доступні небагатьом людям. Вважав, що людину від тварин відрізняє велика кількість потреб, що, у свою чергу, забезпечує велику кількість розуму.

Загалом перевага людини над твариною зумовлена навчанням і вихованням. Пізнання починається з відчуттів і зводиться до постійних образів за допомогою уваги й уваги. Увага направлена на поліпшення діяльності інших психічних процесів і селекцію (утримування певного уявлення і відкидання всього іншого). Розвиток суспільства визначається успіхами просвітництва, а також діяльністю видатних осіб.

П'єр Кабаніс вважав, що мислення є продуктом мозку. Здійснення мисленнєвої діяльності уявляв таким чином: по нервах враження зовнішнього досвіду потрапляють у мозок, де вони трансформуються в ідеї, знаходячи зовнішній вираз у міміці та жестах. Стверджував, що людина, яку страчують на гільйотині, не страждає, оскільки конвульсії безголового тіла мають рефлекторну природу і не можуть усвідомлюватись. Головний мозок генерує ідеї, що є продуктом перероблення інформації, яка потрапляє до нього. Висував тезу, що свідомість і тіло неподільні. Зазначав, що існують три рівні поведінки – рефлекторна, напівсвідома та свідома.

Німецьке просвітництво. Епоха просвітництва в Німеччині представлена великою плеядою літераторів (І. В. Гете, Г. Є. Лессинг, Ф. Шиллер, І. Г. Гердер) і філософів (К. Вольф, Й. Гербарт), які поділяли погляди просвітителів Британії та Франції. Окрему роль відіграли вчення І. Канта та Г. В. Гегеля, що сформували німецьку класичну філософію, яка виходить за межі епохи Просвітництва і яку варто розглянути окремо на шляху розвитку історії психології [58].

В основі німецької психології епохи Просвітництва лежали ідеї Г. Лейбніца, які були розвинуті в роботах К. Вольфа.

Крістіан Вольф (1679–1754). Завдяки роботам К. Вольфа "Рациональна психологія" та "Емпірична психологія" термін *психологія* остаточно закріпився в наукових колах, позначаючи відповідну галузь знань.

Рациональна психологія – наука, що вивчає ту сферу людської душі, яка відповідає її здібностям відображати й усвідомлювати. Вольф вважав, що свідомість має структуру і закономірності, які можуть бути пізнані емпірично.

Емпірична психологія присвячена дослідженню зв'язку діяльності психічних процесів зі впливами зовнішнього світу і роботою нервової системи та головного мозку.

Основою психічного життя людини є її здатність до пізнання себе й оточуючого світу. Можливість відділити себе від інших речей світу німецький учений вбачав у активності свідомості. Йому належить теорія двох здібностей душі: пізнання (у якому відображається мислення як психічний процес) і бажання (у якому відображається воля як психічний процес). К. Вольф виділяв такі основні функції свідомості: перцепцію, апперцепцію і пізнання.

Френологія Ф. Галля. Галль дійшов висновку, що різні ділянки мозку корелюють із різними функціями розуму та психіки загалом [21, с. 261]. Цей підхід він назвав *френологією*. Інтерес його був зосереджений на таких розумових здібностях, як пам'ять, ритм, любов. Галль також установлював топографію мозку щодо таланту, схильностей, характерологічних рис. Намагався створити феноменологічну карту черепної коробки. Вважав, що черепні гулі та впадини вказують на певні психологічні характеристики людини: гулі свідчать про ймовірні задатки, а впадини – про недорозвиненість функцій, локалізацію яких Галль приписував до відповідних частин мозку. Знання черепних гуль, на його думку, дає можливість визначити не лише наявні задатки людини, але й спрогнозувати майбутній психічний розвиток її дитини. Його ідеї були представлені в шести томах (опубліковані у 1810–1819).

Австрійський уряд заборонив френологію як небезпечну для релігійних засад підданців імперії. Така заборона привернула увагу широкого загалу і, по суті, зробила їй рекламу.

Німецька класична філософія. Особливе значення для розвитку філософсько-психологічної думки XVIII ст. і становлення майбутньої наукової психології мали теорії представників німецької класичної філософії І. Канта та Г. В. Гегеля.

Іммануїл Кант (1724–1804) у своїй знаковій роботі "Критика чистого розуму" (1781) зосередив увагу на джерелах і принципах наукового знання. Згідно з Кантом, наукове знання починається із впливу зовнішніх об'єктів на нашу здатність до сприймання. Утім, самі об'єкти залишаються непізнаними (*речі в собі*, або *ноумени*) і визначаються як такі, що існують незалежно від суб'єкта сприймання. Протиवाгою ноуменам є *феномени* як явища, що не даються нам через органи чуття. Ноумен – це не реальний об'єкт, що викликає феномен, а об'єкт нашого розуму, який ми пізнаємо завдяки уяві.

Ідея І. Канта про те, що свідомість має організовану структуру, згодом міцно увійшла до різних психологічних теорій XX ст. Сутність зазначеної ідеї полягає в тому, що явища усвідомлюються суб'єктом завдяки володінню ним вродженими, апріорними знаряддями (вони випереджають досвід і не залежать від нього), формами мислення, категоріями, способами організації знання. На думку автора, людина у процесі мислення узагальнює знання, синтезує чуттєві образи за допомогою категорій (причинність, час, простір тощо). Вони фільтрують і структурують дані нашого досвіду, який без цих категорій був би безглуздим хаосом.

Іммануїлу Канту належить ідея *автономної етики*: моральні принципи існують незалежно від навколишнього середовища і мають бути в постійному взаємозв'язку. Пізнати людину, на думку І. Канта, можливо лише зсередини за допомогою *практичного розуму*, який він визначав як основу волі, що диктує людині необхідність дії незалежно від можливих наслідків. Людина як носій практичного розуму може діяти в умовах повної *пізнавальної невизначеності*.

Саме завдяки практичному розуму для людини набуває сенсу ідея Бога як мірила моральної поведінки. Як особистість людина не здатна бути мірилом добра і зла. Оскільки не існує досконалої людини, яка могла б бути еталоном якостей, що розділяють

добро і зло, то такі якості перейшли до людини від Бога як єдиного і безумовного їх носія.

Людина є головною моральною цінністю. Бог для неї є моральним ідеалом для самовдосконалення. Учений сформулював свій закон таким чином, щоб він став основою взаємовідносин між людьми. Цей закон отримав назву *категоричного імперативу*, основними засадами якого стали такі:

- людина повинна вчиняти в житті за правилами, які мають силу закону як для неї, так і для інших;
- людина має ставитися до інших так, як хоче, щоб вони ставилися до неї;
- людина не має розглядати іншу людину як засіб для отримання особистої вигоди.

Ідеї Канта вплинули на подальший розвиток психологічної думки, зокрема *неокантіанства*, основне гасло якого "Назад до Канта!" було сформульовано Отто Лібманом у роботі "Кант та епігони" (1865). Неокантіанство підготувало ґрунт для становлення феноменології.

Особливо багато представники неокантіанства зробили для відокремлення природничих і гуманітарних наук. У перших використовують номотетичний (генералізуючий) метод, заснований на виведенні законів, а у других – ідіографічний (індивідуалізуючий), заснований на описанні еталонних станів.

Ідея категоричного імперативу дала поштовх до створення *стадій розвитку морального мислення* Жана Піаже і *теорії розвитку моральності особистості* Лоуренса Кольберга.

Георг Вільгельм Гегель (1770–1831) змінив уявлення про психологію як науку і спрямував її розвиток у контексті не лише вивчення структури свідомості, а й виявлення людського духу.

Найбільший інтерес становить учення Гегеля про суб'єктивний дух, у якому він виділяв психологію як один із трьох розділів поряд з антропологією і феноменологією духу.

Гегель припускав три головні форми суб'єктивного духу: душу, свідомість, дух.

1. *Дух як душа* – дух виступає в безпосередньому сплетінні з тілом і є предметом вивчення антропології. Тут розглядаються різноманітні форми психічного складу людей у контексті їхніх

расових, вікових і фізіологічних особливостей, поняття характеру і темпераменту, а також відчуття.

2. *Дух як свідомість (рефлексія)* – явища свідомості становлять предмет феноменології духу. Тут розглядаються питання розвитку свідомості – від свідомості взагалі до самосвідомості, а від неї – до розуму.

3. *Власне дух* у різних його виявленнях: розум (теоретичний дух – пізнання), воля (практичний дух) і моральність (вільний дух). На думку мислителя, цей етап розвитку духу становить предмет психології. Розкриваються в системі Гегеля проблеми відчуження духу і його опредметнення – у моралі, праві, державі, релігії тощо.

Головний метод у філософській системі Гегеля – *діалектика*, за допомогою якої вчений намагався пояснити фундаментальні принципи розвитку всього сущого (буття) через три базові закони: 1) *заперечення заперечення*; 2) *єдності та боротьби протилежностей* і 3) *переходу кількісних змін у якісні*. Діалектична схема Гегеля трисядина:

- *теза* – позитивне твердження;
- *антитеза* – заперечує тезу;
- *синтез* – якісно нове твердження, що заперечує антитезу і має риси як тези, так і антитези.

Далі синтез стає тезою, і схема повторюється вже на новому рівні розвитку. Цей метод передбачає багатоманітне і нескінченне ускладнення буття через базові діалектичні закони, оскільки Гегель був прихильником нескінченності прогресу, причому цей прогрес ніколи не був для нього лінійним, а радше хаотичним, і здійснювався стрибкоподібно.

Українське просвітництво виникло на початку XVIII ст. і мало такі відмінні риси: синтез ідей гуманізму, реформації та залежності прогресу від поширення освіти.

У 1768 р. випускниками Києво-Могилянської академії було створено гурток під назвою "Зібрання". Гурток займався перекладами та видаванням іноземних книг російською мовою. За 15 років (1768–1783) було видано 173 томи (112 назв) творів французьких просвітників, серед яких "Енциклопедія" Д. Дідро.

Українські просвітники вимагали пом'якшення експлуатації селян, звільнення від кріпацтва, раціоналізації сільськогосподарського та промислового виробництва. У своїх маєтках вони організовували гуртки. Наприклад, члени "Попівської академії" (хутір Попівка, нині с. Залізняк Сумської обл.) у маєтку О. Паліцина вивчали твори французьких просвітників. Тут виникла ідея створення Харківського університету, яку здійснив у 1805 р. член гуртка В. Каразін. Окрім В. Каразіна, відомими були Я. Козельський, М. Мотоніс, В. Рубан.

Українська психологія в епоху Просвітництва фактично розвивалася двома шляхами: світська психологія Г. Сковороди і курси психології та етики Києво-Могилянської академії. Самостійно функцію просвітництва реалізовували студенти, навчаючи учнів книжкової мудрості, різних мистецтв.

Києво-Могилянська академія стала центром науки і культури свого часу. Загальна кількість її студентів у 1742 р. становила 1234 особи. В Академії навчались не лише українці, а й болгари, серби, молдавани, греки, молодь з арабських країн тощо. Після закінчення навчання, повертаючись на батьківщину, вони працювали викладачами в навчальних закладах своїх країн. Академія також підготувала викладачів майже для всіх закладів вищої освіти тогочасної Російської імперії.

В Академії було вісім класів: шість однорічних (граматики, аналогії, синтаксеми тощо) і два середніх (поетики й риторики). Дворічний курс філософії і чотирирічний курс богослов'я вивчали у старших класах. Курс риторики міг бути дворічним, філософії – трирічним. Загалом навчання тривало 12–14 років.

Серед основних викладачів психології можна назвати Ф. Прокоповича, Г. Кониського тощо.

Феофан Прокопович – український богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Києво-Могилянської академії (1710–1716). Серед його психологічних ідей на особливу увагу заслуговують такі: людська мотивація поділяється на свідому і несвідому; будь-який факт вимагає раціонального наукового доведення; людський розум складається зі *споглядальної* та *міркувальної* частин; необхідна чітка диференціація між різними почуттями людини, яку можна сформувати лише після вивчення

їх суті, походження, детермінант, видів тощо. Зазначав, що щастя є найвищим добром, яке виходить із людського бажання.

Місце Бога в житті людини епохи Просвітництва **Г. Кониський** визначав так: Бог створив світ і, надавши йому закони розвитку, більше в цей розвиток не втручається. Людині надана можливість пізнати світ, закони його розвитку і себе як частину природи. Основою пізнання є досвід, практика. Г. Кониський зазначав, що у світі немає таких речей, які неможливо пізнати. Навіть якщо ми зараз не можемо щось пояснити, то зможемо в майбутньому. Метою людського життя є щастя, і не в потойбічному житті, а у смертному. І це щастя полягає не в задоволенні тілесних потреб (таке щастя зводить людину до рівня тварини), а у виконанні специфічної людської діяльності – праці, розуму, творчості. Особисте щастя людини тісно пов'язане із благом спільноти, нації, до якої вона належить.

Відстоював позиції природного походження знання, яке розпочинається і поглиблюється через відчуття. З відчуттів створюються істинні поняття, судження і наукові теорії. Діяльність інтелекту неможлива без відчуттів. Заключний етап чуттєвого сприймання – оцінювання, що допомагає орієнтуватись, вибирати. Зустрічається й у тварин. Таку діяльність Г. Кониський називав *інстинктом*.

Український психолог **Памфіл Юркевич** виступав проти ідей цілісності організму. Він розробив учення про *два досвіди*, тобто двоякість людини, зовнішні (тіло, його органи) і внутрішні (душевні якості) почуття. Був переконаний, що серце (його концепцію називали *філософією серця*) є найглибшою основою і духовно-етичним джерелом людського існування. Серце, за Юркевичем, має дуже багато функцій, воно є:

- охоронцем і носієм усіх тілесних і духовних сил;
- центром духовного життя, осередком волі людини, її намірів і бажань, рішучості;
- центром всіх пізнавальних дій душі;
- осередком усіх переживань, почувань, хвилювань і пристрастей;
- основою морального життя, моральним стрижнем; лише воно здатне передавати всі нюанси морального стану людини.

Саме в почуттях, переживаннях, емоціях і реакціях людини виявляється індивідуальність особистості. Серце бере участь і в засвоєнні знань: для того, щоб людина отримала знання, воно має проникнути в її серце, а розум є лише вершиною засвоєння. Вважав, що матеріальне начало не може існувати без духу.

Цікавим із життя П. Юркевича є такий факт. Дотримуючись давніх традицій, батько знайшов Памфілу досить вигідну партію – дочку місцевого багатого протоієрея. Молодий семінарист сподобався майбутньому тестю. Однак, міркуючи про майбутню долю, молодий Юркевич забрів у садок, де раптом почув спів жінки:

"Не женися, молодець,
Слухайся мене:
На ті гроші, молодець,
Ти купи коня".

Схильний до містичних переживань, він без вагань оголосив батькові, що відмовляється від одруження і вступає до Київської духовної академії.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть особливості українського просвітництва.
2. Розкрийте ідеал епохи Просвітництва.
3. Назвіть відомих українських просвітників.

8. ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Німецький психолог К. Трос (1861–1946) писав: "Природний експеримент і теорія Дарвіна вплинули на психологію так, як начебто їй подарували одночасно підзорну трубу та мікроскоп: експериментальні методи надали їй дослідженням проникаючу в глибину точність, а прагнення провести порівняння між різними ступенями життя і у психічному житті та підійти до питання про розвиток душі відкрило для неї нові необмежені сфери дослідження. Це зоопсихологія, психологія малокультурних народів, психологія народів, психологія дитинства" [40, с. 228].

Домінуючу позицію в сучасній академічній психології зайняла психологія адаптації, в основу якої лягла теорія еволюції Ч. Дарвіна. Теорія еволюції поставила два важливі запитання:

1) чому ми маємо таку природу (людська природа має важливе значення в адаптації, боротьбі за виживання);

2) чому ми свідомі взагалі; наскільки психологічне пристосування до оточуючого середовища індивіда співвідноситься з органічною еволюцією?

До теорії Ч. Дарвіна людину сприймали як незмінну ("вищий розум" створив її одного разу, а мертва матерія не може створити чогось нового). Припущення, що живі істоти змінюються, зустрічало супротив до 1800 р. Однак із розвитком промисловості (напр. при будівництві залізниць, підриванні гірських порід) знаходили рештки тварин, які, по мірі заглиблення, ставали все більш дивними. Отже, виникла необхідність у теорії, яка змогла б пояснити таку дивину.

Чарльз Роберт Дарвін (1809–1882). За сімейною традицією (батько відомий терапевт, дід лікар, поет, філософ) у Единбургу вивчав медицину, але недовго. Потім у Кембриджі отримав ступінь бакалавра з мистецтв (1831). Планував стати сільським пастором. Усе змінила експедиція Фіцроя на кораблі "Бігл", до складу якої він увійшов. Подорож розтягнулась на п'ять років замість двох запланованих. Протягом плавання Дарвін робив багато нотаток, які лягли в основу теорії еволюції. Наприклад,

він помітив, що пташки в'юрки на Галапагоських островах і в Південній Америці мали різний вигляд.

У 1859 р. Ч. Дарвін опублікував працю "Походження видів шляхом природного добору". Він ледь не запізнився з публікацією. У 1858 р., коли книга була написана наполовину, він отримав листа з рукописом статті британського натураліста Альфреда Уоллеса, де скорочено викладалася подібна теорія природного добору. Тобто двоє вчених одночасно і незалежно один від одного розробили практично ідентичну теорію. Дарвін надіслав свою роботу і рукопис Уоллеса Ласеллю, який представив обидві роботи ліннеєвській спільноті в Лондоні. Згодом Дарвін опублікував фундаментальну працю "Походження видів шляхом природного добору, або Збереження обраних порід у боротьбі за життя", де показав мінливість видів рослин і тварин, їх природне походження від прадавніх видів. Наклад у 1250 примірників був розпроданий у перший день.

У 1872 р. у книзі "Вираження емоцій у людини і тварин" він обґрунтував ідею спільного походження виразних рухів, які супроводжують почуття страху, агресії, подиву тощо, і показав їх пристосувальний зміст. Саме ця ідея дала поштовх до вивчення психіки як важливого засобу пристосування до середовища, завдяки чому виник *наївний антропоморфізм*. Дарвін нерідко завищував психічні здібності тварин, приписуючи їм суто людські риси – уявлення, моральні почуття тощо. Часто в літературі озвучувалось, що тварини навіть кращі за людей, наприклад щодо алкоголю.

Поширення наївного антропоморфізму було призупинене дослідженнями великого англійського біолога Конвея Ллойда Моргана (1852–1936). У роботі "Вступ у порівняльну психологію" (1894) він увів *закон економії* (закон Ллойда Моргана), у якому рекомендував не приписувати тваринам вищі психічні здібності, якщо їхню поведінку можна пояснити механізмами нижчого психічного рівня. Візьмемо, наприклад, ситуацію, де пес на зупинці чекає на свого господаря. Пес зустрічає всіх, хто виходить з автобуса, і, згідно з наївним антропоморфізмом, виглядає серед них свого господаря. За законом економії цю ситуацію можна пояснити таким чином: на зупинці сидить

невідомий для людей пес. Цілком зрозуміло, що здебільшого люди прагнуть оминати тварину. Лише господар з радістю прямує до свого пса. Саме цим можна пояснити, що пес радісно підбігає до тієї людини, яка з радістю дивиться на нього. Морган визначив, що тварини здатні до навчання, і ввів термін *навчання шляхом спроб та помилок*.

Реакцією на антропоморфізм став також механістичний напрям (Ж. Фабр, теорія тропізмів Ж. Леба тощо), згідно з яким тварини взагалі не володіють психікою.

Дарвін, уперше об'єднавши дані багатьох наук, виявив механізми філогенезу, обґрунтував учення про походження видів шляхом природного добору. Спадковість, мінливість, добір та ізоляція – фактори еволюції, під дією яких відбувається вимирання непристосованих і безперервне вдосконалення тих організмів, які змогли пристосуватись до мінливого середовища.

Погляди Ч. Дарвіна докорінно змінили методологічні наукові підходи. До Дарвіна єдиним способом наукового трактування різноманітних явищ був механістичний. Утім, механістичним підходом неможливо пояснити аспект досвіду, у якому виявляється доцільність життєдіяльності організму. Механістичний підхід припускав, що в організмі існують певні нематеріальні причини, які закладені від початку, тобто погоджувався з теологічними думками, які Дарвін заперечував. Англійський учений довів, що крім механістичної причинності, існує причинність іншого роду – біологічна (*біологічний детермінізм*), якій притаманні власні фактори саморегуляції та розвитку життя, зокрема й психічного.

В основі природного добору – відмирання непристосованих і виживання пристосованих, до того ж безперервне пристосування. Середовище – це не лише сила, що здатна викликати певні реакції, воно змінює життєдіяльність через пристосування організму до його змін.

Спонтанна активність, яку раніше вважали незрозумілою властивістю живого, поступилась місцем безперервному впливу зовнішніх умов, які знищують усе, що не змогло адаптуватись (пристосуватись). Середовище є не лише джерелом впливу на організм, але й об'єктом активних дій з боку самого організму.

Змінилось розуміння організму, який раніше вважали незмінним, а живе тіло – машиною з назавжди фіксованою фізичною та психічною конструкцією. Дарвін запропонував нову модель аналізу поведінки та її компонентів, включаючи психічні, як продукт і знаряддя пристосування до умов життя. На думку Дарвіна, виразні рухи (оскал зубів, стискання кулаків тощо) – це не що інше, як рудименти рухів наших далеких предків, що були запрограмовані на успішну поведінку в тих умовах.

Дарвін закріпив у психології *принцип розвитку*. Завдяки його розробкам виникли нові галузі – диференціальна психологія (генетичні фактори, або спадковість, визначають відмінності між людьми), дитяча психологія ("Біографічний нарис однієї дитини"), зоопсихологія (робота Дарвіна "Інстинкт") тощо.

Дарвін ніколи не зрікався власних поглядів (як це стверджують деякі дослідники його біографії, напр. Елізабет Хоуп) і залишався до кінця своїх днів агностиком, хоч і жив у глибоко релігійній сім'ї. Уже за життя він був визнаний одним із найвидатніших геніїв за всю історію людства. Після його смерті Британія удостоїла його вищої честі, поховавши у Вестмінстерському абатстві, в одному ряду з королями та по сусідству з могилою Ісаака Ньютона.

Він ніколи не стверджував, що людина походить від мавпи, а вважав, що в нас і людиноподібних мавп є спільний прашур. Це є принциповою різницею, що суттєво розходиться із загальноприйнятим тлумаченням його теорії. Попри його бачення подібності людей і тварин йому належить такий вислів: "Найсуттєвішу відмінність людини від тварини становить совість. Її домінування виражено в короткому і виразному слові *повинен*".

У 2009 р. Ватикан визнав, що теорія Дарвіна цілком сумісна із християнською вірою. Англійська церква у статті, присвяченій ювілею великого вченого, вибачилася за непорозуміння і заперечення його теорії, що викликало її неприйняття у всьому релігійному світі.

Герберт Спенсер (1820–1903). У його теорії психології переплітаються впливи позитивізму, еволюційного підходу й асоціанізму, які він переробив для побудови нової психології. На його думку, психологія має вивчати співвідношення зовніш-

ніх форм із внутрішніми, асоціації між ними, зв'язки свідомості із зовнішнім світом. Розум створюється через асоціації подій, переживань, і не лише однієї людини, а й виду. Індивідуальні відмінності психічних процесів виражаються через кількість асоціацій, які носій (мозок) може сформувати. Найчастіше повторювані асоціації не зникають, закріплюються в мозку людини і передаються у спадок.

Роль психіки в еволюції людини – адаптація до середовища, тобто психіка виникає закономірно на певному етапі еволюції в той момент, коли умови життя живих істот ускладнюються настільки, що пристосуватись до них без адекватного їх відображення неможливо. Формами пристосування є рефлекс, інстинкт, навички, що реалізуються в поведінці; відчуття, пам'ять, воля, розум, який існує у свідомості. Розум позбавлений обмежень, що притаманні іншим формам.

Поширював закони еволюції на соціальне життя, розвивав органічну теорію суспільства (особистості необхідно пристосуватись до соціального оточення). Вважав, що держава не має щось робити для зменшення бідності, слабкості й безпомічності, оскільки природний добір контролює ці процеси. Саме йому належить фраза "виживає найсильніший" (а не Ч. Дарвіну, як прийнято вважати), яку він використав у своїй праці "Принципи біології" (1864).

Порівнював дику людину із сучасною. Стверджував, що для дикої людини характерним було більш розвинене сприймання, для сучасної – мислення.

Становлення **експериментальної психології** тривало майже століття. Вона розпочалася з досліджень Г. Гельмгольца й остаточно утвердилася з відкриттям експериментальної лабораторії В. Вундтом.

Герман Гельмгольц (1821–1894) – один з авторів відкриття закону збереження енергії. Як наслідок, у фізіології було спростовано положення про особливу життєву силу, яка діє в організмі. Фізіологія стала точною наукою, доступною для вивчення методами фізики і хімії. Також Г. Гельмгольц виміряв швидкість перебігання фізіологічного процесу в нервовому волокні. До цього її вважали величезною і недоступною для вимірю-

вання. Він проводив вимірювання за допомогою придуманого ним приладу – кінографа (дозволяє записувати реакцію на барабан, який крутиться). Подразнюючи ділянки нервів, які віддалені від м'язів на різну відстань, Г. Гельмгольц визначив, що швидкість є порівняно незначною – кілька десятків метрів за секунду. Ці висновки стали вихідними для нового психологічного напрямку, а саме дослідження часу реакції. Велике значення для психології мали результати Г. Гельмгольца щодо діяльності органів чуття, які він вивчав експериментально із застосуванням методів математичної обробки даних. Також Гельмгольц обгрунтував концепцію несвідомих висновків, суть якої пояснюється тим, що актуальне сприймання визначається на основі вже існуючих "звичних способів", за рахунок чого зберігається сталість видимого світу. Суттєву роль при цьому відіграють м'язові відчуття та рухи. Отже, можна сказати, що завдяки роботам Г. Гельмгольца стало можливим вимірювання психічних явищ, що дало суттєвий поштовх до розвитку і становлення психології як науки загалом і експериментальної психології зокрема.

Більшість представників ранньої експериментальної психології були фізіологами, чиї експерименти поступово набували психологічного забарвлення. Серед них найважливіше місце належить Г. Фехнеру та Е. Веберу. Саме вони започаткували психофізику – експериментальне вивчення і вимірювання залежності психічного стану від фізичного впливу.

Е. Вебер, працюючи у сфері класичної фізіології відчуття, подразнював стимулами різної якості та інтенсивності ті чи інші рецептори, при цьому вивчав фізіологічні (процеси збудження в рецепторах і нервовій системі) і психічні (відчуття досліджуваних на основі їхніх розповідей) реакції. У своїх дослідженнях Е. Вебер звернув увагу, що існують певні кількісні залежності між інтенсивністю фізичної стимуляції та відчуттів людини. Передусім він установив, що не кожен подразник викликає відчуття; необхідна повна сила подразника, щоб людина сказала: "бачу світло", "чую звук". Таким чином, була поставлена порогова проблема і визначено поняття абсолютних порогів чутливості органів чуття та аналізаторів. Нижній абсолютний поріг чутливості – це така інтенсивність

стимуляції, яка викликає в людини найменш помітне відчуття. Верхній абсолютний поріг – інтенсивність стимуляції, яка викликає відчуття, адекватне подразнику.

Також Е. Вебер увів поняття чутливості органа чуття. Чутливість – це психічне відчуття, вона є величиною, обернено пропорційною до нижнього порогу. Завдяки визначенню чутливості з'явилася можливість порівнювати людей за цією характеристикою, установлювати індивідуальні властивості. Вона залежить від нервової системи та сили збудження. Також він установив залежність зростання інтенсивності відчуття від зростання інтенсивності подразника. Визначив, що не кожна зміна інтенсивності подразника змінює чутливість. Поріг розрізнення (ΔR) визначається як мінімальна зміна інтенсивності подразника, яку помічає людина (викликає зміну відчуття). Для різних інтенсивностей стимулів ΔR різний. Однак відношення приросту подразника, що дає нові відчуття, до величини вихідного подразника є сталою величиною для кожного органа чуття:

$$\Delta R / R_{\text{const}},$$

де ΔR – поріг розрізнення, R – величина вихідного подразника.

Це відношення він назвав *диференційним порогом чутливості*. Е. Вебер емпірично встановив велику кількість таких констант. Для відчуття гучності диференційний поріг становить 1/10, яскравості білого світла – 1/60, а для руки, на яку діє тиск, – 1/30.

Його дослідження продовжив **Густав Теодор Фехнер** (1801–1887), професор Лейпцизького університету (1834–1840). Через хворобу і часткову сліпоту, викликану спостереженнями за Сонцем, він зайнявся філософією, особливо зв'язком матеріальних і духовних явищ. З поліпшенням здоров'я почав їх вивчати експериментально, застосовуючи математичні методи. Основну увагу приділяв установленій попередниками різниці між відчуттями залежно від початкової величини подразника, що їх викликає. Установив закономірність, згідно з якою для того, щоб інтенсивність відчуттів зростала в арифметичній прогресії, необхідне зростання в геометричній прогресії величини стимулу, що їх викликає. Його "Елементи психофізики" (1860) вважають першою роботою з експериментальної психології. Його також називають засновником експериментальної естетики,

оскільки саме він почав застосовувати експериментальний підхід до вивчення естетичних вражень.

Одного разу Фехнер переживав складний душевний стан. Він втратив інтерес до життя, не спав, не їв, не відчував голоду. Ховався в темній кімнаті. Розуміючи, що необхідно якось працювати над собою, він почав спочатку прогулюватись по ночах, потім удень, але з пов'язкою на очах. Змушував себе щодня виконувати певну хатню роботу, досить монотонну, яка не потребувала розумового напруження або активного сприймання: робив мотузки, свічки, пряв, допомагав на кухні перебирати сочевицю, чистив овочі тощо. Йому стало краще після того, як уві сні він побачив цифру 77. Прокинувшись, він пояснив собі сон таким чином, що його зцілення має відбутись на 77-й день. Характеризуючи Фехнера, В. Вундт писав, що той був невтомним трудівником науки, людиною з яскравою уявою, дотепником та ніколи не належав до вчених, сила яких полягала в обмеженості.

У 1879 р. **Вільгельм Вундт** (1832–1920) відкрив першу лабораторію експериментальної психології в м. Лейпциг. Експериментальне вивчення психологічних властивостей уже проводили до нього Е. Вебер, Г. Фехнер, Г. Гельмгольц та інші, але лабораторія В. Вундта була першою, створеною для суто психологічних досліджень і навчання студентів методів нової науки. Вона істотно вплинула на розвиток ранньої експериментальної психології.

1 жовтня 1879 р. Вундт отримав для власного розпорядження від Королівського міністерства за згодою Академічного сенату невеличке приміщення, яке раніше використовували як лекційну залу в колишній школі-інтернаті. Там він мав можливість зберігати матеріали для наочної демонстрації під час занять із психології, а також прилади для експериментальних досліджень. Безпосередньо до навчання студенти в цьому приміщенні приступили в першому семестрі восени 1879 р. Автором першої роботи, яка була виконана під час семінарських занять, був Макс Фредріх, який займався вимірюванням часу аперцепції простих і складних уявлень. Лабораторія В. Вундта притягувала студентів із різних країн, які після повернення на батьківщину засновували подібні лабораторії у своїх країнах. За два роки В. Вундт розпочав видавати перший у світі психологічний

журнал "Філософські студії", у якому публікував результати досліджень своєї лабораторії [16].

6–12 липня 1980 р. у м. Лейпциг відбувся XXII міжнародний конгрес із психології, присвячений Вундту та його значенню для становлення цієї науки. У 1992 р. стараннями Американської психологічної асоціації було видано роботу в 1008 сторінок за редакцією двох видатних американських істориків психології Зігмунда Коха і Девіда Лірі "Століття психології як науки" для відзначення річниці закладання Вундтом його лабораторії.

У 1857–1874 рр. Вундт працював асистентом Г. Гельмгольца в Інституті фізіології в м. Хельденберг. Саме тут він перекваліфікувався із фізіолога на психолога. Цей період життя В. Вундта називають хельденберзьким. У 1862–1863 рр. він розробив програму курсу експериментальної психології. Окрім досліджень, Вундт читав лекції з природничих і медичних наук, антропології, а вже з 1862 р. – із психології на базі природничих наук.

На думку В. Вундта, задачі психології полягають у такому:

- 1) виділити шляхом аналізу вихідні елементи;
- 2) установити характер зв'язку між ними;
- 3) знайти закони цих зв'язків.

Аналіз полягав у розчленуванні безпосереднього досвіду суб'єкта шляхом інтроспекції. *Інтроспекція* – це не самоспостереження, оскільки при самоспостереженні людині самотійно важко відділити сприймання як психічний внутрішній процес від об'єкта, який ми сприймаємо. При інтроспекції досліджуваний може відволікатися від зовнішнього, досягати глибокого.

До елементів свідомості він відносив почуття, що мають три виміри, через які може бути охарактеризований будь-який психічний процес:

- 1) задоволення/незадоволення;
- 2) напруження/розслаблення;
- 3) збудження/заспокоєння.

В. Вундт вивів такі закони психології:

1) *збереження енергії* – матеріальний рух є результатом лише чогось матеріального;

2) *психічного співвідношення* – базується на принципах творчого синтезу;

3) *контрасту* – протилежності підсилюють одна одну;

4) *гетерогенності цілей* – при здійсненні вчинків можуть виникати непередбачувані попередньою метою дії, що впливають на мотив.

Спірними в теорії В. Вундта називають проблеми:

- свідомості – лише суб'єкт може розповісти про свій внутрішній світ завдяки інтроспекції;

- волюнтаризму – первинною абсолютною силою людського буття є воля, на яку перекладають об'єднання всіх елементів свідомості в цілісність за законом творчого синтезу;

- психології – поділяв психологію на індивідуальну (доступну для дослідження) і колективну (що не піддається вивченню);

- душі – вундтівську психологію називали "психологією без душі" (він досліджував свідомість, а не її носій);

- методу – у дорослих інтроспекція ще давала зрозумілі результати, а для тварин і дітей метод виявився непридатним.

Проблеми, які досліджували в перших лабораторіях, свідчили про схожість експериментальної психології із фізіологією. Вивчення зорових і слухових відчуттів, швидкості реакції, психофізики й асоціацій – ось майже все, із чим ставилися експерименти. Спочатку психологи-експериментатори ігнорували індивідуальні відмінності або розглядали їх як випадкові відхилення, оскільки чим більше у феномені виражені індивідуальні особливості, тим менш точними були узагальнення щодо нього. Таким чином, міра індивідуальних відмінностей визначала вірогідність відхилень, на які можна було очікувати у виявленні загальних психологічних законів. Проте із часом акцент зміщувався, і поступово почали з'являтися роботи, у яких досліджувалися саме індивідуальні відмінності. Серед них варто назвати роботи А. Біне у Франції, Ф. Гальтона в Англії, Дж. Кеттела і Г. Ст. Холла у США, Е. Крепеліна та В. Штерна в Німеччині, О. Ф. Лазурського в Росії.

Розвиток експериментальної психології відбувався відповідно до історичних традицій і специфіки соціальної ситуації в кожній країні та запитів суспільної практики.

Наприклад, у Німеччині експеримент уже у 1880-ті рр. активно поширився як дослідницький метод при вивченні психічних

явищ. Початок поклали Г. Еббінгауз (1850–1909) роботою про пам'ять (1885) і праці Г. Е. Мюллера (1850–1934) та його співробітників. Психологи Вюрцбурзької школи почали вивчати мислення та волю (перша половина XX ст.).

У 1889 р. з'явилася перша експериментальна лабораторія фізіологічної психології в Сорбонні (Франція) при Практичній вищій школі. У ній працювали А. Біне, А. Боні, Г. П'єрон, П. Фресс, Г. Олерон. На основі психологічних досліджень, проведених у лабораторії, була опублікована праця "Внутрішні відчуття" (1889). Першою кафедрою експериментальної психології у Франції керував Т. Рібо при Колеж де Франс [16].

На базі психологічної лабораторії В. Вундта в 1889 р. було створено Інститут психології. Проте ще до його створення багато психологів слухали лекції В. Вундта.

У лабораторії В. Вундта навчалися проводити дослідження американські психологи С. Холл, Дж. Кеттел, Е. Тітченер. Дж. Кеттел уперше запропонував виявляти закономірності поведінки людей, виходячи з ідеї "середньої" людини.

Майже одночасно відкрив першу психологічну лабораторію у Гарвардському університеті Вільям Джеймс. Тут починали дослідницьку діяльність американські психологи Е. Торндайк, Дж. Д'юї, Р. Вудвортс. У 1892 р. була створена Американська психологічна асоціація (АПА). Особливістю американської психології був її прикладний характер – вона передусім була спрямована на пошук практичних знань, які були б корисні для управління суспільством та бізнесу.

Серед визначних психологів США варто зазначити **Е. Тітченера** (1867–1927). Він опублікував чотирьохтомну "Експериментальну психологію", розкриваючи вундтівське бачення психології, її предмета та завдань. Розробив *структуралізм*, оскільки вважав, що предметом психології є свідомість, яка впорядкована у певну структуру. Її елементами є відчуття, образи і почуття. Відчуття характеризуються інтенсивністю, чіткістю і тривалістю. Образи – це сліди попередніх відчуттів; відрізняються гіршою чіткістю (пам'ять + уява). Почуття – любов і ненависть, радість і печаль; характеризуються якістю, інтенсивністю і тривалістю.

Виступав проти прикладного характеру психологічного знання, проголошував психологію фундаментальною наукою. Створив власне наукове товариство "Експерименталісти" і видав науковий журнал [16].

Серед вітчизняних психологів необхідно зазначити В. М. Бехтерева, Г. І. Челпанова (мова про них детальніше йтиме далі), М. М. Ланге, які також були учнями в лабораторії В. Вундта.

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть, що таке інтроспекція.
2. Розкрийте значення робіт В. Вундта для психології.
3. Чий вплив (В. Вундта чи Ч. Дарвіна), на вашу думку, є більш значущим для сучасної психології?
4. Назвіть психофізиків та їхні внески у становлення експериментальної психології.
5. Назвіть учнів лабораторії В. Вундта.

9. ПСИХОЛОГІЧНІ ШКОЛИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В. Вундт предмет психології вбачав у змісті свідомості та прагнув вивчити структуру психіки. Ф. Brentano пропонував розглядати психічне як функцію, оскільки акт психічний завжди тільки про щось: про предмет, його властивості тощо. Психіка, на його думку, – це постійно змінюваний потік свідомості, тому необхідно описувати функції психіки, а не вивчати загальні закони. Саме тому теорія Ф. Brentano отримала назву *функціоналізм*. У цьому підході основним предметом дослідження є те, за допомогою яких психічних функцій і як індивід пристосовується до мінливого середовища, а також пошук способів підвищення ефективності такого пристосування.

Німецькі психологи дотримувались вундтівської традиції і отримали *гештальтизм*. Американські ж психологи насамперед були функціоналістами, а потім стали біхевіористами [60, с. 116]. Тому головними представниками функціоналізму, окрім Ф. Brentano, називають У. Джемса, Дж. Д'юї, В. Вудвортса, оскільки саме США були тією країною, де еволюціонізм через особливості її заселення мав найбільш наочні виявлення, а отже, і функціоналізм, завданням якого є пояснення призначення психіки.

Франц Brentano піднімав питання предметності, активності та єдності психіки. Предметом психології вважав психічні феномени як акти – те, що ми бачимо, чуємо, мислимо тощо. Акт не має смислу, якщо він не спрямований на об'єкт, тобто думка порожня, якщо вона не направлена на щось. Для назви такої спрямованості використовував термін *іманентність*. Виділяв три види духовних актів:

- Акти уявлень, які представляються у свідомості. Модифікаціями цих актів є сприймання, уява, поняття. Цьому виду актів належить провідна роль: ні про що не можна робити висновки, нічого не можна побажати, ні на що не можна надіятись, нічого не можна боятись, якщо нічого не уявлено.

- Акти суджень – об'єкт розглядається як істинний чи неістинний.

- Акти почуттів, до яких ще належать бажання та воля. Підкреслював їх єдність у цілісному душевному житті. Використовував метафору хвиль для опису душевного життя: акти, як хвилі, накочуються один на один.

Мислення (суб'єкт) з'являється тоді, коли з'являється об'єкт, і тому те, що мислиться, також є спрямованим. Головними об'єктами критики для Ф. Brentano у класичній теорії були два вихідні моменти: 1) неможливість мислення, свідомості без об'єкта (зовнішнього щодо самого мислення) і 2) рефлексивність мислення. Саме погляд на ці два пункти (на відміну від Декарта) став головним надбанням теорії Ф. Brentano.

Ідеї Ф. Brentano вплинули на дослідження Вюрцбурзької школи, гештальт-психології, психоаналіз З. Фрейда та феноменологію Е. Гуссерля.

Феноменологія Е. Гуссерля. У цьому підході головним є зміст індивідуальної свідомості, унікальний досвід окремої людини, як саме вона переживає те, що з нею відбувається. Назва пішла від слова *phenomenon* ("той, що з'явився"). Згідно із цим підходом вивчати слід явища свідомості, тобто не сам образ явища чи предмета, а насамперед те, як він сприймається в чуттєвому пізнанні. Характеристикою свідомості Е. Гуссерль називав *інтенціональність*, чим підкреслював, що свідомості в чистому вигляді не існує. Для пояснення цієї тези він використовував ідею слона: коли один чоловік розповідає іншому про слона, якого він бачив у Африці, то для іншого феноменом буде не той слон, якого бачив співрозмовник, а його інтонація, жести при розмові, а також той образ слона, який у нього склався з попереднього досвіду. Для розуміння феноменів і змісту свідомості Е. Гуссерль запропонував такі методи (методологічні процедури):

- 1) метод чистого досвідного самоосягнення – феноменологічне саморозкриття;

- 2) феноменологічну редукцію, суть якої полягає в тому, що "Я" має утриматись від досвідного, усунути його і розглядати феномен як спостерігач. Саме таке трактування дозволяє вивча-

ти свідомість як сукупність певних правил функціонування, притаманних будь-якій конкретній свідомості, що і є завданням феноменології.

Іншим способом розуміння змісту свідомості є *вчування* (передавання свого стану й емоцій) – інтенціональність у власному "Я", що вводить у сферу чужого "Я". Такий спосіб дозволяє зрозуміти смисл, який, на думку Е. Гуссерля, є результатом абстрагування логічно-ідеального від усього реально існуючого. Іншими словами, через вчування стану й емоцій іншої людини можна зрозуміти смисл її свідомості. Важливим є той факт, що, на думку Е. Гуссерля, істина лежить поза індивідуальною свідомістю.

Ідеї Е. Гуссерля лягли в основу багатьох сучасних психотерапевтичних практик (гештальт-терапії, НЛП), які базуються на припущенні, що в кожній людині є свій суб'єктивний досвід. Зокрема, гештальт-терапія налаштована на усвідомлення "свого", відділення "не свого", пріоритет змісту індивідуальної свідомості, унікальний досвід окремої людини і те, як вона його переживає.

Засновником американського функціоналізму став **В. Джемс**. Його називали популяризатором науки. Саме він у 1892 р. організував першу у США лабораторію прикладної психології. Він дотримувався думки, що психіка – це особлива форма активності, призначена для ефективного функціонування організму. Основний акцент переносив з образу на дію. Висував ідею *потoku свідомості*. Свідомість наділяв цілісністю, активністю та вибірковістю. Був одним зі співавторів фізіологічної теорії емоцій, яка отримала назву *теорія Джемса – Ланге*, або *периферична теорія емоцій*. Емоції розглядав як усвідомлення тілесного збудження, яке ми відчуваємо безпосередньо після сприймання факту, який це збудження викликає: нам сумно, тому що ми плачемо; боїмось, тому що тремтимо; радіємо, тому що сміємось. Ця теорія була майже одночасно представлена двома дослідниками: В. Джемсом (1894) і Г. Ланге (1895).

Для розуміння особливості співіснування душевного й тілесного життя В. Джемс використовував метафору тіні: душевне й тілесне життя перебігають поряд без суттєвої взаємодії, наче

тінь пішохода супроводжує його, не впливаючи на швидкість кроків. Розуміння такої подвійності особистості викликало і двоїсте розуміння психіки: суб'єктивна структура (думка) і функціональне означення (відчуття).

Досліджував самооцінку особистості та задоволеність життям людини. Самооцінку особистості розкривав через формулу, яка детермінує самооцінку особистості відношенням самооцінки та рівнем домагань (самооцінка особистості успіх/домагання), а способом підвищення самооцінки вважав підвищення успіху або зменшення рівня домагань.

Адаптацію пояснював таким чином: адаптація особистості лише частково забезпечується свідомістю, переважне навантаження адаптації лягає на особистість. Для розуміння особистості ввів поняття "Я", до якого включив усе, що людина вважає своїм. Розрізняв фізичне, соціальне та духовне "Я". Фізичне "Я" включає тіло, одяг, батьків, дружину, дітей, оселю, власність людини, витвори її праці тощо. Наприклад, якщо людина стає власником значущої для неї речі, то почувається краще. Соціальне "Я" охоплює приналежність до людського роду, інших людей. Соціальних "Я" в людини може бути велика кількість, стільки, скільки людей чи груп приймають її як особистість. Духовне "Я" розкриває стани свідомості, духовні здібності та властивості людини.

Дж. Д'юї був президентом Американської асоціації університетських професорів, спеціалізувався з філософії освіти, розробив перший у США підручник із психології для студентів. Опублікував статтю "Поняття про рефлекторний акт у психології", у якій виступав проти уявлення про те, що основними одиницями поведінки служать рефлекторні дуги.

Вважав, що свідомість і мислення людини обумовлені якісними та кількісними складниками практичної діяльності. Завданням інтелекту бачив установлення найбільш успішних зв'язків індивіда з об'єктами зовнішнього світу. Людина вдосконалюється, накопичуючи досвід завдяки подоланню конфліктних ситуацій. Досвід – це єдність суб'єкта й об'єкта взаємодії.

Вивчав дослідницьку діяльність. Розклав її на кілька етапів: 1) виникнення почуття чи відчуття складності (утруднення);

2) визначення змісту та меж цього утруднення; 3) висунення гіпотез для розв'язання; 4) отримання результатів окремих гіпотез із подальшим прийняттям їх чи відхиленням.

У 1894 р. Дж. Д'юї запросили до Чиказького університету, який поступово став столицею американського функціоналізму. Окрім Дж. Д'юї, його лідерами були Джеймс Роланд Ейнджел (1869–1949) і Харві Карп (1873–1954).

Загалом Чиказька школа визначала психологію як вчення про психічні (ментальні) операції, які виконують посередницьку роль між потребами організму і середовищем. Головним завданням свідомості, відповідно, є акомодация до нового.

Харві Карп, послідовник Ейнджеля, уточнив предмет – психічну діяльність (ментальну активність) – і визначив його як узагальнений термін для таких процесів, як сприймання, пам'ять, уява, мислення, почуття та воля. Психічна діяльність полягає в отриманні, закріпленні, збереженні, організації та оцінюванні досвіду з його подальшим застосуванням для управління діяльністю.

Паралельно виникали і розвивались школи, які звертали увагу на вивчення соціального в особистості. Зокрема, можна зазначити французьку та німецьку школи. Серед представників першої були Е. Дюркгейм, Г. Тард і Г. Лебон, до представників другої відносять В. Вундта, М. Лазаруса та Г. Штейнтала. Загальною рисою французької школи була ідея вивчення фактів і закономірностей психічного життя через вивчення психіки людей з пограничними розладами і станами, а також ролі соціального оточення у процесі становлення психіки. У межах школи проводилися психологічні та соціологічні дослідження.

Представники *французької* психологічної школи вперше стали серйозно вивчати роль соціального оточення у процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Засновником цієї школи був **Т. Рібо**, який вважав, що лише вивчаючи патології психічного життя, можна краще зрозуміти механізми та закономірності психіки без патологій. Наступником Т. Рібо став П. Жане, який розробляв методи дослідження таких психічних процесів, як сприймання, увага, пам'ять; вивчав

структуру свідомості й особистості, співвідношення свідомого і несвідомого у психіці.

Ж. Шарко також відносять до представників цієї школи. Він вивчав спадкові форми нервових хвороб і неусвідомлювані психічні явища, а також різні (зокрема й хронічні) захворювання нервової системи; розробив низку нових методів психотерапії (душ Шарко тощо). Одним із перших зазначив психотерапевтичний вплив творів мистецтва. Найбільшу увагу приділяв проблемі істерії. Описав її вияви та можливості вивчення.

А. А. Льебо (1823–1905) досліджував природу гіпнозу, а також застосовував його для лікування різних соматичних і психосоматичних хвороб.

Соціальні аспекти розглядали представники психології мас Е. Дюркгейм, Г. Тард та Г. Лебон, які вивчали натовп, його властивості, особливості учасників тощо. Ірраціональність, емоційність і примітивність натовпу пояснювали гіпнотичним впливом, який став моделлю соціального навіювання. Психічне зараження вважали відповідальним за поширення афектів та аномії (за Дюркгеймом) у великих соціальних неорганізованих групах.

Е. Дюркгейм розвивав ідею залежності людської психіки від культури. Він писав: "Коли я дію як брат, як чоловік чи громадянин, я виконую обов'язки, установлені поза мною та моїми діями правом або звичаями. Навіть тоді, коли вони збігаються з моїми власними почуттями і коли я визнаю в душі їхнє існування, вони залишаються все-таки об'єктивними, адже я не сам їх створив, а вони навіяні мені вихованням" [39, с. 29]. Підкреслював значення навіювання. Висував ідею *колективної душі, колективних почуттів та колективних уявлень*.

Г. Тард усі суспільні процеси пояснював через наслідування ("Закони наслідування", 1895). Розмежовував натовп і публіку. **Г. Лебон** більшу увагу приділяв "психічному зараженню", впливу на "нормальну" людину "ненормального" натовпу. До натовпу відносив банди, присяжних засідателів, масові демонстрації, парламенти, злочинні та релігійні організації тощо.

Вивчення соціальних аспектів мало місце й у *німецькій* психології. Психологія народів, заснована М. Лацарусом, Г. Штенталем та В. Вундтом, стала підґрунтям для появи не лише соціа-

льної психології, але й етнопсихології. Фактично часом створення школи став 1860 р., коли М. Лацарус та Г. Штейнталь почали видавати часопис з етнічної психології та мовознавства під назвою "Журнал психології народів та мовознавства". У статті "Вступні міркування щодо психології народів" були закладені підвалини психології народів. Фахівці зазначають, що цей науковий напрям мав політичні засади і був пов'язаний із політичним рухом задля створення єдиної німецької держави.

У цей час у Харкові О. Потебня у праці "Думка та мова" (1862) висвітлює взаємозв'язки мови й мислення, розвинув ідею про мову як породження й вираження народного духу. Показав, що думка виявляється через мову, а кожний акт мовлення є творчим. Мова є єдино властивим кожному народу способом сприймати й осмислювати світ. Людина розвивається завдяки впливу мови на її свідомість. Без мови думки не існує. Слово – базова передумова для перетворення нижчих форм думки (сприймання, уявлення, образу) на поняття.

Величезним доробком до "Психології народів" стала робота В. Вундта під такою самою назвою, яку він готував протягом 20 років (1900–1920). В. Вундт розкрив психологію народів як науку про душу народу, яка не менш реальна, ніж душа окремого індивіда. Вважав, що треба займатись порівняльними історичними дослідженнями реальних продуктів суспільної (чи колективної) взаємодії – мови, міфів, звичаїв тощо. Обов'язковим завданням називав вивчення мови, оскільки саме вона розділяє соціокультурне середовище.

Отже, кінець XIX – початок XX ст. був представлений різноманітними школами, які обирали самостійний предмет психології. Це призвело до того, що на початку XX ст. виникла ситуація, яку Л. С. Виготський назвав відкритою кризою у психології [35]. Серед імовірних детермінант можна зазначити, що не дав помітних результатів метод інтроспекції; не вдалося уточнити специфіку психічної реальності, розв'язати проблему зв'язку психічних явищ із фізіологічними; виявився значний розрив між психологічною теорією і даними експериментів. Спроби подолати кризу спричинили формування кількох впливових шкіл (напрямів) у психологічній науці.

Криза у психології 10–30-х рр. XX ст. була методологічною кризою основ психології. Її причинами називають:

1) зростання запитів практики, що розвивалась у межах емпіричної інтроспективної асоціаністської психології;

2) виникнення сфер психології, що демонстрували відрив від старої, вундтівської психології, яку до тих пір вважали безсумнівною;

3) ще одна ймовірна причина виникнення кризи – розділення В. Вундтом предмета психології між двома сферами: нижчі психічні функції він пропонував вивчати за допомогою експериментальної психології, а вищі відніс до етнопсихології.

Як наслідок, виникли нові психологічні напрями, які суттєво вплинули на сучасну психологію: цілісна (гештальт-) психологія, біхевіоризм і психоаналіз.

Активно почала розвиватись і прикладна психологія [42]. Прикладний аспект психології мав свої етапи (завдання для розв'язання) розвитку. Першим завданням психології як прикладної науки стало тестування інтелектуальних здібностей.

Передусім тут варто згадати **Френсіса Гальтона**. Саме йому належить розробка першого тесту, метою якого було встановити рівень інтелектуального розвитку звичайної людини (у Вундта в лабораторії працювали з ретельно підготовленими для інтроспекції людьми, а у клініках – з людьми з патологіями). Зараз зрозуміло, що тест Гальтона мав великі проблеми з валідністю. Проте така хиба була пов'язана з тодішнім розумінням інтелекту. Для того часу було характерним бачення інтелекту як зібрання ідей, точність яких залежить від точності сприймання та відтворення світу у свідомості. За повною програмою, яка включала 17 завдань, він протестував 9337 людей віком від 5 до 80 років. Для аналізу матеріалу знадобились математико-статистичні методи, над розробкою яких він працював разом із своїм учнем К. Пірсоном.

Альфред Біне під інтелектом розумів здатність до суджень і можливість пристосування до обставин. Працюючи в державній команді з питань навчання розумово відсталих дітей, він розробив свій тест. Дещо вдосконалений тест Сімона впевнено увійшов у світову психодіагностику розумового розвитку під

назвою Біне – Сімоні і дозволив вивчати ступінь розвитку дитини порівняно з результатами виконання завдань здоровими дітьми того самого віку. У Стенфордському університеті (США) у 1916 р. був розроблений найбільш удалий варіант зазначеного тесту – шкала Стенфорд – Біне. У цій версії вперше було використано назву *коефіцієнт інтелекту* (IQ).

Чому саме тестування інтелектуальних здібностей стало вихідним моментом розвитку прикладної психології? З одного боку, вплив теорії Ч. Дарвіна стимулював прагнення перевірити особливості успадкування інтелекту. Соціал-дарвінізм стимулював пошук засобів сортування людей (і дітей) за відповідними школами, місцями праці тощо. Л. Терман (1916) вважав, що людей із низьким рівнем інтелекту необхідно бояться, а майбутнє благополуччя країни немало залежить від правильного виховання видатних дітей.

Другим етапом-стимулом стала Перша світова війна. АПА сформувала 12 комітетів, які займалися вивченням різних аспектів життя особистості у війну: від проблем акустики до проблем відпочинку. Але лише два комітети показали результати – Комітет мотивації У. Д. Скотта (пізніше Комітет класифікації персоналу військового департаменту) і Комітет вивчення психологічних особливостей призовників (з метою недопущення непридатних до служби) Р. Єркса.

Комітет Скотта за роки війни протестував сотні тисяч людей, розробив тести умінь для 83 військових професій. За цю роботу Д. Скот отримав медаль "За видатні заслуги". Внесок у військову справу комітету Р. Єркса розцінюють як менш вагомий. Його доробки стали важливішими для професійної психології. У 1918 р. Єркс із найбільш авторитетними діагностами розробили армійські тести інтелекту, які можна було проводити для великої кількості людей за невеликий проміжок часу: Альфа (для грамотних) і Бета (для неграмотних). За результатами тестів робили висновки про придатність чи непридатність до виконання військової служби.

Після війни розпочався стрімкий розвиток прикладної психології. Досліджували мігрантів, проблемних дітей, промислових робітників, сім'ї, рекламу тощо.

9.1. ПСИХОЛОГІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У 1850 р. вийшов царський указ, згідно з яким у Московському університеті скасовувалося викладання філософії світськими професорами з обмеженням її дослідною психологією і логікою та перекладанням читання цих наук на професорів богослов'я. Указ підсилив позиції психології, і наприкінці XIX – початку XX ст. сформувалися дві течії: природничо-наукова і філософсько-релігійна, навколо яких виникали як дискусії, так і нові вчення. Представниками першої течії були І. Сеченов, І. Павлов, другої – П. Юркевич.

У 1873 р. у статті "Кому і як розробляти психологію?" у "Віснику Європи" **І. Сеченов** запропонував розглядати психологію як окрему дисципліну. Він підкреслював, що первинною є взаємодія організму із середовищем, а психічне є похідним від цієї взаємодії.

Рене Декарт (1596–1650) проголосив принцип рефлексу – відображення дії як засобу мозку, але зупинився на половині шляху, оскільки не поширив свої ідеї на психіку. Утім, у 1863 р. у журналі "Медицинний вісник" була опублікована стаття І. Сеченова "Рефлекси головного мозку", у якій терміну *рефлекс* надавалося якісно нове значення. Однак він зберіг ідею про "машинальність" рефлексів як автоматизмів, що працюють у нашому організмі.

За І. Сеченовим, рефлекс складається із трьох ланок:

- 1) зовнішній стимул – подразнення нерва, яке передається до мозку;
- 2) мозок, де сигнал відображається і по відцентровому нерву передається до м'язів;
- 3) м'яз – завершальна ланка ланцюга.

І. Сеченов додав ще одну ланку, удосконаливши цю модель. Він стверджував, що на першому етапі відбувається не просто подразнення, а виникає чуттєвий сигнал, який розрізняють органи чуття, що викликає зворотну дію.

М'яз у його концепції є не лише "машиною", яка виконує команди мозку, а також органом пізнання. У м'язах є нервові

(сенсорні, чуттєві) закінчення, які сигналізують про те, у яких зовнішніх просторово-часових умовах відбувається дія. Сеченов висунув гіпотезу, згідно з якою м'яз здійснює аналіз, синтез, порівняння об'єктів і здатен до несвідомих процесів (як це доводив ще Гельмгольц).

І. Сеченов розглядав психічну діяльність за аналогією з рефлексорною. Рефлекс – це процес відображення якихось властивостей зовнішнього світу, що існують у реальному часі та просторі. Так він пояснював і психіку. Будь-яка психічна діяльність, як і рефлекс, має початок, розвиток і кінець. На основі цього Сеченов проводив аналогію між рефлексом як найпростішою формою поведінки і психічною діяльністю і називав психологію *рідною сестрою фізіології*.

Ідеї Сеченова мали велике значення. Ідея взаємопов'язаності зовнішньої практичної та внутрішньої психічної діяльності отримала розвиток у психології діяльності. Визнання аналогічності рефлексу і психічних актів дозволило зробити висновок про можливість об'єктивного вивчення психіки, оскільки в основі психічних процесів, як і рефлексу, лежить зовнішній вплив. Навіть в основі вольових актів, за І. Сеченовим, лежать зовнішні стимули. Волю він називав *голосом іншого всередині нас*.

Про наступного автора казали, що достеменно про будову мозку знають лише Бог і Бехтерєв. Порівняно з Павловим для широкого загалу **В. М. Бехтерєв** (1857–1927) був менш відомим, проте його знання і технології більше застосовували у СРСР. Наприклад, його часто просили допомогти шляхом гіпнозу отримати інформацію про злочини. По суті, саме його можна вважати засновником російської психіатрії. Ідеї Бехтерєва цікавили не лише владу його держави, а й військові розвідки Німеччини та Франції.

У 1884–1885 рр. В. М. Бехтерєв був одним із слухачів курсів В. Вундта, на які потрапив за конкурсом. Під час навчання у Петербурзькій медико-хірургічній академії, одному з найбільш видатних наукових і навчальних закладів того часу, зацікавився психіатрією. У клініці Шарко, куди потрапив після того, як побував у В. Вундта в Лейпцизі, він ретельно ознайомився

з гіпнозом. Після повернення організував психофізіологічну лабораторію – першу в Росії науково-дослідну структуру.

Вважав гіпноз особливим видом сну і вірив, що людині неможливо нічого нав'язати всупереч її моральним цінностям. Застосовував гіпноз для подолання алкогольної залежності (заміна негативу на позитивний стимул). Проводив експерименти, у ході яких пропонував чоловікам під гіпнозом алкоголь, переконуючи, що вони п'ють воду. Установив, що в досліджуваних за наявності алкоголю в організмі була твереза свідомість.

Внесок ученого в науку неможливо відобразити в повному обсязі. В. М. Бехтерев започаткував експериментальне вивчення хворих у клінічній психології, розробив низку методичних прийомів (словесний асоціативний експеримент, методику визначення та порівняння понять, коректурну пробу тощо). У контексті становлення психології варто зазначити його "Об'єктивну психологію" (1904) та "Об'єктивне вивчення особистості" (1923), які не втратили значення і нині. Разом із М. М. Ланге провів низку експериментів із вивчення *соціальної фасилітації* – впливу групи на особистість. Ці експерименти були організовані у природних умовах і найбільш повно репрезентували групові ефекти.

Запропонував свою систему психології. Виділяв об'єктивну та суб'єктивну психологію [31]. Суб'єктивну вважав дещо обмеженою, а об'єктивну, предметом якої є встановлення співвідношення в різних ситуаціях між зовнішніми впливами і тими зовнішніми виявами, що в результаті виникають і обумовлені діяльністю вищих центрів мозку, – головною. Вважав, що психіка без фізіології не існує (у цьому полягає найсуттєвіша відмінність від американського біхевіоризму). Покладав, що і об'єкт, і суб'єкт разом узяті у формі діяча. Методом вивчення психіки (і психології) покладав аналіз поведінки. Зводив рефлекс і психіку одне до одного. Висунув ідею, що людина думає мозком.

В. Бехтерев визнавав і суб'єктивні методи, зокрема самоспостереження. На його думку, рефлекси можна виховувати, на відміну від спадковості. У книзі "Основи загальної рефлексології" він зазначав, зокрема, що не існує вродженого рефлексу рабства чи свободи. Суспільство здійснює соціальний відбір, ство-

рюючи моральну особистість, із чого можна зробити висновок, що саме соціальне середовище є рушійною силою розвитку особистості. Спадковість задає тип реакції, але самі реакції виходять під дією суспільства. Доказом цього є дослідження генетичної рефлексології, які доводять пріоритетність середовища в розвитку дітей раннього віку.

Вивчаючи гіпноз і гіпнотичну зачарованість, висловлював ідею наявності "психічних мікробів", які можуть породити "психічні епідемії". Саме так він пояснював магічну дію Гітлера на слухачів під час його виступів (Гітлер входив у стан трансу і свій стан через "психічні мікроби" розповсюджував). Підкреслював важливу роль газет і технічних пристроїв (у його час – радіо) для передавання таких "психічних мікробів".

Згідно із законом збереження енергії вірив у безсмертя, проте не індивідуальне, а колективне. Вважав, що після смерті людина віддає енергію своїм близьким, а ті – своїм близьким, і так для всього людства.

Обставини загадкової смерті В. М. Бехтерєва у грудні 1927 р. породили кілька легенд. Факт швидкої кремації одразу після смерті підтримав ці легенди. Одна з них стверджує, що його було отруєно через невтішний висновок щодо психічного здоров'я, який він зробив після огляду Сталіна (діагноз – прогресуюча параноя і манія переслідування). Інші пов'язані з вивченням ним соціальної поведінки, проблем навіювання, зокрема гіпнотичної зачарованості. Існує також версія, що пов'язує В. М. Бехтерєва зі створенням психологічної зброї [16]. Точно відомо, що напередодні смерті В. Бехтерєв відвідував "Большой театр", де його пригостили тістечком, імовірно з отрутою.

І. Павлов у радянській психології закріпив природничий підхід, чим визначив напрям її подальшого розвитку. Він ототожнив психіку з *вищою нервовою діяльністю* (ВНД, термін І. Павлова), а психологію звів до вчення про умовні рефлекси. Психічне стає своєрідним додатком до фізіологічного, як тінь предмета, що супроводжує його, але не впливає на нього.

Вивчаючи слиновиділення в собак, І. П. Павлов дійшов висновку, що вища нервова діяльність мозку полягає в установленні нових патернів між подразником і реакціями на його дію,

тобто в утворенні нових рефлексів. На відміну від стереотипних перманентних уроджених рефлексів, умовні рефлекси є нескінченно різноманітними і мінливими, утворюються і руйнуються під дією зовнішніх умов.

Не всі подразники з потоку стають для організму сигналами. Подразники, які безумовно викликають зворотну реакцію, Павлов назвав *безумовними рефlekсами*; їхня сукупність породжує інстинктивну поведінку організму. Подразники, які є біологічно значущими, тобто здатні принести користь або шкоду і відповідають за сигнальну функцію, він назвав *умовними рефlekсами*. Їхня сукупність породжує динамічний стереотип – звички. Для умовного рефлексу потрібен не лише подразник, але й підкріплення правильності реакції на нього, тоді відбувається трансформація подразника у сигнал:

сигнал + підкріплення = основа поведінки.

Отже, напрацювання умовних рефлексів є основою навчіння і отримання досвіду. Знаючи умови, від яких залежить утворення умовних рефлексів, можна передбачити й "запрограмувати" поведінку особи. Учення про умовні рефлекси започаткувало дослідження складної поведінки тварин, а також мислення і вчинків людини, що стало предметом вивчення фізіології ВНД.

Свої наукові психофізіологічні висновки академік Академії наук СРСР І. П. Павлов уперше опублікував на конгресі у Мадриді 1903 р. у роботі "Експериментальна психологія і патопсихологія на тваринах", у якій висунув ідею про дві сигнальні системи (сенсорну та мовну) і типи ВНД (сила, рухливість, урівноваженість – типи темпераментів). Саме йому належить введення у психологію категорії поведінки і пояснення формування її нових форм через формування нових зв'язків у корі головного мозку. Він увів поняття й описав аналізатор як складне чутливе утворення нервової системи, що виокремлює значущі подразники і складається з рецептора та відповідного відділу головного мозку. У межах своїх поглядів називав емоції тим, що порушує нервові процеси та знищує динамічні стереотипи (складна система умовно-рефлекторних схем). Стверджують, що за використання суб'єктивних (психологіч-

них) термінів його співробітниками в роботі з тваринами ("собака подумала", "захотіла" тощо) штрафував і вимагав застосовувати лише фізіологічну термінологію.

Дослідження **М. Бернштейна** ввели у схему рефлексу четверту ланку – *зворотний зв'язок*, завдяки чому виникла ідея саморегуляції організму. Він започаткував ідею фізіологічної активності, згідно з якою передбачав регуляцію поведінки як активної. Активним фактором поведінки вважав мету, її розуміння. Висунув ідею рефлекторного кільця – безперервного циклічного процесу взаємодії з мінливими умовами зовнішнього і внутрішнього середовища, який розгортається і триває як циклічний акт до моменту свого завершення. Здійснений акт – це розв'язання певної задачі, що закодована в мозку як модель "потрібного майбутнього" (рис. 9.1).

Рис. 9.1. Кільцевий ритм збудження

Рефлекторне кільце включає рефлекторну дугу і зворотний зв'язок від ефекторного органа до ЦНС.

Інформація про здійснену дію порівнюється із запрограмованою в центральній нервовій системі. Якщо рефлекторне кільце досягає мети (дія збігається із запрограмованою моделлю), то така тимчасова функціональна система розпадається.

М. Бернштейн також розробляв програму фізіології рухів – створення функціональних моделей рухового управління та вивчення конкретних фізіологічних механізмів рухів відповідно до моделюючих уявлень.

П. Анохін (1898–1974) – автор теорії функціональних систем. Визначав зазначені системи як об'єднання окремих механізмів організму в цілісну систему адаптивного акту, створення інтегральної одиниці. Виділяв два типи функціональних систем:

- *першого типу* – гомеостаз за рахунок внутрішніх ресурсів організму;
- *другого типу* – гомеостаз за рахунок зміни поведінки, взаємодії із зовнішнім світом.

Визначав такі стадії поведінкового акту:

1. *Афективний синтез*. Збудження ЦНС взаємодіє з іншими збудженнями і виникають:

- мотивація;
- пускова аферитація (породжується умовними і безумовними подразниками);
- середовищна аферитація (зумовлює формування динамічного стереотипу);
- пам'ять (видова, індивідуальна).

2. *Прийняття рішення*:

- створення образу (мети) і його утримування (формування акцептора дії);
- ефектний синтез – стадія програми дій, інтеграція збуджень у поведінковий акт (дія сформована, але зовні не виявляється).

3. *Дія* (виконання програми).

4. *Оцінювання результату дії* (реальної дії з образом) – через порівняння дія або коректується, або зупиняється.

5. *Задоволення потреби* (дозволяє / не дозволяє припинити дію).

Ключові фактори регуляції поведінки за П. Анохіним – вибір цілей і шляхів їх досягнення.

Запитання для самоконтролю

1. Які напрями психології розвивались на початку XX ст.?
2. Наскільки значущими для становлення психології були доробки прикладної психології?

9.2. ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Львівсько-Варшавська школа. Серед її представників були К. Твардовський, М. Кройц, В. Вітвіцький, С. Блаховський та С. Балеї. Днем народження школи прийнято вважати 15 жовтня 1895 р., коли К. Твардовський отримав кафедру філософії у Львівському університеті (у цей день він прочитав першу вступну лекцію з філософії). У розвитку школи можна виділити два періоди: 1895–1918 рр. – львівський, 1918–1939 рр. – варшавський. Після 1939 р. існування школи

через початок Другої світової війни практично припинилось, оскільки її представники або померли, або емігрували. Львівський період був значно продуктивніший, ніж варшавський. У цей період представники школи акцентували увагу на суб'єктивності й унікальності психічного життя, демонстрували негативне ставлення до тестів, віддавали перевагу інтроспекції як інструменту психологічного дослідження.

К. Твардовський заснував першу психологічну лабораторію на базі Львівського університету (тодішня Польща). Вивчав психологію в лабораторії Ф. Brentano, поділяв його розуміння психічного. Його лекції мали величезний успіх – часом близько 2000 осіб уміщалися в найбільших залах м. Львова. У 1900 р. був обраний президентом Асоціації викладачів вищої освіти. Під час Першої світової війни кілька років обіймав посаду ректора Львівського університету. Кожен із його колег зробив свій внесок у становлення психології. Наприклад, В. Вітвіцький – автор першого підручника із психології стосунків (1925). Він навчався у м. Лейпцигу у В. Вундта та у Відні. Ступінь доктора отримав у 1900 р. за працю "Психологічний аналіз амбіцій". С. Блаховський – засновник "Психологічного квартальника" (1930) і "Психологічного огляду" (1952).

Одним із найкращих учнів К. Твардовського був С. Балей. У 1911 р. у Львівському університеті він здобув науковий ступінь доктора філософії, а в 1912 р. на цій підставі отримав від австрійського міністерства освіти стипендію з фонду, призначеного для подальшого навчання доцентів, і виїхав на спеціальні студії з філософії спочатку до Німеччини, а потім до Франції та Австрії. Після повернення викладав у Кам'янець-Подільському університеті, Українському (таємному) університеті у Львові, очолював психологічну секцію Польського філософського товариства у Львові. Із 1928 р. за сприяння К. Твардовського посів місце доцента кафедри психології Варшавського університету. Роки праці у Варшаві були дуже продуктивними для С. Балея. Саме його вважають засновником польської вікової психології (очолив дослідний інститут із цієї тематики). Визначав психологію як науку, що вивчає психічні

явища, які він називав суб'єктивними. Вважав, що психофізичний і психічний розвиток взаємно впливають один на одного. Стверджував, що людина не є "чистою дошкою" від народження і має вроджені спадкові властивості, інстинкти, які активно виявляються у процесі виховання. Виховання поділяв на самовиховання (автоєдукцію) і зовнішнє виховання (гетероедукцію). Останнє виявляється у двох видах: інтенціональному (шкільні заклади) і побічному (позашкільні впливи).

Одеська школа психології насамперед була пов'язана з іменами М. Ланге, Д. Елькіна, Б. Цуканова. У 1896 р. при філософському факультеті Новоросійського університету (м. Одеса) відкрилася лабораторія М. Ланге, де проводились заняття зі студентами з експериментальної психології.

М. Ланге навчався у Німеччині (у В. Вундта) і Франції. У 1894 р. у Московському університеті захистив докторську дисертацію "Психологічні дослідження. Закон рецепції. Теорія вольової уваги". Робота була визнана класичним дослідженням з експериментальної психології. Після доповіді на тему "Закони перцепції" під час II міжнародного конгресу з експериментальної психології в Лондоні (1892) був запрошений до організаційного комітету зі скликання конгресів з експериментальної психології разом із В. Вундтом, К. Штумпфом, Т. Рібо та ін. У світову психологію ввійшов як автор *моторної теорії уваги*. Також його ім'я пов'язане з Одеськими вищими жіночими курсами, єдиним навчальним закладом Півдня України, який дозволяв жінкам отримати вищу освіту (з 1905).

За рекомендацією М. Ланге з 1919 р. приват-доцентом кафедри філософії та психології Новоросійського університету почав працювати С. Рубінштейн. Проте через так званий "другий ідеологічний конфлікт" (підміну психології педологією) відійшов від викладання і став директором Одеської національної бібліотеки.

На кафедрі ідеї М. Ланге розвивав його учень Д. Елькін (1895–1983). Він досліджував проблему сприймання часу й саме за цією темою у 1952 р. успішно захистив докторську дисертацію, у якій підтвердив припущення М. Сеченова про значення слуху для сприймання часу. За його керівництва виникла науко-

ва школа, представники якої досліджували психологію диференціації часу. У межах досліджень з інженерної психології Д. Г. Елькін розробив електронні нашкірні годинники, біоелектричний протез руки. У юридичній психології його цікавили мотивація правопорушень, особливості поведінки людини в умовах самотнього ув'язнення.

Продовжив справу свого вчителя М. Ланге також Б. Цуканов, який побудував цілісну концепцію психологічного часу на основі експериментального вимірювання його одиниць.

Запитання для самоконтролю

1. Які психологічні погляди домінували в українській психології початку XX ст.?
2. Доробок якого психолога початку XX ст. запам'ятався вам найбільше?

10. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ У XX СТОЛІТТІ

10.1. ГЕШТАЛЬТ-ПСИХОЛОГІЯ

Гештальт-психологія зародилась як опозиція асоціативній психології. Термін *гештальт* (від нім. *gestalt* – "цілісна форма", "образ", "структура") походить від запропонованої Крістіаном фон Еренфельсом у 1890 р. ідеї про особливу властивість форми, що вноситься свідомістю у сприймання елементів складного просторового образу (на прикладі мелодії). Саме ця ідея – ідея цілісності – була обрана як основний принцип пояснення спочатку сприймання, а потім інших психічних процесів. Основними представниками та засновниками гештальт-психології були Макс Вертгеймер, Вольфганг Келер і Курт Кофка.

Макс Вертгеймер (1880–1943). Початком гештальт-психології можна вважати вихід статті Вертгеймера "Експериментальне дослідження видимого руху" (1912), у якій було сформульовано найважливіший принцип гештальт-психології: *ціле має перевагу над своїми частинами, тому ціле є не лише більшим, ніж сума частин, але й чимось зовсім іншим*. У статті досліджувався феноменальний рух, або *фі-феномен*, суть якого полягала в тому, що за певних умов нерухомі предмети починають сприйматись як такі, що рухаються. Був описаний дослід: крізь дві щілини, з яких одна розміщувалась вертикально, а інша відхилялася від неї на 20–30°, з різними інтервалами по чергово запалювали лампочки. За великих інтервалів між спалахами (більш як 200 мс) вони сприймалися послідовно, а за дуже малого інтервалу (менше 30 мс) – як такі, що подаються одночасно. За інтервалу 60 мс виникало відчуття руху, тобто досліджуваний бачив одну лінію, яка рухалась праворуч чи ліворуч.

М. Вертгеймер у роботі "Продуктивне мислення" [34] виступав проти формальної інтерпретації процесу мислення як асоціації відчуттів, сприймання та інших елементів досвіду; формально-логічного опису й аналізу розв'язання задач як

послідовності логічних операцій; формального, механічного заучування знань; формальної діагностики розумового розвитку та формального оцінювання досягнень учнів у навчанні.

Після того як Вертгеймер емігрував у США, він почав читати лекції в Новій школі соціальних досліджень (New School for Social Research) і передавав свої ідеї помічникам. Одним з його помічників у 1936–1942 рр. був **Абрахам Лачинс** (1914–2005). Найбільш відомим з його досліджень є дослідження ролі ментальної настанови у розв'язанні серії завдань. За умовами задачі необхідно було наповнити глечик водою, використовуючи три посудини різної ємності й необмежену кількість води. Під час дослідження А. Лачинс зазначав негативний ефект за використання складної стратегії розв'язання завдання, коли контрольне завдання потребувало простішої стратегії. Він установив, що негативний ефект посилюється під впливом стресових факторів (тривожність, жорсткий ліміт часу тощо) і не залежить від рівня інтелекту досліджуваних.

Ще однією сферою його досліджень була групова психотерапія. А. Лачинс читав лекції в Іешіва-університеті (Нью-Йорк), Університеті Макгілла (Монреаль), університетах Орегона та Маямі. З 1962 р. – професор психології в Університеті Олбані, штат Нью-Йорк, з 1984 – почесний професор.

Курт Кофка (1886–1941), німецький та американський психолог, у статті "Перцепція: введення в гештальт-теорію" виклав основи гештальт-психології, а також результати багатьох досліджень. У 1921 році опублікував книгу "Основи психічного розвитку", присвячену формуванню дитячої психології.

Дослідження Кофки демонструють, що в дитини є набір нечітких і не дуже адекватних образів зовнішнього світу. Поступово в процесі життя ці образи диференціюються і стають все точнішими. У новонародженій дитини є нечіткий образ дорослого, у гештальт якого входять голос, обличчя, волосся, характерні рухи тощо. Тому маленькі діти не впізнають дорослого, якщо він, наприклад, змінює зачіску або просто одягає незвичний одяг. Проте вже до кінця першого року життя в дитини формується чіткий образ, у якому є окремі гешталти: очі, голос тощо.

При спостереженні за дітьми К. Кофка зазначав, що чотири-, п'ятирічні діти малюють конус як трикутник і поряд коло. Із часом відбувається їх інтеграція й уточнення, завдяки чому діти починають малювати не лише плоскі, але й об'ємні фігури.

Кофка акцентував дослідницьку увагу на процесах навчання та розвитку. Провідним процесом, який фактично визначає рівень психічного розвитку дитини, є, на його думку, сприймання. Сам процес психічного розвитку поділяється на два незалежні паралельні процеси – дозрівання і навчання. Кофка підкреслював їх незалежність, доводячи, що в розвитку навчання може випереджати дозрівання, а може відставати від нього, хоча найчастіше вони відбуваються паралельно, створюючи ілюзію взаємозалежності. Утім, навчання не може прискорити дозрівання, а дозрівання не прискорює навчання. Також Кофка вважав, що основні властивості сприймання поступово виявляються із дозріванням гештальтів.

Вольфганг Келер (1887–1967). У 1913 р. В. Келер обіймає посаду директора дослідницької лабораторії людиноподібних мавп на Тенерифе. Початок Першої світової війни змушує його залишитися там на сім років. Протягом цього часу він проводив експерименти із шимпанзе, які дозволили вченому зрозуміти, що поставлену задачу тварина розв'язує або методом проб і помилок (сліпий пошук правильного рішення), або завдяки раптовому усвідомленню. Келер дійшов висновку, що предмети й об'єкти, які перебувають у полі зору і ніяк не пов'язані між собою, під час виконання завдання починають об'єднуватися в єдину структуру, бачення якої допомагає розв'язати задачу. Такий процес відбувається миттєво. В. Келер назвав цей феномен *інсайтом* (від англ. слова, яке означає "вдивляння"); інші назви – *миттєве переструктурування*, *ага-феномен*. Його ключовою особливістю є формування нового гештальту, який може з'явитися лише після того, як буде зруйнований старий.

Описана тріада засновників гештальт-психології вбачала основну задачу психології в інтерпретуванні фактів свідомості як єдиної психічної реальності. Відповідно вони запропонували для досліджень феноменологічний інтроспективний метод, у якому дослідник фактично грав роль "наївного" спостерігача.

Гештальт-психологи сформулювали 114 законів гештальту, серед яких закони *фігури і фону*, *транспозиції*, тобто реакції не на окремі подразники, а на їх співвідношення. Розглянемо деякі з них.

Закон колективного руху стверджує, що будь-яка кількість елементів, які рухаються з однаковою швидкістю однією траєкторією, сприймається як один рухомий предмет.

Закон досконалої форми, чи *прегнантності*. Згідно з ним мозок об'єднує елементи, які утворюють загалом досконалу форму, наприклад трикутник, квадрат, коло тощо, тобто предмети, які мають властивості симетрії, ритму.

За *законом близькості* цілісні структури об'єднують елементи за ознакою найменшої відстані між ними.

Роботи данського вченого **Едварда Рубіна** (1886–1951) показали особливості сприймання фігури і фону. Він визначив, що фон завжди менш структурований, ніж фігура. Фон або взагалі не має чіткої форми, або наближається до порівняно простої фігури, а фігура сприймається "живіше" та яскравіше.

Одним із представників гештальт-психології був **Курт Левін** (1890–1947), автор *теорії поля*, сутність якої полягає в тому, що особистість живе і розвивається у психологічному полі оточуючих її предметів, кожен з яких має певний заряд (валентність). Експерименти К. Левіна доводили, що для кожної людини ця валентність має свій знак, хоча водночас існують такі предмети, які мають однакову притягальну силу. Впливаючи на людину, предмети викликають у неї потреби, які Левін розглядав як свого роду енергетичні заряди, що викликають напруження сили. У такому стані людина прагне до розрядки, тобто до задоволення потреби.

К. Левін розрізняв два роди потреб – біологічні та соціальні (квазіпотреби). Потреби у структурі особистості неізолювані, вони мають зв'язки одна з одною, можуть обмінюватись енергією, яка в них є. Левін називав це *комунікацією заряджених систем*. Можливість комунікації цінна тим, що робить поведінку людини глибшою, дозволяє їй розв'язувати конфлікти, долати бар'єри і знаходити вихід зі складних ситуацій, що, відповідно,

розширює її адаптивні можливості. Феномени збереження або забування пов'язані з розрядженням чи напруженням потреб.

Увів поняття *часової перспективи*, яка визначає поведінку людини в життєвому просторі та є основою цілісного сприймання себе, свого минулого і майбутнього. Започаткував вивчення *мотивації*. Вважав, що мотивація включає і зовнішнє середовище, а не є лише внутрішнім феноменом. Розробив поняття *рівня домагань* людини, методики для його вивчення. Показав, що негативно впливає на поведінку людини як завищений, так і занижений рівень домагань, оскільки при цьому втрачається можливість установити стійку рівновагу із середовищем.

Став ініціатором дослідження *групової динаміки*. Суттю групи вважав взаємозалежність її членів. Група може бути охарактеризована як *динамічне поле*, коли зміни однієї частини змінюють стан будь-якої іншої. Займався проблемами групової диференціації. Саме він типологізував стилі спілкування (авторитарний, демократичний та ліберальний), а також досліджував умови виділення в групі лідерів, "зірок" і відторгнених членів. Його дослідження лягли в основу цілого напрямку соціальної психології.

Залучав своїх студентів до наукових пошуків, розглядаючи навколишній світ. Часто бесіди відбувались у кафе за філіжанкою кави. Одного разу студенти зазначили, що офіціант, який приймав їхнє замовлення, не записуючи пам'ятав усе, що вони замовили, але не міг пригадати, що замовляли люди, які щойно розплатились і залишили кафе. Одна з його студенток, Б. В. Зейгарнік, продовжила вивчати цей феномен і встановила ефект, який увійшов у психологію як *ефект Зейгарнік*. Під час експериментів, де досліджуванам довільно визначали час виконання завдання, було встановлено, що за недоведення до кінця завдання вони запам'ятовували його у 1,9 раза краще за тих, хто повністю виконав завдання. Пояснювали ефект тим, що для виконання завдання акумулювалась певна напруженість, яка за завершення дії вивільнялась і, відповідно, залишалась, якщо завдання не завершували.

Для гештальт-психологів проблема свідомості була псевдопроблемою. Також вони критикували ідею В. Вундта про

творчий синтез завдяки аперцепції. Вивчаючи мислення, називали його пізнавальним психічним процесом опосередкованого відображення існуючих зв'язків між об'єктами, які відображаються у формі постановки та розв'язання задачі. Завданням мислення вбачали створення нового знання і можливість прогнозувати розвиток ситуації, що на практиці мало забезпечити суб'єкту вибір оптимальної поведінки в ній. Розрізняли *репродуктивне* і *творче* мислення.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте внесок представників школи гештальт-психології в сучасну психологію.
2. Які закони сприймання вам відомі?

10.2. ПСИХОАНАЛІТИЧНА ТЕНДЕНЦІЯ

Психоаналіз **З. Фрейда** кардинально змінив психологію ХХ ст. Переважна більшість ідей психоаналізу в тому чи іншому звучанні були представлені в роботах мислителів попередніх епох (три частини душі Платона, різні рівні усвідомлення за Лейбніцем тощо). Ще в епоху Античності припускали, що людиною керує не лише свідоме. Перші спроби впливати на несвідоме були доступні ще шаманам і віщунам. Однак саме Фрейд довів, що несвідоме можна розглядати як предмет вивчення науки. Важливим нюансом його теорії стала ідея про рушійні сили людини, зокрема інстинкт продовження роду з енергією *лібідо*, що зробило З. Фрейда найвідомішим психологом і психотерапевтом.

Спочатку Фрейд хотів зробити із психоаналізу природничу науку, згідно з якою несвідоме було б чистим продуктом функціонування мозку. Проте в 1896 р. він відмовився від цієї ідеї.

Розглянемо *найважливіші ідеї психоаналізу Фрейда*.

1. Виділяв три рівні психічного життя: *свідоме* (усі переживання і відчуття, які усвідомлюються в поточний момент), *підсвідоме* (досвід, який не усвідомлюється в поточний момент, але

може легко повернутись у свідомість) та *несвідоме* (витіснені емоції, переживання, спогади, інстинктивні потяги; усвідомлення можливе лише завдяки спеціальним технікам, напр. гіпнозу).

Аналізував несвідоме. Особливу роль відводив тлумаченню сновидінь, вважав їх символічною мовою несвідомого.

2. Запропонував *структурну модель особистості*: Ід – примітивні інстинкти, уроджені програми, те, що підкоряється принципу "хочу"; Его – структура прийняття рішень, розуміння реальності; СуперЕго – інтерналізована версія суспільних норм і стандартів поведінки, формується у процесі спілкування з батьками, учителями та іншими "формуючими фігурами". У структурі СуперЕго виділяв дві підсистеми: а) совість, яка формується на основі батьківських покарань і б) Его-ідеал, що складається з батьківських похвал.

3. Виділяв дві *рушійні сили*, що керують людиною: *інстинкт продовження роду (ерос)* з енергією *лібідо* та *інстинкт смерті* з енергією *танатос*. У роботах до 1914 р. виділяв лише перший інстинкт, проте початок Першої світової війни змусив його додати і другий. Писав, що метою життя є смерть.

Спочатку З. Фрейд вважав, що неадекватне розрядження енергії лібідо призводить до виникнення тривоги. Збудження, яке сформувалось і не знайшло виходу, надалі буде виявлятися у неврозах страху. Проте за 30 років він почав стверджувати, що тривога є функцією Его, а її мета – підготувати людину до ймовірної загрози, допомогти адаптуватися до ситуації.

Варто зазначити, що для фрейдівської концепції характерним є *пансексуалізм* – гіпотеза про те, що сексуальний інстинкт відіграє детермінуючу роль у поясненні як психічного, так і фізичного життя людини.

4. Енергія лібідо розвивається, що відбивається на загальному розвитку особистості. Виділяв *стадії розвитку сексуальної енергії*: *оральну, анальну, фалічну, латентну та генітальну*. Назви стадій (окрім латентної) базуються на назвах ділянок тіла, стимуляція яких спричинює розрядку енергії лібідо.

5. Запропонував ідею механізмів психологічного захисту Его, яка була розвинена в роботах його доньки Анни Фрейд. Головне завдання механізмів психологічного захисту – не

пропустити інформацію або перекрутити її так, щоб вона була незагрозливою для Его. Серед таких механізмів називав *проєкцію, компенсацію, регресію, заперечення, реактивне утворення, витіснення та раціоналізацію*.

6. *Перенесення і контрперенесення* – особливості взаємостосунків між терапевтом і клієнтом.

7. *Зв'язок із тілом* – Фрейд одним із перших розкрив психосоматичну природу органічних порушень.

8. *Психотерапія*. Для Фрейда дослідження – це завжди "розкопки". З акуратністю і терпінням археолога він "зіскоблював" шар за шаром психічний матеріал, поки не досягав основи фундаментальних конфліктів, які є "психологічним осадом" найбільш ранніх подій у житті індивіда. Найглибшим стає найбільш ранній конфлікт. Отже, психодинаміка за Фрейдом обумовлена розвитком. Фундаментальне, первинне слід розуміти хронологічно: те та інше синонімічно першому. Наприклад, фундаментальними джерелами тривоги є найбільш ранні психологічні небезпеки – *сепарація і кастрація*. У психоаналітичній теорії термін "сепарація" описує процес відділення дітей від батьків. Термін "кастрація" у психоаналітичній концепції означає реальну або уявну втрату або пошкодження геніталій представників обох статей. Такі страхи як наслідки травматичного досвіду перешкоджають незалежності, самостійності, автономності, здоровій гордості за власну мужність чи жіночність.

Запитання для самоконтролю

1. Які структурні компоненти особистості виділяв З. Фрейд?
2. Що, на думку З. Фрейда, керує людиною?
3. Яке головне завдання механізмів психологічного захисту?

10.3. НОВІТНІ НАПРЯМИ ПСИХОАНАЛІЗУ

Першими послідовниками ідей З. Фрейда стали його учні. Проте вони вносили певні зміни в його теорії, а також створювали свої. Розглянемо коротко головні нововведення учнів З. Фрейда.

К. Г. Юнг відмовився від ідей пансексуалізму. Стверджував, що душа має три рівні: *свідомість*, *особисте несвідоме* та *колективне несвідоме*. Особисте несвідоме – це всі витіснені емоції, переживання окремої людини, а колективне несвідоме – сліди в пам'яті, що залишаються від усього минулого людства і впливають на особистість людини в її індивідуальному житті. У колективному несвідомому вагоме місце займають архетипи.

Поділяв людей на *інтровертів* та *екстравертів*, а також відповідно до особливостей їхнього мислення, почуттів, відчуттів та інтуїції виділяв 16 різних типів особистості.

Інший учень З. Фрейда, **А. Адлер**, заперечував ідею вчителя про структурні компоненти і стверджував, що особистість єдина, цілісна. Запропонував власне бачення рушійних сил особистості, якими стали *потяги до влади, вищості та самоствердження*. За їх недостатнього задоволення в особистості може сформуватись почуття неповноцінності.

На думку А. Адлера, усім людям знайоме почуття неповноцінності, оскільки всі діти переживають свою неповноцінність, порівнюючи себе з дорослими. Проте завдяки компенсаторним механізмам його можна подолати. Розглядав два види неповноцінності – реальну, коли в людини є якась реальна обмеженість, і уявну, коли обмеження існує лише в людській уяві. Цим він також розкривав зв'язок між ставленням до себе і свого тіла та самооцінкою.

Стверджував, що всі люди від народження мають соціальне почуття, яке стимулює їх об'єднуватись у групи, пари. Увів поняття *стиль життя*, яке означає певні уявлення про своє життя. Такі ідеї закладаються у віці чотирьох – п'яти років і, на думку А. Адлера, без допомоги спеціалістів практично не змінюються. Сценарії найчастіше потребують змін і корекції, оскільки в такому віці дитина не може приймати рішення, адекватні для дорослої людини.

К. Хорні (її часто відносять до неопсихоаналітиків, що буде розглянуто нижче) заперечувала роль лібідозної та агресивної тенденцій в організації поведінки людини. На її думку, основна суть людини – уроджене відчуття неспокою, який є результатом конфлікту двох головних тенденцій – *прагнен-*

ня до безпеки та задоволення своїх бажань. Сучасну людину називала *невротиком*. На її думку, сучасна людина постійно відчуває провину через те, що недосконала стосовно вимог світу чи порівняно з іншими. Вона завжди перебуває між певними суперечностями, які спричинені тим, що культура формує для людини велику кількість заборон. Наприклад, людина прагне зворотного зв'язку, але завжди його знецінює; прагне оточити себе різними благами, але коли отримує їх, то не знає, що з ними робити; постійно відчуває емоційний голод, проте утримує себе від емоційних переживань тощо.

Ще один учень З. Фрейда, **Е. Еріксон**, представив своє бачення процесу становлення особистості. По-перше, він вважав, що розвиток особистості визначається соціальним світом, а не хімічними чи біологічними факторами. По-друге, розвиток особистості проходить *кризи* – усвідомлення, що наявний рівень розвитку не відповідає можливостям адаптації. Розв'язуючи кризу, людина обирає між двома полюсами (напр., у віці 26–64 роки – між продуктивністю чи застоєм). На відміну від свого вчителя, для якого становлення особистості обмежувалось підлітковим віком, вважав, що особистість розвивається впродовж усього життя і проходить не п'ять, а вісім стадій становлення. Вірив, що якщо кризи в певному віці не подолати, то завжди можна повернутись назад і подолати їх.

Продовженням психоаналізу стали розробки окремих аспектів психоаналітичної теорії. Зокрема, представники психоаналітичної теорії відносин розвивали ідеї механізмів психологічного захисту як ресурсів "Я" (Его-психологія, селф-психологія) і контрперенесень та перенесень. Відмінність ідей класичного психоаналізу від неопсихоаналізу можна виразити таким твердженням: для класичного психоаналізу доросла людина є тим, що з неї зробили батьки, а для представників неопсихоаналізу – тим, що вона робить із тим, що з неї зробили батьки.

Психоаналітична "Я"-психологія (Его-психологія, селф-психологія). Представники: Анна Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм (один із засновників гуманістичного напрямку), К. Роджерс (засновник клієнт-центрованого підходу у психотерапії) та ін.

Основні ідеї "Я"-психології:

- Его – здатність людини до реалістичного сприймання, навіть якщо реальність неприємна (психологічний захист як форма уникнення реальності).

- Для здорової (психологічно) особистості необхідно застосовувати різноманітні психологічні захисти. Вводиться поняття зрілого захисту, ригідність як критерій здоров'я.

Нові розробки в межах "Я"-психології:

- У селф-психології захист розуміється як спосіб підтримання позитивного почуття власного "Я".

- Розвиток "Я" – це виявлення можливих порушень, лікування.

Психоаналітична теорія відносин. Представники: Мелані Кляйн, Фейсбергер, Гарі Стек Салліван, Дональд Віннікот та ін.

Головні тези:

- Основним є встановлення взаємовідносин – дитина не тільки сфокусована на отриманні материнського тепла, скільки на сприйманні турботи про себе та почуттях теплоти і прив'язаності як частини цього сприймання.

- Аналізуючи взаємовідносини, розглядали основні об'єкти в житті людини (значущі дорослі, перехідні об'єкти тощо) і як саме дитина їх сприймає. Наприклад, бабуся дитини вороже ставиться до її матері й намагається її витіснити із ситуації взаємовідносин з дитиною. Такі переживання значущих дорослих залишають відбиток на особистості дитини та її взаємовідносинах.

- Взаємовідносини між пацієнтом (клієнтом) і терапевтом (емпатія, перенесення, контрперенесення) часто вибудовуються крізь призму сімейних стосунків.

Розглянемо погляди найяскравіших представників теорії відносин.

Дональд Віннікот (1896–1971). Разом з А. Фрейд і М. Кляйн його вважали найбільш значущим дитячим психоаналітиком. Переважно вивчав найбільш ранній емоційний розвиток дитини. Покладав, що емоційний розвиток розпочинається задовго до народження дитини. Стверджував, що в період після народження через залежність немовляти від оточуючого світу, особливо матері, неможливо вивчати його ізольовано.

Увів поняття *досить хороша мати*. Саме така мати перебуває в перші тижні після народження дитини у специфічному стані (первинне почуття материнства). Цей стан розвивається під час вагітності та продовжується деякий час після народження дитини. Саме завдяки цьому почуттю мати створює умови, які можуть розкрити її власні тенденції розвитку і перші потяги індивідуального емоційного життя. Така мати, окрім забезпечення потреб, створює також можливості фрустрації. Саме це, на думку Д. Віннікота, дає відчуття реальності. Щоправда, ці фрустрації не мають бути дуже сильними, щоб дитина не відмовилась від досягнень загалом.

Мати є першим об'єктом, на який спрямовується деструкція дитини. Так само мати відчуває до немовляти не лише любов, а й ненависть (суттєва відмінність від теорії З. Фрейда). Усвідомлення й визнання цього необхідні для здорового розвитку стосунків матері та дитини.

Перший рік життя дитини Д. Віннікот поділив на два періоди: від народження до 6 місяців – період екстремальної залежності, від 6 до 12 місяців – відносної залежності. У перший період дитина повністю залежить від дорослих, у другий – починає розвивати навички самообслуговування, тим самим потроху виходячи з максимальної залежності від дорослого. Після 12 місяців дитина має стати на шлях до незалежності.

Розробив ідею перехідного об'єкта і перехідних феноменів, що допомагають будувати відносини дитини з оточуючим її світом і виступають замісниками матері при розвитку незалежності від неї. Першими перехідними феноменами називав "гуління" немовляти, а також наспівування під час сну. Перехідними об'єктами можуть бути власний великий палець, подушка, куточок ковдри тощо. Головними рисами перехідних об'єктів є те, що дитина їх дуже любить, але на них спрямовує і свою ненависть. Д. Віннікот указував, що перші перехідні феномени з'являються між 4 та 12 місяцями життя і практично не відрізняються у хлопчиків і дівчаток.

Розробляв концепцію гри. Вважав, що гра є сублімацією імпульсів і пошуком самоусвідомлення. Досліджував роль і вплив гри в реальному процесі взаємодії дитини в колі

спілкування. Зазначав, що якщо психолог не здатний гратись із дітьми, то він непридатний для цієї роботи, оскільки інтеракція працює на стику дитини і психолога. Якщо дитина "не може грати, то необхідно вжити заходів, що дадуть їй можливість почати робити це (грати), після чого можна починати спілкування, за винятком крайнього ступеня незрілості дитини. ... Гра – універсальна, і це ознака здоров'я; гра полегшує дорослішання, а отже, і здоров'я; гра залучає у групові взаємини", – писав Віннікот у книзі "Гра і реальність".

Віннікот розробив і описав техніку *каракулів*. Інструкція надзвичайно проста: клієнт малює каракулі. Таким чином активізується творчий потенціал особистості, а це, у свою чергу, підвищує впевненість у власних можливостях.

Техніка каракулів має діагностичну спрямованість і сприяє дослідженню людиною власних почуттів і переживань, зняттю м'язової та емоційної напруги, розслабленню, оптимізації міжособистісного і внутрішньогрупового спілкування, груповій згуртованості, розвитку й удосконаленню комунікативних навичок, виявленню взаємної емоційної підтримки.

Мелані Кляйн (1882–1960) – ще одна із засновниць дитячого психоаналізу. До неї вважали, що до дітей молодше семи років психоаналіз неможливо застосовувати, а для дітей старшого віку він працює неадекватно, тому його необхідно поєднувати з поведінковим підходом. Вона змінила погляд психоаналітиків щодо дитячого СуперЕго. До неї вважали, що дитяче СуперЕго є слабким. Вона ж довела, що СуперЕго в дитячому віці, навпаки, дуже жорстке, жорстоке, засноване на ранніх фантазіях переслідування. Розглядала дитячу гру як аналог вільних асоціацій дорослих, зазначала, що саме так дитина виражає свої проблеми, досвід, бажання, фантазії. Наголошувала, що з такою метою варто використовувати невеликі іграшки, щоб вони були безпосереднім символом внутрішнього світу дитини.

Ерік БERN розробив *транзакційний аналіз* як філософію особистості й людських стосунків, модель для аналізу поведінки і взаємодій (*транзакцій*) між людьми, а також ефективний метод психотерапії та налагоджування комунікацій у будь-яких групах, колективах чи організаціях [24, с. 11].

Фундаментом транзакційного аналізу є модель особистості, що заснована на станах "Я". Стан "Я" – це сукупність взаємопов'язаних думок, почуттів і поведінкових виявів. Класична (структурна) модель описує три стани "Я": *Дорослого*, *Дитини* та *Батька*. Стан Дорослого охоплює думки, почуття і поведінкові вияви, які забезпечують адекватне, безпосереднє реагування на ситуацію *тут і зараз*. Стан Дитини включає думки, почуття та поведінкові вияви, що властиві для дитячого віку чи були властиві для людини в дитинстві. Стан Батька – це думки, почуття та поведінкові акти, які були засвоєні від батьків.

Окрім структурної, у межах транзакційного аналізу описана також функціональна модель, яка включає два стани Батька (Батько-контролер і Турботливий батько), стан Дорослого та два стани Дитини (Дитина-пристосованець і Вільна дитина). Функціональна модель розкриває способи виявлення та реалізації станів структурної моделі. Наприклад, коли доросла людина демонструє поведінку, яка була прийнята в її дитинстві, щоб задовольнити очікування батьків, то вона перебуває у стані Дитини-пристосування. Дитина-пристосованець може також робити все навпаки, таким чином вона намагається бунтувати.

Деякі дослідники окремо виділяють стан Дитини-бунтівника, проте інші вважають, що це два вияви одного стану – Дитини-пристосування, оскільки бунт є не її вільним виявленням, а дією проти батьківських правил. Отже, Дитина-пристосованець формується для того, щоб задовольняти побажання батьків.

Якщо бажання та дії не передбачають пристосування чи протидії батьківським очікуванням, то формується Вільна дитина. Така доросла людина поводить себе по-дитячому безпосередньо. Її ще називають Природною дитиною, оскільки вона прямує за своїми бажаннями, потребами, є творчою, спонтанною, нестандартною, незалежною.

Стан Батька включає два типи думок і поведінки: Батько-контролер, коли доросла людина (може, навіть словами батьків) контролює і критично оцінює себе, і Турботливий батько, коли людина піклується про себе. Кожна з позицій має як сильні, так і слабкі аспекти. Батько-контролер контролює, забороняє, оці-

нює і критикує, проте саме ця позиція допомагає сказати "ні". Турботливий пропонує допомогу, співчуття, завжди запитує про почуття, проте їх надмірне вираження може принижувати іншу людину, позбавляти її права вибору.

Стан Дорослого у функціональній моделі особистості подальшому поділу не підлягає. До цієї моделі входять усі ресурси, якими людина користується в ситуації *тут і зараз* для прийняття рішення.

Будь-яку взаємодію між людьми Е. Берн розглядав як транзакцію. Звернення він називав стимулом, відповідь – відгуком. Виділяв три види транзакцій:

1) *Доповняльні* – відповідають очікуванням контактуючих людей і характеризують здорові людські відносини (один щось запитує, інший просто відповідає на запитання).

2) *Перехресні* – на стимул відбувається несподівана реакція, активізується невідповідний стан "Я". Наприклад, чоловік запитує: "Ти не знаєш, де мої шкарпетки?". Дружина замість того, щоб сказати, де вони, або відповісти, що не знає, каже: "Чому ти сам ніколи не знаєш, де твої речі? Ти ж, здається, не дитина".

3) *Приховані* – містять більше двох "Я"-станів. Повідомлення маскується під соціально прийнятний стимул, але реакція у відповідь очікується з боку прихованого повідомлення. Наприклад, у магазині покупець запитує вартість виробу, а продавець відповідає: "Це наша найкраща модель, але вона, напевно, надто дорога для вас". Відповідь Дорослого: "Так, ви маєте рацію, ураховуючи те, скільки я заробляю". Відповідь Дитини: "Я беру її, це саме те, чого я хочу".

У процесі спілкування беруть участь також *погладжування* – одиниці визнання. Наприклад, ви кудись заходите і кажете "Доброго дня", а ті, хто є у приміщенні, у відповідь теж вітаються. Якщо ж вас ігнорують, то не відбувається погладжування. Е. Берн виділяв різні види погладжувань: вербальні й невербальні, позитивні й негативні, умовні й безумовні.

Пропонував виділяти шість основних форм соціальної поведінки (способів структурування часу). По суті, це шість варіантів організації взаємодії між людьми. До них Е. Берн відносив:

1. *Замкненість* – відсутність явної комунікації між людьми. Людина фізично присутня, але думками ніби десь далеко. Це може бути купе поїзда, лікарняна палата, вечірка тощо.

2. *Ритуали* – звичні дії, що повторюються й не несуть смислового навантаження. Можуть мати неформальний характер (привітання, прощання, подяка) чи бути офіційними (дипломатичний етикет). Мета такої поведінки – провести час, але не зблизитися.

3. *Проводження часу* – напівритуальні розмови про проблеми та події, відомі всім. Вони не так стилізовані та передбачувані, як ритуали, але мають деяку повторюваність. Завжди соціально запрограмовані: розмовляють зазвичай на певні теми й у певному стилі (напр. "жіночі розмови").

4. *Сумісна (спільна) діяльність* – взаємодія між людьми на роботі, метою якої є ефективне виконання поставленого завдання.

5. *Ігри* – найскладніший тип спілкування, коли одна команда намагається перемогти іншу й отримати винагороду. Е. Берн виділяв ігри на все життя (напр. "Алкоголік": Ведучий – Алкоголік, Переслідувач – Особа протилежної статі (Мати, Дружина), Рятівник, Простак – людина, яка дає гроші, Посередник – основний постачальник спиртного тощо), подружні ігри, ігри в компаніях, сексуальні ігри.

6. *Близькість* – спілкування, вільне від ігор, що характеризуються теплими, зацікавленими стосунками між людьми й виключає отримання винагороди. За близькості наслідки взаємодії найбільш конструктивні.

Е. Берн, К. Стайнер і колеги розробили також *концепцію життєвого сценарію*, за якою план життя, що складається в дитинстві, підкріплюється батьками, виправдовується подальшими подіями і завершується так, як було вирішено із самого початку [24, с. 110]. Сценарії мають різні змісти (виграшні, програшні або фатальні, безвиграшні або банальні), життєві позиції (я "ОК", ти "ОК"; я не "ОК", ти "ОК"; я "ОК", ти не "ОК"; я не "ОК" і ти не "ОК"). Прикладом "Ти не "ОК" у дівчини є переконання, що "чоловікам не можна довіряти", "Я не "ОК" – "мама показала, що не любить мене і мене любити неможливо". Такі позиції закладаються в дитинстві, орієнтовно від трьох до семи років, і мають на меті виправдати рішення, що закладались на більш ранніх етапах життя.

Б. та М. Гудлінги звернули увагу, що в основі ранніх негативних рішень можуть лежати дванадцять заборон: "не живи", "не будь собою", "не будь дитиною", "не дорослішай", "не досягни цього", "не можна (не роби нічого)", "не висувайся", "не зв'язуйся", "не будь здоровим", "не будь близьким", "не думай" і "не відчувай". Кожній забороні відповідає якийсь дозвіл. Заборона розпочинається зі слова "не", а дозволи – зі слова "можна". Заборони й дозволи передаються переважно невербальними каналами.

Також у межах транзакційного аналізу було розроблено ідею таких перебігів сценарію:

- "поки не" – коли закладається умовність типу "я не можу радіти, поки не закінчу роботу";
- "згодом" – є перевертнем схеми "поки не", тут теж є "але", яке слідує за твердженням, наприклад: "сьогодні я порадію, але завтра мені доведеться за це заплатити";
- "ніколи" – "я ніколи не зможу отримати те, що мені найбільше хочеться";
- "завжди" – людина живе із запитанням "чому зі мною так завжди трапляється?";
- "майже" – "на цей раз мені майже вдалось".

Директиви, настанови, тобто розписані поведінкові послідовності, які передаються від батьків, такі: "будь досконалим/досконалою", "подобайся іншим", "уперто намагайся", "будь сильним/сильною" та "поспішай". Від кожної директиви є протиротута – дозвіл: "будь собою", "подобайся собі", "відкрито висловлюй свої бажання", "зроби" та "не поспішай".

Запитання для самоконтролю

1. Які загальні ідеї характерні для представників "Я"-психології?
2. Як розумів значення гри Д. Віннікот?
3. У чому полягає головний внесок у психологію М. Кляйн?
4. Чому Е. Берн назвав свою теорію транзакційним аналізом?
5. Яка з ідей З. Фрейда вам найбільше запам'яталась?
6. Яка з ідей послідовників З. Фрейда, на вашу думку, мала найбільше значення для психології?

10.4. БІХЕВІОРИЗМ

Наприкінці XIX ст. велику увагу почали приділяти дослідженню тварин, особливо у США. Серед дослідників особливої уваги заслуговує **Е. Торндайк** (1874–1949). У роботі "Розум тварин" (1898) він розкривав особливості їхнього навчання, зокрема доводив, що навіть високорозвинені тварини навчаються сліпо і виконують дії, не розуміючи того, що роблять. Увів одну з найвідоміших технік навчання тварин – *проблемної скрині і лабіринту*. Зазначав, що тварини розв'язують задачі методом спроб і помилок. Визначив такі *закони навчання тварин*:

- *ефекту* – з кількох реакцій на ту саму ситуацію краще запам'ятається та, що супроводжувалась задоволенням від винагороди;
- *вправ* – реакція на ситуацію закріплюється пропорційно частоті, силі та тривалості повторень;
- *готовності* – вправи змінюють готовність синапсів до проведення нервових імпульсів і сприяють легшому встановленню зв'язків.

Дослідження Торндайка показали можливість об'єктивного вивчення поведінки, чим створили підґрунтя для виникнення біхевіоризму.

Джон Бродус Уотсон (1878–1958) започаткував напрям, який називають *третьою силою виходу з відкритої кризи у психології*. Зародженням біхевіоризму стала лекція, яка була прочитана 24.02.1913 р. у Нью-Йорку під назвою "Психологія з погляду біхевіориста". У цій лекції Уотсон розкривав психологію як суто об'єктивну сферу природничої науки, метою якої є передбачення поведінки та контроль за нею.

Пробував навчатись у Дж. Д'юї, але, за його словами, погано розумів, про що той говорив. Тому змінив наукового керівника. Докторську дисертацію захистив у 1903 р. Назва дисертації була "Навчання тварин: Експериментальне дослідження фізичного розвитку білого щура, що пов'язаний із розвитком нервової

системи". Дисертація стала першою сучасною книгою про щурів, а детальне вивчення їхньої поведінки вплинуло на ідею вивчення поведінки тварин для розуміння поведінки людей.

Науково-викладацька робота Уотсона після знаменитого виступу складалась дуже успішно. У 1915 р. його обрали президентом Американської психологічної асоціації. У 1919 р. він провів знаменитий експеримент із Альбертом, 11-місячним хлопчиком, що не боявся щурів, сформувавши в нього страх перед ними. Спочатку йому показували щура, мавпочку, собаку, кролика, а потім, коли показувати щура, за його спиною стукали в голосний гонг. Після кількох повторень було сформовано реакцію – хлопчик починав плакати одразу, коли йому показували щура. Ця реакція була перенесена і на предмети, чимось схожі на білого щура – вату, шубу тощо.

Робив певні кроки для введення курсу "Психологія реклами". Був одним із засновників і активних учасників "The Scott Company" – дослідного й консультативного агентства у сфері прикладної психології, заснованого за ініціативи Уолтера Скотта, одного з основоположників прикладної психології у США. Проте в 1920 р. через скандал, пов'язаний з його романом з аспіранткою Розалі Рейнер (співавтор роботи про малюка Альберта), був змушений залишити викладацьку роботу в Університеті Джона Хопкінса.

У 1921 р. переїхав до Нью-Йорка, де працював у рекламному агентстві Дж. Томпсона. Незважаючи на заслуги в науці та міжнародне ім'я, пройшов усі етапи працівника компанії: надав рекомендаційного листа, прослухав вступні курси, працював "у полі" – протягом десяти тижнів відвідував невеличкі крамнички, де намагався продати каву, яку рекламувала агенція, і навіть два місяці працював клерком в одному з магазинів.

Завдяки йому реклама змінила обличчя. Він казав, що психологія вийшла з лабораторій і перейшла туди, де купують і продають товари. Те, що продає реклама, – більше ніж продукт: вона продає ідеї, престиж, економіку. У газетних публікаціях і виступах на радіо з'явилася непряма реклама: не закликаючи купувати каву, він пояснював, що кава підвищує ефективність

розумової діяльності; не пропонував купувати зубну пасту, а детально пояснював дію слинних залоз і пов'язував їх роботу із процесом чищення зубів. Слухачам роздавали тези лекцій і невеличкі пробники паст.

Уотсон вважав, що психологія має стати точною наукою, тому необхідно вивчати поведінку людей, яка відкрита і доступна для спостереження і вимірювання. Поведінка є відповіддю на стимули зовнішнього світу, на які в людини виникають певні реакції. Загалом теорія біхевіоризму намагалась умістити людину в рамки формули "стимул – реакція". Внутрішні процеси (цінності, переконання) не підлягають об'єктивному вимірюванню, тому не розглядаються у цій формулі.

Виділяв чотири класи реакцій:

1. Видимі – поведінка, що реально спостерігається.
2. Приховані – звичні реакції, імпліцит, до яких він відносив мислення.
3. Видимі спадкові – дихання, емоції тощо.
4. Приховані спадкові – система внутрішньої секреції.

Розвинули ідеї Уотсона *необіхевіористи*. Вони розширили формулу "стимул – реакція" і включили до неї внутрішні змінні, які в кожного були свої, але загалом уособлювали особистісні риси, що впливали на поведінку. Необіхевіористи розрізняли три детермінанти поведінки: 1) незалежні змінні (початкові причини поведінки), куди входять стимули і вихідний фізичний стан людини; 2) здібності, видові характеристики і 3) внутрішні змінні, до яких входять наміри (цілі) і пізнавальні процеси.

Основи необіхевіоризму заклав **Е. Толмен** (1886–1959). На його думку, поведінка характеризується спрямованістю на мету, зрозумілістю, пластичністю, селективністю, яка виявляється в готовності вибирати засоби, що ведуть до мети коротшим шляхом. Увів поняття *когнітивні карти, гіпотези, очікування (експектації)* тощо при поясненні поведінки особистості.

К. Халл (1884–1952) бачив як внутрішню змінну насамперед потреби особистості. Потреби викликають активність особистості. Від сили потреби залежать сила реакції та характер поведінки. Теоретично й експериментально він підтвердив, що потенці-

ал реакції залежить від кількості підкріплень і відтермінування підкріплення. Також К. Халл виділяв і досліджував форми активності, які називав *частковими реакціями антиципації* (антиципація означає "передбачення", "здогадку").

Важливою для розуміння мотивації навчальної творчої діяльності є *теорія епістемічної цікавості*, розроблена **Д. Берлайном**, якого також відносять до необіхевіористів. Завдяки його теорії було визначено чинники підвищення ефективності навчання:

- використання новизни (фактів, методів розв'язання задач тощо);
- розв'язування задач різної складності;
- запровадження несподіваних ситуацій (при викладанні лекційного матеріалу, на практичних, лабораторних, семінарських заняттях);
- невизначеність при розв'язанні проблемних ситуацій і задач.

На думку Д. Берлайна, епістемічна цікавість є внутрішньою біологічною потребою кожного і закладена на генетичному рівні.

У межах необіхевіоризму **Б. Скінер** розробив теорію *оперантної поведінки*, у якій головна увага приділяється підкріпленню. *Оперантне обумовлення* – це процес формування і підтримування певної поведінки через її наслідки, які коректуються через підкріплення. *Підкріплення* – це будь-який стимул, що може збільшити або зменшити ймовірність відтворення такої поведінки. Скінер розглядав негативне й позитивне підкріплення. Позитивне підсилює бажану реакцію, а негативне її зменшує. Виступав проти підкріплення через покарання. Вважав, що таке підкріплення не має тривалого ефекту і призводить лише до формування страху, тривоги і заниженої самооцінки. Підкреслював, що кращим підкріпленням є схвалення правильних форм поведінки.

Соціально-когнітивна теорія навчіння А. Бандури. Він стверджував, що психологічне функціонування краще розуміти в термінах безперервного взаємовпливу між факторами поведінковими, когнітивними і факторами середовища. Цей підхід називав *взаємним детермінізмом*, вважаючи, що фактори задатків і ситуаційні є взаємозалежними причинами поведінки (рис. 10.1).

Рис. 10.1. Взаємний детермінізм

Взаємний детермінізм можна розуміти з різних боків. Наприклад, залежно від прийняття себе та ставлення до себе особистість певним чином діє і отримує від соціального середовища схвалення чи, навпаки, негативний зворотний зв'язок у вигляді докору, зауваження тощо. З іншого боку, будучи конструктором свого оточення, забезпечуючи когнітивну підтримку й усвідомлюючи наслідки своїх дій, людина здатна впливати на свою поведінку (саморегулювання), тобто на основі зібраної інформації змінювати її відповідно до власних уявлень і озвучених на основі похвал ідеальних патернів поведінки соціуму.

Бандура вказував, що нових форм поведінки можна набути й за відсутності зовнішнього підкріплення. Його відомий експеримент під назвою "Лялька Бобо" показав, що багато з того, що люди демонструють у поведінці, вони надбали шляхом спостереження. Ми спостерігаємо, що роблять інші, а потім повторюємо. Таким чином, наприклад, можна пояснити закріплення агресії в поведінці через перегляд агресивного відеоряду.

На основі спостереження людина не просто копіює, вона конструює певну модель поведінки. Тому Бандура вважав, що навчання відбувається через моделювання.

Наприкінці свого життя Бандура ввів ідею *самоефективності*, під якою розумів уміння людей усвідомлювати свої здібності й будувати життя відповідно до них. Виділяв чотири фактори самоефективності: 1) досвід безпосередньої діяльності; 2) непрямий досвід; 3) думку суспільства; 4) фізичний і емоційний стан людини.

Ще один представник біхевіоризму, **Дж. Роттер**, збагатив цю теорію важливими ідеями. Він проголосив ідею цінності підкріплення, під яким розумів міру, з якою за рівної ймовірності отримання підкріплення одному віддасться перевага. Оголосив рівними важливість підкріплення та результатів. Увів поняття *психологічної ситуації*, що означає бачення ситуації з погляду індивіда. Вважав, що в будь-якої потреби є потенціал, цінність, свобода діяльності. До потреб відносив статус, визнання, домінування, незалежність, любов і прив'язаність, фізичний комфорт.

Розробив формулу потенціалу поведінки. На його думку, на потенціал поведінки впливають очікування від результатів і цінність підкріплення (рис. 10.2). Очікування – це суб'єктивна ймовірність того, що певне підкріплення матиме місце в результаті спеціальної поведінки.

Рис. 10.2. Формула потенціалу поведінки

Увів поняття *локусу контролю*, що характеризує суб'єктивне сприймання локалізації причин поведінки в собі (*інтернальний локус контролю*) чи інших (*екстернальний локус*).

Створення профайлів злочинців. Під час роботи у ФБР Джон Дуглас намагався зрозуміти, чи є якісь статистичні закономірності у вчиненні злочинів. Він аналізував статистику злочинності, спілкувався зі злочинцями. Результатом такого вивчення стало те, що у 70-ті рр. XX ст. було засновано відділ біхевіористики у США, що, по суті, стало початком застосування психології у розшуку злочинців на основі аналізу їхньої поведінки. З'явився термін *профайлер*, який дав назву новій професії. Завданням профайлерів стала розробка психологічних профілів злочинців, а саме: пояснити, чому людина стала злочинцем, зрозуміти, що нею керує, тощо. На основі аналізу місця злочину вони роблять припущення про психологічні риси, вік, расу, стать, сімейне і службове положення, сексуальну зрілість, звички, схильності, стосунки з жертвою, імовірні подальші кроки. Сьогодні метод розкриття злочинів за допомогою профайлерів визнаний більшістю вчених-криміналістів.

Підкріплення та його значення продовжують потрапляти у фокус уваги дослідників. Наприклад, дослідники із Гринвічського та Лондонського університетів установили, що похвала і визнання на роботі мотивують на розв'язання простих задач, але не на роботу над складними проектами. Психологи протягом 26 тижнів просили працівників заповняти короткі анкети після кожного робочого дня і повідомляти про характер завдань, на виконання яких витрачали більшу частину дня, а також про те, на яку винагороду за результатом розраховували. Виявилось, що коли досліджувані розраховували на вербальну похвалу за виконання простих завдань, їхня внутрішня мотивація була вищою. Коли ж вони знали, що їх словесно похвалять за виконання складного проекту, їхня внутрішня мотивація знижувалась. У такому випадку вони менше насолоджувались роботою і мали менше бажання її виконувати, оскільки словесної похвали тут було недостатньо.

Також досліджували вплив розміру заробітної плати на мотивацію. Відомо, що однакова заробітна плата знижує мотивацію трудолюбців, а також просто відповідальних і ефективних співробітників. Якщо вони бачать, що їхні колеги менше працюють за ті самі гроші, то спеціально знижують продуктивність.

Запитання для самоконтролю

1. Яке значення біхевіоризму для становлення сучасної психології, особливостей сучасного світу?
2. Ідеї кого з біхевіористів ви б особливо зазначили?

10.5. ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Після завершення Другої світової війни в західних країнах і США почали поширюватися ідеї гуманізму, які проповідували свободу особистості, її цінності. У суспільстві зростала толерантність до людської різноманітності. Із середини 1950-х рр. у США розгорнувся могутній рух чорношкірого населення за формальне рівноправ'я, проти узаконеної сегрегації та дискримінації. Ця боротьба отримала підтримку мільйонів білих американців і сприяла активізації інших расових і етнічних груп.

Зростала толерантність і до сексуальних меншин. Яскравим прикладом стала робота американського психолога та сексолога Елевін Хухер "Адаптованість відкрито гомосексуальних чоловіків", опублікована у 1957 р. Результатом її праці стало рішення Американської психіатричної асоціації про видалення гомосексуальності зі списку психічних захворювань. По-іншому тепер розуміли і психічно хворих людей. Їх почали визначали як таких, що відмовлялись від пристосування до нездорового суспільства.

Післявоєнна психологія прагнула зробити правильні висновки. Експерименти з метою вивчення конформізму як явища підкорення думці інших зайняли ключове місце. Найбільш відомий із цієї серії експеримент почався в липні 1961, за три місяці після початку процесу над нацистським військовим злочинцем Адольфом Ейхманом у Єрусалимі.

Насамперед гуманістична психологія з'явилася і почала розвиватися як протиставлення догматичному психоаналізу та радикальному біхевіоризму. Пацієнтів у психоаналізі почали називати *клієнтами*. Таким чином психологія позбувалася підкреслювання хворобливого стану того, хто звертався по допомогу. З іншого боку, психоаналіз, із його директивністю, авторитарністю, якоюсь мірою схожий із воєнними законами

та догмами, що не обговорюються, а безапеляційно підлягають виконанню, перестав бути ефективною стратегією допомоги вільній, свідомій, здоровій особистості.

У межах гуманістичного підходу почала звучати ідея автономії, що означала здатність індивіда свідомо вибирати поведінку. Психотерапія допомагала зрозуміти, що насамперед здоровій особистості необхідно задовольняти свої потреби, а не адаптуватись до норм суспільства.

Здорова особистість спроможна відчувати емоції в кожному моменті і вільно їх виражати. У традиційному суспільстві завжди вчили контролювати свої почуття, бути обережними у їх виявленні. У межах гуманістичного підходу зазначалося, що невираження емоцій є обманом і психологічно нездорово. Таку справжність людини, і не лише в емоціях, а й у поведінці, думках, бажаннях К. Роджерс назвав *аутичністю*.

У гуманістичному підході проголошується також цінність зростання особистості та ідея самоактуалізації. За Е. Фроммом, людина є центром і метою свого життя. Розвиток особистості, реалізація всього внутрішнього потенціалу є найвищою метою, яка просто не може змінюватися або залежати від інших, нібито вищих, цілей. Людина завжди має бути в русі, готовою до змін, уміти обирати різні шляхи для розв'язання задач (гнучкість). Гуманістично самоактуалізована особистість, як античний скептик, приймає те, що дає життя, без будь-яких хвилювань і зайвих переживань щодо змін, "пливе за течією". Найяскравішим втіленням цієї ідеї стали хіпі (1964–1968).

К. Левін досліджував можливості й обмеження групи та її вплив на особистість. У 1960-х рр. було досліджено *зсування групи до ризику*. Проте ще в 1946 р. Л. Бредфорд, Р. Ліппіт і К. Левін організували *T-групи* (тренінгові групи), у яких поєднали навчальний процес з аналізом власних переживань через використання зворотного зв'язку [49, с. 55]. У результаті було організовано Національну лабораторію тренінгів у м. Бетель штату Мен, де зародилися різні форми психологічної корекції. Одна з таких форм отримала назву *групи зустрічей*. Саме такі групи К. Роджерс назвав одним із найбільших соціальних відкриттів 1960-х рр. Найповніше визначення таким групам дав

В. Шютц, підкреслюючи, що зустріч – це спосіб установлення стосунків між людьми, які базуються на відкритості, чесності, упевненості в собі, почутті відповідальності перед самим собою, самоконтролі, увазі до почуттів у зосередженості на *тут і тепер* [42, с. 81]. Такі групи зустрічаються не лише для психотерапевтичної допомоги. За допомогою груп зустрічей реалізується ідея самопомочі у формі програм допомоги для людей із залежностями (програма "12 кроків").

У цей період психологія виходить із лабораторій і стає масовою. У 1967 р. починає виходити "Psychology Today" ("Психологія сьогодні"), а у 1969 р. у журналі "Time" ("Час") з'являється розділ "Психологія". Сама назва *гуманістична психологія* з'явилася завдяки близькому колезі А. Маслоу Ентоні Сутічу (1910–1976), який у 1961 р. почав видавати "Журнал гуманістичної психології".

У 1964 р. Ш. Бюлер, К. Роджерс, А. Маслоу та В. Франкл організували першу конференцію з питань гуманістичної психології. Роком пізніше Ш. Бюллер очолила Асоціацію гуманістичної психології, яку вона створила з тими самими колегами.

Один із засновників гуманістичної психології, **Абрахам Маслоу**, розробив ієрархію потреб людини. Розглядаючи поведінку, Маслоу дійшов висновку, що людиною керує ціла низка фундаментальних потреб, за якими люди не дуже розрізняються. Такими потребами є фізіологічні, потреби безпеки, любові та приналежності, поваги та самоактуалізації. Ці потреби певним чином упорядковані. Потреби вищого рівня можуть бути задоволені, лише якщо задовольняються потреби нижчого порядку. Наприклад, лише якщо задоволені фізіологічні потреби, можна задовольнити потреби безпеки тощо. Для пояснення ієрархії Маслоу ввів поняття *відносної переваги*: вищі потреби менш важливі для виживання, тому їхнє задоволення можна відкладати на тривалий час.

На думку Маслоу, люди не в змозі задовольнити всі потреби повністю. У середньостатистичної людини потреби задовольняються лише частково. На рис. 10.3 показано ступінь задоволення потреб. Фрустрації задоволення потреб стають причинами психопатологій. Чим більше фундаментальна потреба фрустрована, тим більшою є психопатологія, і навпаки.

Рис. 10.3. Ієрархія потреб за А. Маслоу

Маслоу стверджував, що мотиваційне життя людей з високим рівнем самоактуалізації є іншим, ніж у людей з її низьким рівнем. Вважав, що вони більше керуються потребами в особистісному зростанні, усі ж інші – дефіцитарними потребами. Допускав також поведінку, в основі якої немає мотивів, цілей. Такою поведінкою є експресивна, багато соматичних симптомів тощо.

Засновник нового, недирективного підходу, **К. Роджерс** наголошував, що не згоден із маніпулятивними підходами до терапії. Вважав небезпечною філософією, що одна людина може керувати життям іншої. Його переконання ґрунтувалися на тому, що в людей є ресурси і можливості для самопізнання та самокорекції. Мета терапії, на його думку, полягає в тому, щоб створити належний клімат для самопізнання й особистісного зростання. Він змінив не лише характер психотерапії, але також її форму. Його син, Девід Роджерс, видатний професор медицини в Медичній школі Корнуельського університету, зауважував, що його батько за свою кар'єру перейшов від індивідуальної психотерапії до невеликих груп, а потім – до народів. У 1987 р. К. Роджерса номінували на Нобелівську премію миру.

На його думку, мотивуючою силою людського життя є тенденція актуалізації. Частина процесу актуалізації включає диференціацію, і незабаром частина досвіду дитини стає символізованою

в усвідомленні буття. Це усвідомлення Роджерс описує як самопереживання. Урешті-решт усвідомлення перетворюється на поняття "Я". Із цього часу в дитини виникає потреба в позитивній увазі. Ця потреба є універсальною, усепроникною та стійкою. Роджерс не мав гадки щодо того, є ця потреба вродженою чи засвоєною. Коли дитина взаємодіє з дорослими, особливо з матір'ю, вона починає шукати і задовольнятися любов'ю і турботою. Можливість отримувати материнську любов із часом стає важливішою для її поведінки, ніж потреба в актуалізації себе.

Поступово, по мірі дорослішання, позитивна увага починає залежати від схвалення чи невдоволення батьків. Залежно від переважання позитивного чи негативного ставлення переживання "Я" отримує відповідні умови становлення. За здорового оточення батьки цінують дитину незалежно від того, чим вона займається. У такому оточенні не має місця умовним цінностям. Щоправда, Роджерс розумів, що це швидше гіпотетичний ідеал, а в реальному світі чистих безумовних стосунків не буває. Практично завжди дітей виховують за принципом: "Я буду тебе любити, поважати і приймати тоді, коли ти будеш таким і поводитися так, як я хочу", тобто дитина отримує похвалу тоді, коли її поведінка відповідає очікуванню значущого дорослого. Така ситуація розвитку заподіює шкоду "Я", тому що формує людину, яка передусім функціонує відповідно до очікувань інших і оцінює себе лише відповідно до того, які її думки та дії отримують схвалення від оточення. Дитина освоює розбіжність між схваленням та її конкретними діями. Така поведінка порушує цілісність організму, її "Я" стає розірваним і невідповідним, неправдивим. Ця розірваність формує тривогу, що веде до неврозу. Для збереження свого "Я" особистість починає користуватися захистами, до яких Роджерс включив раціоналізацію, компенсацію, фантазування, проєкцію, фобії, параноїдальну поведінку, кататонічні стани і примушування [57].

Захисти успішно допомагають долати розбіжності між частинами "Я", якщо ці розбіжності невеликі. Проте якщо розбіжність дуже велика, то тривога переживається і призводить до дезорганізації, а поведінка людини стає нерациональною. Типово, що нерациональна поведінка саме така, якої намагалась уни-

кнути людина до дезорганізації. Наприклад, якщо людина тримала свої сексуальні імпульси під жорстким контролем, заперечуючи їх як аспект своєї самості, то під час дезорганізації вона буде діяти через них. Вийти з такої дезорганізації вона може двома способами: витіснений імпульс стане головним, і людина буде захищатись від нього, або прийме цю частину себе і перестане надмірно її контролювати.

В умовах науково-технічного прогресу людина втрачає зв'язки зі світом та іншими людьми. Виникає відчуження, яке **Е. Фромм** назвав *негативною свободою*. Людина потерпає під тягарем свободи, не хоче бути вільною, прагне мати якісь стосунки з іншими людьми, спілкуватися, але навколишній світ не дає такої можливості. Відчуження може виявлятися й у протилежному типі поведінки – *конформізмі*, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються один до одного, рятуючись від неї.

Фромм виділив п'ять типів характерів. Ці соціальні типи (форми) встановлення відносин з іншими є взаємодією екзистенціальних потреб (у корінні, установленні зв'язків, подоланні, ідентичності, системі поглядів та відданості) і соціального контексту, у якому живуть люди. Фромм поділив їх на *непродуктивні* (нездорові) і *продуктивні* (здорові) типи. До перших належать рецептивний (пасивний), експлуатуючий, накопичувальний і ринковий типи характеру. Продуктивним є лише один тип ідеального психічного здоров'я. Фромм зазначав, що жоден з них не існує в чистому вигляді.

1. *Рецептивний тип* упевнений у тому, що джерело всього хорошого міститься поза нього. Представники цього типу залежні, пасивні, не здатні зробити що-небудь без сторонньої допомоги і думають, що їхня основна задача в житті – бути коханими, а не кохати. Їх можна охарактеризувати як пасивних, довірливих і сентиментальних.

2. Представники *експлуатуючого типу* беруть усе, що їм потрібно чи про що вони мріють, силою чи вигадливістю. Вони не здатні до творчості, тому добиваються любові, володіння, ідей і емоцій, переймаючи їх у інших. Негативними рисами цього типу є агресивність, надмірність і самовпевненість, егоцентризм. До позитивних якостей належать упевненість у собі, почуття власної гідності та імпульсивність.

3. Представники *накопичувального типу* намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади і любові, уникати будь-яких зазіхань на свої накопичення. Цей тип віддає перевагу минулому, їх лякає щось нове. У них є деякі позитивні риси – лояльність, стриманість і передбачення.

4. *Ринковий тип* виходить із переконання, що особистість оцінюється як товар, який можна продати чи вигідно обміняти. Ці люди зацікавлені у збереженні приємної зовнішності, знайомствах із потрібними людьми і готові демонструвати будь-яку особистісну рису, яка підвищила б їхні шанси на успіх у справі продажу себе потенційним замовникам. Цей тип можна описати такими словами: безцільний, безтактний, нерозбірливий у засобах і спустошений.

5. *Продуктивний тип* – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий і такий, що здійснює соціально корисні вчинки. У ньому виявляється здатність людини до продуктивного мислення, любові, праці. Завдяки продуктивному мисленню люди визнають, хто вони такі, і тому звільняються від самообману. Сила природи дає їм можливість гаряче любити все живе на Землі. Їм притаманні такі риси, як турбота, відповідальність, повага, унаслідок чого вони є зрілими і цілісними натурами.

Книга "Мистецтво любити" [26] розкриває ключові, на думку Е. Фромма, проблеми любові: 1) більшість людей вважають, що треба бути любимими, а не любити; 2) проблема об'єкта, а не здатності любити (любити просто, важче знайти відповідний об'єкт, щоб любити його або бути любимим ним); 3) проблема необізнаності в поняттях любові та закоханості. У цій книзі Фромм запропонував способи розв'язання зазначених проблем через розуміння теорії та практики любові.

Ш. Бюлер у психологічну науку внесла ідею вивчення життєвого шляху особистості. У 1933 р. вийшла книга, у якій вона вперше розглядала життєвий шлях людини як психологічну проблему на основі багатого емпіричного матеріалу (щоденники). Вивченню в біографіях-щоденниках підлягали три загальні аспекти: 1) зовнішній, об'єктивний хід подій життя; 2) історія творчої діяльності людини; 3) вікові зміни у внутрішньому світі

особистості, особливо у ставленні до власного життя. Шляхом накладання ліній розвитку за багатьма вимірами життя (у трудовій, професійній, сімейній сферах, а загалом їх було знайдено 97) дослідниця визначила фази життєвого циклу.

Людське життя Ш. Бюлер представляла як процес становлення цільових структур особистості. Іntenціональним ядром особистості є *самість*, яка є духовною основою, переважно незмінною (змінюється лише форма її вияву). Головною рушійною силою розвитку Ш. Бюлер вважала потребу особистості в самоздійсненні. Поняття *самоздійснення* близьке за змістом до самоактуалізації, однак Ш. Бюлер їх розрізняє. Самоздійснення розуміється нею як підсумок життєвого шляху, коли цінності та цілі, до яких прагнула людина, свідомо чи несвідомо отримали адекватну реалізацію.

Ідея самоздійснення лягла в основу періодизації життя, яку Ш. Бюлер виокремила. Перша фаза (до 16–20 років) характеризується досить низьким рівнем самосвідомості та відсутністю самовизначення. У другій фазі (від 16–20 до 25–30 років) людина пробує себе в різних видах трудової діяльності, знаходить супутника життя. Третя фаза настає після 30 років, коли людина знаходить своє покликання або просто постійне заняття. У четвертій фазі стара людина переживає важкий вік біологічного старіння, звільнення з роботи, скорочення майбутнього часу життя. Завершується шлях до самоздійснення, перестає функціонувати самовизначення. У п'ятій фазі (після 65–70 років) старі живуть минулим, тому Бюлер не зараховує останній етап життя до власне життєвого шляху.

Розробляла проблеми вікової періодизації й розвитку дітей у різні періоди становлення соціальної поведінки. Запропоновані нею методики дослідження розвитку дошкільників використовують у психодіагностиці й нині. Увела *коефіцієнт розвитку* замість показника інтелекту. Він установлюється як співвідношення віку розвитку (за результатами тестування) до паспортного віку дитини. На основі отриманого коефіцієнта розвитку розробляють і профілі розвитку, які показують, як розвиваються різні риси особистості.

Запитання для самоконтролю

1. Як для сучасних людей, на думку Е. Фромма, виражається щастя?
2. У чому полягала новизна ідей гуманістичного напрямку?

10.6. ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Екзистенціальна психологія – це напрям психології, що виходить з ідеї унікальності конкретного життя людини, яке не зводиться до загальних схем. На її виникнення вплинули погляди філософів Сьорена К'єркегора, Мартіна Хайдеггера, Жана Поля Сартра та Едмунда Гуссерля. Назва пов'язана з філософською категорією *екзистенція*, що означає "справжнє життя" – повне глибоких почуттів, реалізованих починань, власних рішень, нехай навіть помилкових; загалом важке, але хороше.

Перші спроби застосувати екзистенціальний підхід зробив швейцарський психіатр Людвіг Бінсвангер (1881–1966). У 1960-ті його ідеї успішно розвивали американські психологи Ролло Мей (1909–1994) і Джеймс Бьюдженталь (1915–2008), австрійський психіатр Віктор Франкл (1905–1997). Сьогодні цей метод уживають: у США – Ірвін Ялом, у Великобританії – Ернесто Спінеллі й Еммі ван Дорцен, у Австрії – Альфред Ленглі та Елізабет Лукас.

У літературі представлено дві думки щодо екзистенціальної психології: 1) її розглядають окремо або 2) як відгалуження гуманістичної психології. Друга позиція пов'язана з тим, що деякі представники екзистенціального напрямку розробили вихідні постулати гуманістичної психології (В. Франкл, Р. Мей), але згодом сфокусували увагу саме на тих питаннях, що більше належать до екзистенціальних.

Екзистенціальний підхід розглядає особистість через її спроможність подолати неминучі в житті складнощі, стреси тощо. Нездатність зробити це призводить до психічних порушень. У екзистенціальній психології виділяють чотири основні вузли *екзистенціальних проблем*, шляхи розв'язання яких допомагає

знайти екзистенціальна психотерапія: 1) часу, життя і смерті; 2) свободи, відповідальності й вибору; 3) спілкування, любові та самотності; 4) сенсу життя. У ході терапії клієнт учить ставити собі смислові запитання, звертати увагу на те, що породжує відчуття злагоди із власним життям.

Важливим поняттям у екзистенціальній психології є поняття *світу людини*, що означає структуру значущих зв'язків, у яких вона існує, і патернів, які використовує. Згідно із Л. Бісвангером, світ людини – це динамічна модель, завдяки якій людина перебуває у процесі формування і планування, оскільки володіє усвідомленням себе. Він вважав причиною деяких психічних відхилень (напр. маніакального синдрому, ексцентричності й манірності) спотворення образу "Я" і неадекватне ставлення до світу. Світ включає три модуси:

- *Umwelt* – *світ навколо* – матеріальний, біологічний, фізичний, навколишній світ, світ об'єктів. До цього світу-модусу людина все життя адаптується.

- *Mitwelt* – *світ існування близьких людей*, взаємовідносин між людьми. Цей світ постійно змінюється і змінює людину.

- *Eigenwelt* – *свій світ, чи світ самоті*, світ усвідомлення себе, своєї ролі, осмислення себе, світ для себе.

Світ людини перебуває в безперервній динаміці, тому будь-яка людина завжди у процесі формування та планування. Згідно із Р. Меем, людина сприймається завжди у процесі становлення, потенційному переживанні кризи, яка зумовлена особливостями сучасної культури і викликає переживання тривоги, відчаю, відчуження від самої себе і конфлікту. Р. Мей розробив свій варіант психоаналізу, який став засновком екзистенціальної психології й допомагав пацієнтові усвідомити себе як цілісну особистість в унікальних відносинах із конкретним світом.

Людина в екзистенціальній психології усвідомлює своє буття і відповідає за своє існування. Людське життя завжди містить страждання. **В. Франкл** указував, що часто для того, щоб вижити у стражданні й пережити його, необхідно знайти сенс у ньому. На його думку, сенс є у всьому: житті, стражданні, навіть смерті. Якщо людина не чекає і не скаржиться, що ідеальних

умов немає, а виходить із того, що є, і робить те, що вважає правильним у цих умовах, то, на думку В. Франкла, вона може знайти сенс у стражданні й відчути *наповненість* (одне із ключових понять В. Франкла). Замість того, щоб скаржитись на несправедливість долі й ситуацію, що не відповідає наміряній, Франкл рекомендував запитувати себе, чи відповідаємо ми ситуації, коли можна зробити "екзистенціальний поворот".

Свобода, на думку В. Франкла, завжди має також інший бік – відповідальність. Без відповідальності свобода, на його думку, може перетворитись на свавілля. Він виділяв три групи цінностей, які вагомо впливають на життя людини: *цінності творчості* (сюди входить і праця), *цінності переживання* (виявляються у ставленні до краси природи, мистецтва тощо) і *цінності стосунків*, які оточують людину в житті.

Жодна людина не може сказати іншій, у чому полягає сенс життя. Кожен має з'ясувати його для себе і взяти на себе відповідальність. Франкл любив цитувати Ніцше: "Той, хто знає, навіщо жити, може витримати майже будь-яке як" [25].

Здорова особистість, на думку В. Франкла, володіє такими рисами: 1) свободою у виборі власного курсу дій; 2) особистою відповідальністю за свою поведінку і стосунки; 3) незалежністю від зовнішніх сил; 4) знайденим сенсом у житті, який її задовольняє; 5) свідомим контролем свого життя; 6) здатністю виявляти творчість, стосунки, переживання; 7) *самотрансценденцією* (синонім – *самореалізація*) – перетворенням внутрішньої активності на зміни зовнішнього світу.

Крім того, важлива орієнтація на майбутнє, оскільки вона стосується цілей і завдань. Орієнтація на майбутнє була для Франкла волею до життя. І якщо людина її втрачала, то вона згортала не лише плани на майбутнє, але й свою діяльність у теперішньому. Депресивний стан людини робить неможливим майбутнє і вкорочує життєвий шлях. Цю ідею він розкривав через цінність цигарки в таборі ув'язнення, у якому йому довелося побувати. В'язні отримували цигарки за дуже небезпечну роботу. Але не курили, тому що їх можна було обміняти на тарілку супу. Єдиним винятком ставали люди, які

втратили волю до життя та хотіли "насолодитися" своїми останніми днями. Отже, коли бачили товариша, який курив сигарети, усі знали, що він втратив волю до життя, а втрачена одного разу, вона поверталася рідко.

А. Ленгле десять років працював поряд із В. Франклом. У його *концепції чотирьох фундаментальних мотивацій* розкриті основні запитання, на які необхідно знайти відповіді в роботі з клієнтом. Ці фундаментальні запитання представлені ієрархічно: для того, щоб відшукати відповідь на третє запитання, необхідно відповісти на перше й друге тощо. Наведемо їх:

1. Чи **можу** я бути в цьому світі (тут і далі ключове слово виділятимемо жирним) – основний зміст персональної переробки – прийняти і витримати. Суть прийняття – "я можу бути, і це може бути". Прийняти означає дорости до спокою щодо всього, що трапляється в житті, що раніше викликало гнів чи бажання втекти. У результаті прийняття розкривається *почуття довіри до світу*.

2. Чи **подобається** мені в цьому світі – це запитання постає тоді, коли шукають попередню мотивацію, оскільки на етапі виживання такі запитання навряд чи виникають. Запитання розкриває здатність бути емоційно відкритим, насолоджуватися життям і глибоко страждати з приводу втрати цінності. Весь емоційний діапазон (від страждань до любові) розкривається людині лише тоді, коли вона готова йти назустріч усьому, що приносить життя. Після опрацювання цієї мотивації розкривається переживання фундаментальної *цінності життя*.

3. Чи **маю я право** бути таким – запитання включає оцінку власної поведінки, бажання, наміри, і ця оцінка закріплюється у вигляді судження, яке виправдовує або звинувачує. Лише в тому випадку, коли людина дозволяє собі бути такою, приймає свою цінність, вона стає спроможною зустрітись із "Я" іншої людини і *відкривається до діалогу*.

4. Що я маю робити (**воля**) – наповнення волі є завданням цього етапу, результатом чого стає внесення себе до життя. Воля стає протиставленням екзистенціальному вакууму, який супроводжується відчуттям глибокого розчарування життям, переживанням його безглуздості, що, у свою чергу, змушує

людину тікати від життя, стосунків. Якщо ж людина дійсно проживає життя, то вона **включає себе** у велику кількість завдань, стосунків, сфер тощо.

Наприклад, розглянемо лінь. Для широкого загалу лінь – це негативне явище і негативна властивість особистості. А. Ленгле ж лінь розумів як заперечення нав'язаних стереотипів, правил поведінки, цінностей, цілей і задач. Якщо людина переживає лінь, то для того, щоб краще зрозуміти, що саме заважає виконати необхідне завдання, Ленгле рекомендує шукати відповідь на такі два запитання:

1) Чи є в тому, що я маю робити, щось цінне для мене, чи дасть воно мені те, що я вважаю хорошим?

2) Чи відповідає те, що я маю робити, моїй сутності?

Якщо відповіді на запитання негативні, то це означає, що на поточний момент людині потрібно щось зовсім інше. І тому людина не хоче робити те, що потрібно, оскільки воно потрібне не їй, або вона не розуміє, для чого це саме їй. Таким чином, лінь дає тимчасовий простір для себе, розуміння себе. Таку саму функцію має і прокрастинація (відкладання виконання чогось на потім).

Екзистенціальна психологія – це не лише теорія, але і практика. Кожен сеанс психотерапії – це свого роду подорож незнайомою місцевістю, за словами **Ірвіна Ялома**, причому подорож удвох – пацієнта і терапевта. У психотерапії проводиться робота з конфліктом, що обумовлений конфронтацією індивіда з *данностями існування*, тобто тими проблемами, які неминуче зустрічаються в житті: смерть, безсмысловість, ізоляція, свобода тощо. Формула допомоги в екзистенціальній психології, на думку І. Ялома, починається з усвідомлення і прийняття страху, а далі необхідно відсунути повсякденні турботи і глибоко роздумувати про свої екзистенціальні ситуації.

Поєднання ідей екзистенціальної (усвідомлення себе) і гуманістичної психології (допомога самому собі) утілилось у гештальт-терапію Ф. Перлза, головна ідея якої полягає в усвідомленні тих почуттів, бажань, імпульсів, які були відчужені від клієнта, але є важливою частиною його психіки.

Запитання для самоконтролю

1. У чому головний зміст екзистенціальної психології?
Які відмінності цього напрямку психології від гуманістичного підходу?
2. Чи актуальний зазначений підхід для сучасності?

10.7. КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Когнітивна психологія вивчає процеси отримання суб'єктом інформації, її подання, зберігання і перетворення на знання, а також результати впливу цієї інформації на свідомість і поведінку людини. Розвиток когнітивної психології розпочався на хвилі невдоволення теорією біхевіоризму та його продовженням – необіхевіоризмом. Головна теза когнітивної психології: *неважливо, якою є реальність, а важливо, як індивід її пояснює, тому в кожного своя реальність*.

Когнітивна психологія охоплює весь діапазон психологічних процесів – від відчуттів до сприймання, розпізнавання образів, уваги, навчання, формування понять, мислення, уяви, запам'ятовування, мови, емоцій і процесів розвитку; вона також досліджує поведінку суб'єкта і намагається представити концептуальні моделі особистості, дійти філософських узагальнень щодо людської природи [50]. Серед засновників когнітивної психології називають таких відомих американських психологів, як Дж. А. Міллер, Ж. Піаже, Г. Саймон, А. Ньюелл, Н. Хомський, Дж. Брунер, У. Найссер та ін. Уперше когнітивізм як напрям став відомим завдяки книзі Д. Бродбента "Сприймання і процес передавання інформації" у 1958 р. З того часу зразком у цій сфері стала пізнавальна модель обробки інформації, яку запропонував Бродбент.

Найбільш значущою в когнітивній психології стала теорія Наома Хомського, яку він розробив у 1950-ті рр. Центральна ідея його трансформаційної теорії полягає в тому, що поверхневі форми будь-якої мови є результатом взаємодії між кількома

модульними підсистемами – набором синтаксичних (обмежень) і семантичних правил. Синтаксичні правила *визначають* розташування слів у реченні. Наприклад, речення "Джон буде їсти морозиво" побудоване правильно, оскільки складається з іменної групи (Джон) і наступної дієслівної групи та предиката (буде їсти морозиво). Семантичні правила відповідають за те, щоб правильно *інтерпретувати* розташування слів у реченні (напр., "Буде Джон їсти морозиво?" є запитанням). Синтаксичні правила можна поділити на *базову граматику*, яка генерує набір базових речень, і *трансформаційні правила*, які дозволяють на основі базових речень створити похідні речення, або поверхневі структури. Також існує додатковий набір правил, які на основі поверхневих структур створюють вихідні мовні конструкти. Трансформаційні правила призначені для опису систематичних відносин у реченні, наприклад відмінностей між активною і пасивною формами. Базове речення "Джон буде їсти морозиво" може бути генероване простим набором синтаксичних правил, а потім, застосувавши до нього трансформаційні правила, можна побудувати похідне запитання: "Буде Джон їсти морозиво?". За допомогою іншої послідовності трансформаційних правил можна побудувати пасивне речення: "Морозиво з'їсть Джон?". В останньому випадку бачимо, що змінилися розташування і форма вже відомих його елементів.

Прикладом застосування трансформаційної граматики у психологічній практиці є становлення нейролінгвістичного програмування Ч. Гріндера та Р. Бендлера.

Коли Р. Бендлер і Ч. Гріндер уперше почули Фріца Перлза (засновника гештальт-терапії), а також Вірджинію Сатір (засновницю сімейної психотерапії), вони звернули увагу на специфічну трансформацію, яка стала результатом їхніх форм мовлення. Вивчаючи особливості психотерапевтичної роботи Мілтона Еріксона (доктора медицини, засновника власної техніки гіпнозу), Р. Бендлер та Ч. Гріндер звернули увагу, що специфіка терапевтичного мовлення може змінюватись, втрачаючи і набуваючи певних елементів, але зберігаючи базову структуру. Дослідники зробили припущення про те, що, можливо, трансформації, які

переживаються клієнтами, приховані не в теоріях, яких дотримувались Ф. Перлз, В. Сатір та М. Еріксон, а в незвичній, особливій манері мовлення. Особливості такої манери та її структури стали підґрунтям для запровадження нового підходу, що згодом отримав назву *метамоделювання*.

Гріндер і Бендлер використовували ідею відмінностей карт і території Альфреда Кожибські. Теза "карта – не територія" лаконічно вказує на те, що ми оперуємо світом не безпосередньо, а опосередковано, за допомогою наших карт (моделей). Кожен з нас створює певну репрезентацію світу, у якому ми живемо. Інакше кажучи, ми створюємо для себе карту чи модель, користуючись якою, формуємо власну поведінку. Нашими репрезентаціями світу визначається характер нашого досвіду: того, як ми його сприймаємо, які варіанти вибору бачимо перед собою у цьому світі [55–56]. Саме таким чином, на думку Бендлера та Гріндера, класики психотерапії здійснювали трансформаційні процеси особистості. Вони фокусувались на змінах не світу клієнтів, а їхніх моделей бачення і трактування світу. На сьогодні така парадигма функціонування людської свідомості відома як *когнітивно-поведінкова психологія*. Уперше ідея про те, що люди оперують певними когнітивними картами, була викладена в роботах Іммануїла Канта та Вільяма Джеймса, однак лише у XX ст. представники теоретичної та експериментальної психологічної науки розробили детальну концепцію диференціації і вдосконалення природи когнітивних карт.

А. Кожибські продемонстрував, що різні відділи мозку створюють різні види ментальних карт, а карти, що створені в нижчих (базових) центрах мозку, суттєво відрізняються від тих, що створені на кіркових (кортикальних) рівнях. Ж. Піаже в дослідженні розвитку когнітивних навичок апелював до вроджених схем (структур) свідомості. За допомогою цих схем особистість репрезентує, аналізує, інтегрує у свій світ навколишні події та надає їм певного значення. Ф. Бартлет, акцентуючи увагу на ролі певних внутрішніх проміжних механізмів (карт) між стимулом і реакцією, увів у поведінкову психологію термін *схема*, за допомогою якого намагався пояснити механізми реагування

на навчання людей. Дж. Келлі описував карти як конструкти, за допомогою яких людина направляє, контролює і формує свої внутрішні переживання та знання.

Природа свідомості побудована таким чином, що людина у взаємодії з навколишнім світом формує та використовує свої карти, але останні можуть відрізнитись від території, тобто реальності. Отже, людина взаємодіє з реальністю, ретельно відфільтрованою та закодованою в картах, які суттєво відрізняються від неї. Карти відрізняються від території тому, що людина опускає значну частину інформації, уникаючи перевантаження нею, створює узагальнення (генералізації), синтезуючи різні патерни. А опускаючи й узагальнюючи інформацію про світ, вона (часто несвідомо) спотворює навколишню дійсність відповідно до своїх психофізіологічних особливостей, культурних та індивідуальних обмежень. Зазвичай такі процеси мають спрощувати повсякденне життя, але разом з тим вони є джерелом упередржень, стереотипів і хибних думок.

До представників когнітивної психології можна віднести і Ч. Осгуда, хоча в більшості джерел його називають представником необіхевіоризму. Проте його інтереси охоплювали і царину когнітивної психології.

Ч. Осгуд уніс суттєвий доробок у розвиток як наукової, так і практичної психології. Розвиваючи теорію сенсу, у якій сенс розумівся як згорнуте відтворення реальної поведінки щодо певних предметів, запропонував унікальний спосіб побудови семантичного простору індивідуальної свідомості, який назвав *методом семантичного диференціала* (1952). Це метод кількісного та якісного прояснення розуміння об'єкта та ставлення до нього через приписування йому оцінки (хороший/поганий), сили (сильний/слабкий) та активності (активний/пасивний). Три зазначені вектори є загальними і включають більш парціальні оцінки, якими можуть бути "холодний/гарячий", "великий/маленький" тощо. Таким чином формується певне поле двополюсних шкал, що задаються парами антонімічних прикметників, між якими досліджуваний має дислокувати своє розуміння слова-стимулу. При цьому на кожній шкалі перед-

бачено сім поділок, що відображають ступінь інтенсивності відповідної якості. Аналіз може охоплювати підрахунок вираження трьох базових векторів або не включати зведення до цих базових параметрів, а може за допомогою факторного аналізу сприяти виділенню індивідуальних векторів семантики слова-стимулу. Перевагами методики [52] є допомога у вербалізації реакції на певний стимул, сприяння концентрації уваги на тих його властивостях, на які спрямований інтерес дослідника, і можливість порівняння різних оцінок різними досліджуваними того самого слова-стимулу.

Класичний варіант семантичного диференціала включає фактори оцінки (хороший/поганий, приємний/неприємний, добрий/злий, веселий/сумний, чесний/нечесний, корисний/некорисний, чистий/брудний), сили (сильний/слабкий, великий/малий, важкий/легкий, товстий/тонкий) та активності (активний/пасивний, швидкий/повільний, гострий/тупий, холодний/гарячий).

Інтереси Осгуда не обмежувались вивченням методу семантичного диференціала. Наприкінці 1950 – початку 1960-х рр. він опублікував дві книги і безліч статей із проблем міжнародних відносин і запобігання ядерній війні. Запропонував і обґрунтував стратегію поступових взаємних ініціатив із розрядки напруженості (скорочено ПОІР, або GRIT), призначену для зняття напруги і деескалації конфлікту. Суть стратегії полягала в тому, щоб одна зі сторін спочатку заявила про своє прагнення миру, а потім зробила кілька невеликих кроків, які б яскраво продемонстрували, що в неї на меті лише примирення, а потім запросила суперника наслідувати своєму прикладу. Попередні заяви мали звучати так, щоб інтерпретуватись лише як добровільні акції, а не ознака слабкості. Акції викликатимуть певний суспільний резонанс, що змусить суперника дотримуватися норм взаємності. Демонструючи надійність і чесність, ініціативна сторона відповідно до заяви здійснює низку акцій і залишає свободу вибору противнику для кроків у відповідь. Коли супротивник робить миролюбні кроки добровільно, його настанови пом'якшуються.

Новий погляд на перцепцію та мислення запропонували **Дж. Брунер** і його колеги. Згідно з їхньою теорією суб'єкт,

який сприймає, грає активну роль, а не є пасивним реєстратором відчуттів.

Ранні дослідження Дж. Брунера вивчали психологічний стан біженців із фашистської Німеччини і розкрили зниження в них рівня домагань, професійних прагнень і схильності до спілкування. Він одним з перших дослідив, яким чином потреби і цінності впливають на процес сприймання, і дійшов висновку, що сприймання селективне і може викривлятися під впливом дії мотивів, цілей, настанов чи захисних механізмів.

Для підтвердження своїх ідей він відтворив експеримент, подібний до того, що ставив В. Вундт у дослідженнях діапазону свідомості. Досліджуваним пропонували слова різного емоційного наповнення: одні були звичайними, інші – непристойними і табуйованими. Дослідження показали, що для розпізнавання табуйованого слова людині потрібно триваліше пред'явлення, ніж для емоційно нейтрального. Таку ситуацію Дж. Брунер пояснив тим, що суб'єкт несвідомо сприймає зміст слова, проте намагається послабити його усвідомлення. Триваліша експозиція слова змушує людину прийняти таке усвідомлення. Його колеги припускали, що насправді людина так само швидко сприймає непристойне слово, проте потребує більше часу, щоб зізнатись у цьому, через почуття сорому. На основі експерименту було зроблено висновок, що перцепція – це активний психічний процес, який втягує як свідому, так і несвідому психічну діяльність і включається між відчуттями та реакцією індивіда.

Брунер також розробив теорію *категоризації сприймання*, зміст якої полягав у тому, що чим більше людина знає, тим більше вона сприймає, і як результат висунув ідею когнітивної складності (простоти) людини як міру її категоріальності.

При вивченні мислення Брунер і колеги пропонували суб'єктам послідовності геометричних фігур, які мали різні характеристики (форми, розміри, кольори). Потім досліджуваного просили запропонувати ідею інтерпретації завдання. Таким чином стало зрозуміло, що і мислення є активним процесом формування стратегій об'єднання тих стимулів, які пред'являє зовнішній світ.

Окремо можна виділити когнітивний напрям у психології особистості та соціальній психології, представниками якого були Дж. Келлі, Л. Фестінгер та ін.

Дж. Келлі вважав, що кожна людина – учений і дослідник, який прагне зрозуміти, інтерпретувати, передбачити і контролювати світ своїх особистих переживань для того, щоб ефективно з ними взаємодіяти [51]. Пояснюючи дії звичайної людини, він згадував, як дослідник вибудовує гіпотези на основі минулого досвіду з метою передбачення ймовірних результатів дослідження. Для нього вихідним моментом розуміння було те, як люди усвідомлюють та інтерпретують свій життєвий досвід. Терміни, які люди вживають для розуміння один одного, описання себе і своєї позиції, він назвав *особистісними конструктами*. Особистісний конструкт – це ідея або думка, яку людина використовує, щоб усвідомити, пояснити чи передбачити свою поведінку. Конструкт – це своєрідний класифікатор, шаблон для сприймання інших людей і себе. Для того, щоб зрозуміти особистість, досить знати конструкти, які вона створює і використовує, події, включені в ці конструкти, і те, як вони співвідносяться один з одним. Прикладом такого конструкта можуть бути "розумний/дурний", "хороший/поганий" тощо. Біполярність і дихотомічність є властивостями особистісного конструкта. Келлі відкрив і описав властивості застосування особистісних конструктів: діапазон (перелік явищ, до яких можна застосувати конструкт), фокус (уточнення розуміння явища застосування), проникність/закритість (відкритість чи закритість конструкта до інтерпретації нового досвіду).

Конструктна система не є статичним утворенням, а постійно змінюється під впливом досвіду. Ті конструкти, які полегшили передбачення, залишаються в особистості, а ті, за якими прогноз не виправдався, відкидаються.

Для оцінювання особистісних конструктів Келлі розробив *репертуарний тест рольового конструкта* і *техніку репертуарної решітки*. Результатами оцінювання за допомогою цих методик стає розуміння моделі конструктів, які людина викори-

стовує для інтерпретації своєї соціальної дійсності, а також когнітивної складності людини.

Теорія **Л. Фестінгера** передусім розглядала узгодження між переконаннями людини. Вони можуть узгоджуватись одне з одним або суперечити. При виникненні суперечностей виникає неприємний стан, який Фестінгер назвав *когнітивним дисонансом*. Разом із колегами він провів низку експериментів для вивчення когнітивного дисонансу, а також стратегій його зменшення.

У 1959 р. Фестінгер і його колега Дж. Карлсміт провели дослідження, яке нині вважають класичним когнітивним експериментом. Спочатку досліджуваних поділили на дві групи. Першій групі не повідомили, що їм належить робити, а другій сказали, що заняття буде дуже цікавим і захоплюючим. Далі учасники експерименту виконували рутинні, неймовірно нудні, одноманітні завдання. Наприклад, перші півгодини вони однією рукою по черзі перекладали дванадцять ложок із таці й назад, наступні півгодини знову однією рукою повертали фішки на дошці на чверть оберту. Після закінчення циклу, повернувши всі сорок вісім фішок в один бік, вони мали повернути їх у попереднє положення. Після завершення експерименту досліджуваних опитували, наскільки цікаво їм було виконувати завдання. На цьому етапі відпускали приблизно третину учасників – контрольну групу. Перш ніж розпустити її, обговорювали, що можна зробити для вдосконалення проєкту майбутніх досліджень. Усім іншим надавали право самим стати експериментаторами. Їм потрібно було розповісти наступній групі учасників про завдання, які їм доведеться виконати, лише в позитивному світлі. Половині групи за це обіцяли заплатити по 1 дол., а другій половині – по 20 дол. Потім досліджуваних опитали ще раз, причому попросили скласти рейтинг чотирьох різних частин експерименту й оцінити, чи видалися завдання, які вони виконували, цікавими і захоплюючими (за шкалою від -5 до +5 балів), чи допоміг експеримент більше дізнатися про власні навички (за шкалою від 0 до 10 балів), чи вважають вони, що експеримент оцінює щось дійсно важливе (за шкалою від 0 до 10 балів); хотілося б їм у майбутньому взяти участь у подібному дослідженні (за шкалою від -5 до

+5 балів). Результати показали, що досліджувані, яким платили 1 дол., відзивались про завдання як про більш приємне та цікаве.

Отже, умови експерименту були такі, що його учасники зіткнулися із конфліктом двох когніцій: "Я сказав іншій людині, що це було цікаво" і "Насправді мені було страшенно нудно". При цьому, якщо досліджуваний отримував 1 дол., він раціоналізував свої настанови, переконуючи себе в тому, що виконані завдання дійсно були дуже цікавими, оскільки тільки так міг виправдати свій вчинок. А ось у членів групи, якій запропонували по 20 дол., на думку Фестінгера і Карлсміта, було цілком переконливе грошове виправдання їхніх дій. Тому лише перша група відчувала когнітивний дисонанс, оскільки в неї не було вагомого виправдання свого вчинку.

Запитання для самоконтролю

1. Яка з ідей представників когнітивної психології вам найбільше запам'яталась?
2. Які висновки були отримані завдяки експериментам Л. Фестінгера?

11. ПСИХОЛОГІЯ ЧАСІВ СРСР

З позиції сьогодення вітчизняна психологія минулого століття є досить вразливою щодо критики внаслідок політичної ангажованості, ідеологічної зашореності, теоретичної однобічності та грубої нетерпимості до альтернативних тенденцій. У працях титулованих радянських психологів (а інших не друкували, оскільки право на публікацію треба було заслужити тривалою відданістю) зустрічаються сентенції, які нагадують швидше ритуальні заклинання, ніж наукові судження. Наприклад, починаючи із середини 30-х рр. XX ст. психологи активно відхрещувалися від будь-яких спроб кроскультурних та етнопсихологічних досліджень, постановки й обговорення цих проблем.

Навіть найбільш знані психологи стикались з утисками з боку влади. Наприклад, роботи Л. С. Виготського, психолога зі світовим ім'ям, чії ідеї не втрачають актуальності донині, мають прихильників у різних країнах світу, фактично з 1936 р. (у 1935 р., за рік по його смерті, учні надрукували кілька його робіт) і до 1956 р. було заборонено друкувати; їх вилучали з бібліотек і знищували. До 1981 р. було заборонено проводити конференції, присвячені його творчості. Його звинувачували в іdealізмі, відсутності марксистсько-ленінського підходу і діалектики, методологічній неграмотності тощо.

Г. Г. Шпет, учитель Л. С. Виготського, під час навчання на філософському відділенні проводив психологічні семінари. Після переїзду до Москви у 1907 р. працював у Московському університеті. У 1910–1911 рр. стажувався у Геттінгенському університеті, де слухав лекції Е. Гуссерля. У 1920 р. заснував перший у Радянському Союзі кабінет етнічної психології. У 1927 р. опублікував "Вступ до етнічної психології". На його думку, предметом етнічної психології є класифікація та систематизація типових колективних переживань (мова, міфи, звичаї тощо). Підкреслював, що найяскравіше ці переживання виявляються у вивченні цінностей. У 1923–1929 рр. був віцепрезидентом Російської художньої академії наук, де проводив дослідження в багатьох сферах науки, зокрема з етнопсихології. Після "чистки" та закриття Академії перекладав книги з англ-

лійської. У 1935 р. через сфабриковану справу про антирадянськи налаштованих колишніх працівників Академії (справа німців-словарників) був заарештований і висланий до Томска, де його розстріляли у 1937 р. через ще одну сфабриковану справу. Тривалий час (до 1989) вважали, що він помер у 1940 р. від запалення легень. Конференції на вшанування його пам'яті стали проводити з 1991 р.

Не минув невдоволення керівництва держави і лауреат Сталінської премії (1942), доктор педагогічних наук із психології (1940), член-кореспондент АН СРСР (1943) С. Л. Рубінштейн. Його роботи багаторазово перевидавали за кордоном, проте у своїй країні з 1947 р. його звільнили з усіх керівних посад, позбавили права публікуватись. Його роботи (окрім "Учення І. П. Павлова і проблеми психології", яка вийшла друком у 1952 р. і фактично була каяттям ученого в недотриманні павлівської фізіологічної лінії психології) почали виходити лише після смерті Й. Сталіна у 1957 р.

Завершення Другої світової війни в середині ХХ ст., а також спосіб перемоги у ній остаточно сформували вектори розвитку світового й радянського простору і визначили їхні найважливіші пріоритети. Світовий простір охарактеризувався підйомом демократичного руху, переважанням інтересів особистості над інтересами суспільства. Конвенція ООН (1948) декларувала визнання гідності, яка властива всім членам суспільства, основних прав людини, цінність людської особистості, рівноправність чоловіків і жінок тощо.

Для країни, яка протистояла ворогові не якістю кадрів і військової техніки, а кількістю громадян, було цілком очікувано обрати пріоритетом колектив і колективне, а не індивідуальне, особисте. Затверджується як аксіома, що людина – це "гвинтик" системи, "незамінних людей немає", "один у полі не воїн", тому важливий лише колектив. Отже, якщо за кордоном задля надання допомоги кожній особистості активно розвивалися методи психотерапії, то на території нашої держави найбільш затребуваними були військова, інженерна та порівняльна психологія.

Психотерапія у Радянському Союзі не розвивалась, можливо через те, що майже всі сфери життя контролювались

і визначались на державному рівні. Функції психолога і психотерапевта виконували трудові, комсомольські чи піонерські збори. Навіть любов визначалась як почуття, яке контролює держава, конфлікт між особистою симпатією й обов'язком мав розв'язуватися на користь обов'язку.

При зародженні радянської влади психоаналіз активно розвивався. Його гарячим прихильником був Л. Троцький. У травні 1918 р. був заснований Інститут дитини, завданням якого стало всебічне вивчення і поширення знань про природу дитини та її виховання в дошкільному віці [27, с. 432]. У 1922 р. за підтримки Главнауки та особисто Л. Троцького і Н. Крупської було засноване Російське психоаналітичне товариство. Його керівником став І. Єрмаков, секретарем – М. Вульф, а згодом – О. Лурія [27, с. 434]. З ослабленням влади Троцького психоаналітика потрапляє в опалу. За наказом наркома охорони здоров'я Семашко всі психоаналітичні інститути закривають, а психоаналіз стає "буржуазною психологією". Із 30-х до 80-х рр. ХХ ст. він був заборонений.

Тестування у 1930-ті рр. заборонялося. Цей напрям Б. М. Теплов, відомий радянський психолог, іронічно назвав "клерківською психологією": начебто спеціаліст-психолог тільки вигадує тести і пише до них інструкцію, а застосовує їх і дає висновки про здібності досліджуваного клерк, який нічого не розуміє у психології, але акуратний і відповідальний [46].

Найбільш знаковою особистістю радянської психології (за сьогодишньою оцінкою) був **Л. С. Виготський** (1896–1934). Він започаткував культурно-історичну теорію розвитку психіки людини, згідно з якою вищі психічні функції розвиваються у процесі опосередкованого спілкування засвоєння індивідом цінностей культури. Культурні засоби, передусім мова, служать знаряддями, оперуючи якими один індивід впливає на іншого, формує власний внутрішній світ, отримує можливість керувати своєю поведінкою.

Розрізняв нижчі (природні) психічні функції, які називав *психофізичними*, і вищі психічні, під якими розумів засоби (знаки) оволодіння культурно-психологічними знаряддями (слово, число). Знак – це продукт культури, будь-який умовний стимул, який

має значення. Знак (найчастіше слово) може виступати і як стимул, і як реакція. Тому для Л. Виготського знак був своєрідним додатковим зв'язком між стимулом і реакцією на нього, психологічним знаряддям, яке конструює психіку.

Психічні функції, надані природою (натуральні), перетворююся на функції вищого рівня розвитку (культурні). Зароджуючись у прямих соціальних контактах дитини з дорослими, вищі функції потім "вростають" у її свідомість. Цей процес переходу ззовні всередину Виготський назвав *інтеріоризацією*.

Сформулював закони психічного розвитку дитини:

1) нерівномірність дитячого розвитку: інтенсивність змін немовляти не відповідає інтенсивності змін дитини іншого вікового періоду;

2) процесуальний характер розвитку психіки: ускладнення і кількісні зміни психічних функцій переходять у якісні новоутворення;

3) нерівномірність психічного розвитку: кожна психічна функція має свій оптимальний період розвитку;

4) вищі психічні функції стадіально переходять від зовнішнього до внутрішнього, від природного мимовільного застосування до довільного.

Зовнішня діяльність за допомогою знака переходить у внутрішню, зовнішній знак "вростає" і стає внутрішнім, акт стає внутрішньо опосередкованим. Відмінними ознаками вищих психічних функцій є опосередкованість, довільність, системність; вони формуються прижиттєво; складаються шляхом інтеріоризації зразків.

Виступав за розвиваюче навчання. Висунув ідею *зони найближчого розвитку* – сфери культурного досвіду, яка не може бути засвоєна дитиною самостійно, але доступна для неї за умови допомоги з боку дорослого. Для того, щоб визначити цю зону, дитині дають складнішу задачу. При цьому дорослі або показують, як її розв'язати, або дитина починає розуміти спосіб її розв'язання, лише спостерігаючи за діями дорослого.

Л. С. Виготський вважав, що педагогіка має бути орієнтована на майбутнє, а не на сьогодення. Увів поняття *соціальна ситуація розвитку зазначеного віку*, під яким розумів тип стосунків,

які існують у особистості з оточуючим середовищем у певний віковий період. Займався вивченням вікового розвитку свідомості. Виділив стадії розвитку залежно від домінуючої на цьому етапі вікового розвитку психічної функції (табл. 11.1).

Таблиця 11.1. Зв'язок розвитку психічної функції з віковими етапами

№ п/п	Стадії розвитку	Психічна функція
1.	Раннє дитинство	Сприймання
2.	Дошкільний вік	Пам'ять
3.	Підлітковий вік	Мислення

Сферами його інтересів були також дитяча й загальна психологія, дефектологія, психологія мистецтва, методологія, історія психології тощо.

У 1929 р. у наукових установах Радянського Союзу розпочалися дискусії-доноси, одна з яких завершилась переїздом групи психологів на чолі з Л. С. Виготським із Москви до Харкова. Так із листопада 1931 р. розпочала свою діяльність *Харківська психологічна школа*. Сам Л. С. Виготський лише відвідував Харків, де виступав з доповідями, читав лекції й навіть складав іспити як студент-заочник медінституту, куди вступив того самого року. Очолив групу О. М. Леонтьєв. До групи входили О. Лурія, Л. Божович, О. Запорожець та ін. Дослідження групи стосувались проблеми *образу-процесу*, у межах якої вивчали співвідношення мови та практичного інтелекту (Л. Божович), дискурсивне мислення дитини дошкільного віку й розвиток понять (О. Запорожець, Л. Божович), оволодіння поняттями у процесі навчання (О. Леонтьєв), вибір знаряддя як втілення суспільно зафіксованого прийому (П. Зінченко), співвідношення теоретичної та практичної діяльності на матеріалі усвідомлення у процесі гри (В. Аснін), особливості мимовільного запам'ятовування (П. Зінченко) тощо [23].

Незважаючи на важливі для психології доробки, роботи представників харківської школи активно критикували прихильники ідеології влади. Така ситуація зумовлювала поступовий відхід представників школи від своїх висновків, привселюдне каяття за нібито помилкові припущення. Лише Л. Виготський не погодився прийняти такий хід подій, що фактично коштувало йому життя, оскільки, перебуваючи у внутрішньому конфлікті між толерантністю до влади й бажанням зберегти напрацьовані методологічні підходи, він відмовився лікуватись від туберкульозу [23].

У 1931–1932 рр. О. Лурія з колегами під загальним керівництвом Л. Виготського провели масштабне дослідження середньоазіатського населення (узбеків) для підтвердження культурно-історичної концепції. Загальною метою дослідження було зафіксувати в населення дальніх азіатських поселень (кишлаків) рудименти примітивного мислення й тим самим підтвердити (негласно) позитивний вплив нового марксистського підходу до формування мислення в населення радянської держави. Проте результати виявились невтішними. О. Лурія надіслав Л. Виготському телеграму зі словами: "В узбеків немає ілюзій", на що Л. Виготський, який розумів, як такі висновки можуть трактуватися певними службами, відповів: "Мізків у тебе немає" [19]. Висновки О. Лурії зазнали шаленої критики. У журналі "Книга і пролетарська революція" (1934) вийшла стаття П. Розмислова "Про культурно-історичну теорію психології", де стверджувалося, що, хоча ця теорія не дуже відома науковим колам, проте вже встигла заподіяти величезну шкоду для "психологічної ланки теоретичного фронту" [44]. Стаття лише відобразила критику, яка знищила школу Л. Виготського. Роботи в межах культурно-історичної концепції зупинились, дослідження О. Лурії були визнані псевдонауковими. У 1935 р., за рік по смерті Л. Виготського, його учні опублікували деякі його статті. Однак аж до 1956 р. його праці вилучали з бібліотек, знищували, оскільки його ідеї з розвитку інтегрального напрямку в науці, який мав на меті об'єднати підходи різних наук (медицини, біології, психології, педагогіки) до розвитку дитини, проголосили ідеологічно шкідливими.

Проте були напрями й теорії, які ретельно відпрацьовувалися, наприклад теорії діяльності та волі як психічного процесу для формування радянської особистості (цікаво, що воля як психічний процес у західній загальній психології майже не представлена). Для опису вольових характеристик використовували терміни, що розкривали її психологічні особливості: рішучість, наполегливість тощо.

Інтерес до вивчення психологічних аспектів праці з'явився ще на початку ХХ ст. Проте психологія праці (спочатку *психотехніка*) по-різному розкривалась за кордоном і в радянській державі. Наприклад у США, починаючи з досліджень Ф. Тейлора, вивчали психологічні фактори працездатності людей. У радянській державі акцент зміщувався на оптимізацію виробничих умов і засобів праці (робочих місць водіїв трамваїв і пілотів літаків, удосконалення друкарської машинки тощо) і психофізіологічні аспекти праці (утомлюваність, автоматизація трудових дій, професійний відбір тощо). Однак у жовтні 1934 р. психотехнічні інститути були знищені, а причетні до їх роботи психологи арештовані чи страчені. Наприклад, одного з найскравіших розробників радянської психотехніки, І. Н. Шпільрейна, у 1935 р. арештували, а у грудні 1937 р. розстріляли. Відродились ідеї психотехніки у психології праці та інженерній психології вже після Другої світової війни.

Особлива роль у вітчизняній психології належить дослідженням, пов'язаним із розвитком уявлень про мотивацію, що були представлені в роботах Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, В. І. Мясіщева, С. Л. Рубінштейна, Д. Н. Узнадзе та ін. Ці вчені значну увагу приділяли проблемам детермінованості діяльності суб'єкта, вольовій регуляції суб'єкта діяльності тощо. У пізніших вітчизняних теоріях мотивації (друга половина ХХ ст.) поступово почали розглядати не лише суб'єкт діяльності, а й особистість.

Сергій Леонідович Рубінштейн (1889–1960) досліджував філософські проблеми психології, сформулював її важливі методологічні принципи, зокрема *принцип єдності свідомості та діяльності – суб'єкт у діяльності не тільки виявляється, але в ній твориться і визначається*.

Також сформулював *принцип детермінізму*: *зовнішні причини впливу діють тільки через внутрішні умови*. Внутрішніми умовами є особистість. До особистісних особливостей, які обумовлюють поведінку людини, належать мотиви та здібності.

Предметом психології називав психічний аспект діяльності. Визначив загальну структуру діяльності, яка складається з дії, цілей, мотивів, внутрішнього смислового змісту. Одиницею психології вважав дію.

Залежно від характеру мотивації розрізняв діяльність і поведінку: одиницею діяльності є дія, поведінки – вчинок. Вчинок в істинному смислі слова є не будь-якою дією, а лише тією, у якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей і норм суспільної моралі [48, с. 536].

Виділяв і аналізував три основні види діяльності: працю, гру і навчання. Описав специфічну для кожного з них мотивацію, розкрив їхню природу і зв'язок з розвитком особистості.

Олексій Миколайович Леонт'єв (1903–1979) зробив діяльність предметом психологічного дослідження. Розробив концепцію *стадіального розвитку психіки* у процесі еволюції тваринного світу, виходячи зі змін характеру зв'язків тварини з оточуючим світом – кожен новий ступінь розглядав як перехід до нових умов існування і крок в ускладненні фізичної організації. Виділив такі стадії:

- 1) елементарна сенсорна психіка;
- 2) перцептивна психіка;
- 3) стадія інтелекту.

Увів поняття *провідної діяльності*. Діяльність для нього – це змістовний процес, у якому реалізуються реальні зв'язки суб'єкта із предметним світом і який опосередковує зв'язки між суб'єктом, що здійснює вплив, і об'єктом, який цей вплив відчуває. Відповідно психіка – це процес суб'єктивного відображення об'єктивного світу, який породжується практичною діяльністю.

Діяльність має складну структуру, до якої входять дія, відповідні до неї мотиви, цілі, операції та способи її здійснення. Виділяв перехід від зовнішньої діяльності до внутрішньої (*інтеріоризація*) і від внутрішньої до зовнішньої (*екстеріоризація*).

Сформулював поняття особистості, що є продуктом усіх відносин людини зі світом, які реалізуються через сукупність різноманітних діяльностей. Основними параметрами особистості називав широту зв'язків людини зі світом, ступінь їхньої ієрархії та їхню загальну структуру. Тільки завдяки діяльності особистість стає суб'єктом пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. Ієрархію мотивів описував як головний мотив (життєву мету) і підпорядковані йому. Вершиною життєвого шляху особистості вважав поєднання її провідного мотиву із загальнолюдськими цінностями, а її життя – із життям людства. На думку О. М. Леонтьєва, людина не може жити заради задоволення потреб. Визначав її здатність до творчості, продуктивної діяльності.

Дмитро Миколайович Узнадзе (1896–1950) започаткував психологічну школу настанов. *Настанова* – це внутрішнє утворення, яке пояснює активність живої істоти, її взаємодію з реальністю. У формуванні настанови беруть участь як внутрішні фактори (потреби суб'єкта), так і зовнішні (ситуація, у якій потреба може реалізуватись). Сучасні розробки теорії настанови включають ще й третій фактор – психофізіологічні умови. Настанова – це певний первинний цілісний, недиференційований стан, який передусє свідомій психічній діяльності і лежить в основі поведінки.

Загалом вітчизняна психологія опрацьовувала такі напрями:

- *Діяльнісний* – особистість характеризують лише ті психічні процеси й особливості людини, які сприяють здійсненню її діяльності.

- *Комунікативний*.

- *Системний* – на кожному рівні детермінації психіка включена в регуляцію взаємодії суб'єкта із ширшою біологічною системою (на рівні організму), соціальною системою (на рівні індивіда), створюваними культурно-історичними цінностями суспільства та предметного світу (на рівні особистості).

- *Вчинковий*: людина – це істота, яка сама себе обирає.

Знаковою для психології Української РСР стала постать Г. Костюка. Із 1945 р. він обіймав посаду директора Науково-дослідного інституту психології в Києві, був головою української секції Всесоюзного товариства психологів. Став упорядни-

ком і основним автором першого підручника із психології для студентів. До кола його наукових інтересів входили проблеми сприймання та мислення, сутність процесу розуміння, формування в дітей поняття про число, вплив спадковості, середовища і виховання на психічний розвиток дитини, взаємозв'язок навчання і розумового розвитку школярів, природа і розвиток здібностей тощо. Відстоював повернення психології від психофізіології, вивчав взаємозв'язок психології з педагогічною наукою, практикою навчання і виховання школярів.

У наступні роки вчені зосереджували увагу на вивченні сприймання (В. Рибалко), пам'яті (П. Зінченко, А. Смирнов), уяви, мислення, мовлення (І. Синиця, М. Жинкін), вольових процесів (В. Селіванов). Досліджували особистість М. Боришевський (самосвідомість, проблеми духовності тощо), Т. Титаренко (життєвий світ особистості), Т. Чамата (самосвідомість), О. Саннікова (емоційна сфера), Т. Яценко (несвідома сфера), І. Бех (моральна сфера) та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Які домінуючі фактори формування вітчизняної психології?
2. У чому полягають головні ідеї культурно-історичної концепції Л. Виготського?

12. ПСИХОЛОГІЯ В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Відкриття в 1834 р. в Києві Імператорського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) активізувало розвиток експериментальної психології в Україні. Оскільки більшість викладачів новоствореного навчального закладу прийшли з Київської духовної семінарії, то у своїх роботах, лекціях, виступах вони намагалися розкрити співвідношення віри та знання, фізичного й духовного, тіла та душі, духу, земного й небесного.

Орест Маркович Новицький (1806–1881) також починав викладати психологію в Київській духовній академії. Згодом став професором Київського університету. Його "Керівництво до дослідної психології" вийшло в університетській друкарні в 1840 р. і було тривалий час підручником із психології у вищих і середніх духовних школах. Автор прагнув дотримуватися емпіричного підходу, що не заважало йому розмірковувати про душу, дух, духовний характер тощо. Третій розділ книги цілком присвячений спростуванню матеріалізму, місцю перебування душі та основним її властивостям. Розділ, названий "Окрема (рос. "частная") психологія", розкриває три види здатностей душі: пізнавати, відчувати та бажати [2].

У 1879 р. вийшла робота відомого українського психолога, психіатра І. О. Сікорського (1842–1919) "Про явища стомлення при розумовій праці у дітей шкільного віку", що започаткувала експериментальні дослідження із цієї проблематики [7].

І. О. Сікорського можна вважати одним з перших українських практикуючих психологів, оскільки він не лише викладав у стінах Університету, але й у 1904 р. заснував Лікувально-педагогічний інститут для розумово відсталих і нервових дітей, у якому лікував, навчав і виховував дітей з відхиленнями в розвитку. Також у 1907 р. заснував Педагогічний фребелівський інститут, де готували виховательок для дитячих закладів, які працювали за системою Фребеля.

Займався психологією мистецтва і творчості, виступав із психолого-художнім і психопатологічним аналізом творів мистецтва. Відомі його праці "Душа і мозок великих людей", "Психологічна спрямованість художньої творчості Гоголя", "Моральне значення особистості В. Соловйова", "Антропологічна і психофізіологічна генеалогія Пушкіна", "М. І. Пирогов як мислитель та людина", "Обдарованість і талановитість у світлі об'єктивного дослідження за даними психофізичних корелятивів".

Суттєве місце в його роботах посідали педагогічна психологія і психологія розвитку. Висував ідею *симетричного розвитку душевних сил*, тобто гармонійного і всебічного розвитку дитини. Його підручник "Душа дитини" тричі видавався в Російській імперії та кілька разів за кордоном; також тричі видавався підручник "Психологічні основи виховання та навчання".

Георгій Іванович Челпанов (1862–1936), навчаючись у психологічній лабораторії В. Вундта, перейняв його ідеї і відкрив лабораторію-семінарій у стінах Імператорського університету Святого Володимира. Семінарій отримував матеріальну допомогу. Наприклад, у 1897 р. було призначено утримання розміром 250 рублів на рік. Лабораторія займала три кімнати на верхньому, четвертому, поверсі будівлі Університету. У першій кімнаті була читальня, у другій – обладнання, а третя була кабінетом самого Г. І. Челпанова. Слова "член психологічного семінару" звучали гордо й були "патентом" на приналежність до розумної аристократії студентства [28, с. 8]. Тому потрапити до такої спільноти було нелегко. Г. І. Челпанов ретельно відбирав бажаних на основі знань та інтересів у сфері психології, теорії пізнання та етики, написаних на задану тему творів і знання німецької мови.

З матеріалів, які дійшли до наших часів, можна дізнатись, що навчання відбувалось у вечірні часи, семінаром керував викладач із психології, участь у ньому брали студенти історико-філософського факультету загальною кількістю близько 25–30 осіб. Під час засідань слухали й обговорювали доповіді. Наприклад, в осінньому семестрі 1896–1897 рр. було вісім засідань, на яких слухали, зокрема, доповіді Г. І. Челпанова "Про розвиток пам'яті" та Я. А. Гальперіна "Природа прос-

торової якості". Бібліотека семінаріуму налічувала 206 назв та 320 томів, якими можна було користуватись учасникам семінару в будь-який час [45].

Були в лабораторії також спеціальні прилади для експериментальних досліджень, зокрема з акустики (обертонний апарат, набір камертонів, резонатори, труби для демонстрації постукувань тощо), оптики (герінгівські кольорова дзиґа й апарати для демонстрації послідовних зображень і випадкових спроб, октаедр Гьофлера для демонстрації системи кольорів, стереоскопи Уїтстона і Брюстера, тропостереоскоп Людвіга тощо), психометрики, хроноскоп із пристосуваннями для простої реакції, реакції на розрізнення тощо, тахістоскоп за Вундтом та інші прилади). Також у лабораторії були 64 "дивні" анатомо-фізіологічні малюнки для демонстрації в аудиторії [45]. Г. І. Челпанов підготував підручник із психології для середніх навчальних закладів (1905) "Вступ до експериментальної психології", який видавався тричі (1914, 1918, 1925). Проте його значно більшим доробком було надихання студентів на науковий пошук, розвиток нової науки – психології. Серед його учнів були О. Ф. Лосєв, Г. Г. Шпет, П. П. Блонський, В. Є. Смирнов, Н. А. Рибников та ін. Він виховував їх навіть своєю особистістю, був прикладом енергії, працездатності, педагогічного й організаторського таланту, усвідомлення обов'язку перед наукою й філософською культурою Батьківщини. Його цінували за повагу до учнів. Г. І. Челпанов виділявся винятковим педагогічним талантом, який виявлявся у публічних лекціях, що відбувались завжди в переповненому актовому залі Університету, організації чудового філософсько-психологічного семінару і, нарешті, психологічної лабораторії.

П. П. Блонський (1884–1941) у своїх спогадах писав, що у студентські роки великий вплив на його погляди справили Г. І. Челпанов. З великою цікавістю він слухав його лекції та відвідував психологічний семінар, де доповідав з питань свободи волі, реальності, причинності [32]. За сприяння свого вчителя П. П. Блонський переїхав до Москви, де працював викладачем.

Одним з учнів Г. І. Челпанова був **Г. Г. Шпет** (1879–1937). Під час навчання на філософському відділенні він почав пра-

цювати у психологічному семінарі. Після переїзду до Москви у 1907 р. працював у Московському університеті. У 1910–1911 рр. проходив стажування у Геттінгенському університеті, де слухав лекції Гуссерля. У 1920 р. заснував перший у Радянському Союзі кабінет етнічної психології. У 1927 р. опублікував "Вступ до етнічної психології". На його думку, предметом етнічної психології є класифікація та систематизація типових колективних переживань (мова, міфи, звичаї тощо). Підкреслював, що найяскравіше ці переживання виявляються у вивченні цінностей особистості, народу.

Треба звернути увагу, що викладацький склад і студенти були лише чоловічої статі [15]. І хоча перша жінка з Російської імперії, Надія Суслова, була зарахована на медичний факультет швейцарського університету як повноправна студентка ще в 1867 р., у стінах Київського університету жінки з'явилися значно пізніше. Лише в 1905 р. вони отримали право бути вільними слухачками, тобто бути присутніми на лекціях і практичних заняттях, але не робити доповіді, складати заліки та іспити і, відповідно, не отримували випускних документів. Станом на 1 січня 1907 р. таких жінок було вже 51 особа. Однак у 1907–1908 рр. через підвищення вимог до освітнього цензу позиція щодо присутності жінок в Університеті стала жорсткішою, а 16 травня 1908 р. новий міністр освіти О. Шварц узагалі своїм циркуляром виключив їх із університетів.

Проте жінки прагнули знань. Наприклад, вільна слухачка семінарію з російської філології Анна Імшенецька у 1909 р. за твір "Учення Вундта про мову" була нагороджена срібною медаллю [15].

15 червня 1920 р. на базі Київського університету більшовики створили Київський інститут народної освіти (КІНО) [12]. Наукова робота в ньому стала другорядною, а перше місце посіла ідея народної освіти. У навчальному процесі теж відбулися зміни: було введено лабораторні та семінарські заняття, бригадний метод для підготовки виступів, рефератів тощо.

У 1947 р. відкрився психологічний відділ при філософському факультеті з п'ятирічним терміном навчання і відділ логіки та психології на філологічному факультеті, де готували викладачів

психології для середньої школи та психологів-дослідників. У 1954 р. викладати психологію в школах України припинили.

Для підготовки спеціалістів із психології на філософському відділенні історико-філософського факультету було введено психологічну спеціальність. Починаючи із третього курсу студенти могли обрати спеціалізацію "Історія філософії, діалектичного та історичного матеріалізму та психології". Під час навчання розглядали вчення І. Павлова про діяльність ЦНС, дитячу та педагогічну психологію, психологію праці, історію психології, готували практикуми, курсові та дипломні роботи.

Розвиток психології у стінах Університету тісно пов'язаний з ім'ям Олександра Миколайовича Раєвського (1891–1971). **О. М. Раєвський** вступив до Університету в 1912 р., закінчив його в 1917 р. з відзнакою і отримав золоту медаль за роботу на тему "Проблема реальності в Декарта". Після закінчення Університету залишився в аспірантурі, одночасно працював асистентом кафедри психології і очолював психологічну лабораторію. Закінчив аспірантуру в 1921 р., був призначений доцентом кафедри психології (уже в Інституті народної освіти). У 1925 р. – професор і завідувач кафедри. У 50-х рр. XX ст. працював над докторською дисертацією за темою "Проблема мислення в психології, історія та теорія питання".

Був співавтором підручника "Психологія" (1941). Досліджував вплив оцінки на показник обдарованості (1930), психологічні основи засвоєння навчального матеріалу (1945), пам'ять і шляхи її поліпшення (1950) тощо. Також займався вивченням історії психології, психології мови та залежності людської свідомості від середовища.

О. М. Раєвський намагався знаходити компроміси між тим, що хотів вивчати, і тим, що вивчати було можна. Наприклад, його семінар з аспірантами завершився підготовкою великої хрестоматії висловлювань В. І. Леніна з питань психології. Також існували рекомендації щодо тем, які варто було досліджувати. Зокрема, пропонували досліджувати психологічні ідеї Козельського, Радіщева, Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Писарева, Сеченова, Ушинського та ін. [12]. О. М. Раєвський умів знайти такі формулювання, думки, образи, приклади,

які здавались єдино можливими. Вони були немовби інтелектуальною печаткою Майстра й викликали і захоплення, і глибоку повагу студентів.

Л. Й. Марісова (1917–2015) вивчала формування почуття любові, дружби, товариства в підлітків, культуру поведінки радянської молоді. У її дослідженнях центральне місце належало взаємозв'язкам особистості та суспільства, розуму і почуттів у виборі супутника життя. Завдяки Л. Марісовій студенти почали цікавитись соціальною психологією. У 1971 р. вона була обрана на посаду завідувачки кафедри соціальної та педагогічної психології. Читала лекції в університетах Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини.

Т. В. Косма (1905–1973) розглядала співвідношення чуттєвого та раціонального в мисленні дитини, розуміння дітьми описових і художніх текстів, зокрема віршів. У 1968 р. вийшов її підручник "Мислення учнів молодшого шкільного віку".

У 1960–1988 рр. доцентом кафедри психології в Київському університеті працювала **М. В. Вовчик-Блакитна** (1923–2015). Викладала загальну, генетичну, дитячу та педагогічну психологію, патопсихологію. До її наукових інтересів належали проблеми психології особистості в дитячому віці, дослідження розвитку здібностей і художніх смаків у дітей, зв'язку цього розвитку з методами виховання і типологічними особливостями дитини.

У 1972 р. до Київського університету з Інституту психології перейшов **Б. Ф. Баєв** (1923–1979), де став завідувачем кафедри загальної та інженерної психології. Викладав загальну, вікову, дитячу та педагогічну психологію. Зосереджував свої наукові інтереси на проблемах внутрішнього мовлення. Одночасно писав книги, які були орієнтовані не на наукову аудиторію, а на звичайних батьків. У книзі "Чи знаєте Ви свою дитину?" (1979) Б. Ф. Баєв досліджував психічний розвиток дитини, його специфіку і спрямованість. Вважав, що таких знань батькам часто бракує [1, с. 3], тому пояснював їм, що дитина від народження до зрілості проходить кілька вікових етапів (періодів), і розповідав про принципи відмінності кожного вікового періоду. Підкреслював, що діти різняться не лише за фізичними даними, а й за психічним розвитком,

знаннями, уміннями, можливостями та навичками, особливостями (пам'яттю, увагою, сприйманням), потребами, інтересами, рисами характеру. Роз'яснюючи це, наголошував, що вимоги до них теж не можуть бути однаковими [1, с. 16].

Однією з найяскравіших особистостей серед психологічних персоналій Київського університету був **О. М. Ткаченко** (1939–1985). Його інтереси переважно лежали у сфері теоретико-методологічних проблем науки. Він розтлумачував для психологів-науковців методологічні принципи психології. Вивчав фактори консолідації наукової школи. Індивідуально-особистісні властивості дослідників і спільність їхніх пізнавальних інтересів покладав менш важливими, ніж надіндивідуальні фактори, до яких відносив розробку науково-категоріального апарату, що дозволив би адекватніше досягнути досліджувані явища. Важливою вважав також спорідненість методології та методик дослідження.

Ще один видатний український учений, **Володимир Андрійович Роменець** (1926–1998), цікавився загальною психологією та психологією особистості, творчості, канонічною психологією. Один із засновників *вчинкового підходу* у психології, фундатор сучасної історико-психологічної науки. Називав історію психології справжньою совістю психолога. За його періодизацією в історії психології можна виділити періоди, які послідовно визначаються ситуативним, мотиваційним рівнями становлення психологічного знання, а також період вчинкової дії та післядії. Називаючи сучасну психологію *психологією післядії*, В. А. Роменець підкреслював можливість відтворення здійсненого вчинку в новій моделі.

Запитання для самоконтролю

1. У яких напрямках психології працював І. Сікорський?
2. Скільки осіб брали участь у роботі психологічних семінарів Г. Челпанова?
Що мали знати претенденти на членство у спільноті?
3. Назвіть жінок-викладачів психології університету.
Яку тематику вони розробляли?
4. Які ідеї Б. Баєва ви запам'ятали найбільше?

13. ТІЛЕСНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ, ЙОГО ВПЛИВ НА ОСОБИСТІСТЬ

Будова тіла та характер людини. Більшість людей різняться за зовнішністю, ростом, кольором шкіри та іншими особливостями будови тіла як фізичного об'єкта. У буденному досвіді накопичено чимало спостережень про зв'язок зовнішності людини з особливостями її характеру: люди маленького росту схильні ходити великими кроками, товсті частіше за худих мають спокійний характер тощо. В античні часи зі спіранням на факти, які свідчили про зв'язок зовнішності з характером людини, виникло вчення – *фізіогноміка*. Її представники за зовнішністю розпізнавали характер, схильності особистості. Це вчення повністю не зникло, а в деяких формах і сьогодні застосовується для різних типологій характеру.

Е. Кречмер спробував визначити типи темпераменту через типи морфологічної конституції тіла людини. Він виділив два основні типи конституції – астенічний та пікнічний.

Астенічному типу властиві довга і вузька грудна клітка, довгі кінцівки, видовжене обличчя, слабкі м'язи. Цьому типу конституції відповідає шизоїдний (шизотемічний) темперамент, якому притаманні індивідуальні особливості – від надмірної ефективності та подразливості до безчуттєвої холодності й тупої байдужості, а також замкненість, вихід у внутрішній світ, невідповідність реакцій до зовнішніх стимулів, контрасти між конвульсійною рвучкістю та стійкістю дій.

Для *пікнічного* типу характерні широка грудина, кремезна фігура, кругла голова, випнутий живіт. Цьому типу відповідає циклоїдний (циклотемічний) темперамент, що виявляється в коливаннях від постійно підвищеного, веселого настрою в маніакальних суб'єктів до постійно зниженого, сумного, похмурого стану в депресивних індивідів. Циклоїдному типу властиві відповідність реакцій до стимулів, відкритість, уміння з'єднатися з навколишнім середовищем, природність, м'якість і плавність рухів.

Відомий американський психолог **В. Шелдон** також запропонував морфологічну теорію темпераменту, за якою виділив

три основні типи соматичної конституції (соматипи): ендо-, мезо- й ектоморфний.

Для *ендоморфного* типу характерні м'якість і округлість зовнішнього вигляду, слабкий розвиток кісткової та м'язової систем; йому відповідає темперамент зі схильністю до комфорту, чуттєвим потягом, розслабленістю та повільною реакцією.

Мезоморфному типу властиві жорстка і різка поведінка з переважанням кістково-м'язової системи, атлетичність і сила. Із цим типом пов'язаний *соматотонічний* темперамент, якому притаманні любов до пригод, схильність до ризику, жадання м'язових дій, активність, сміливість, агресивність.

Ектоморфний тип конституції характеризується витонченістю і тендітністю тіла, відсутністю виразної мускулатури. Цьому соматотипу відповідає темперамент, якому властиві слабо виявлена товариськість, схильність до усамітнення, підвищена реактивність.

Відкидаючи асоційовані з фізіогномікою уявлення про фатальну визначеність характеру зовнішністю людини, не варто вдаватися до крайнощів і вважати всю попередню практику розпізнавання особистості за зовнішністю історією помилок. Факти залишаються фактами: з першого погляду на одну людину з нею хочеться обов'язково заговорити, а при зустрічі з іншою – перейти на інший бік вулиці; чоловіки атлетичної статури найчастіше сприймаються як упевнені в собі, а худі – як честолюбні та підозріливі.

Зв'язок тілесності та психічного. Робота із психічним.
У 1818 р. **Й. Ханройт** увів термін *психосоматика*, таким чином зазначивши вплив душевного стану на характер перебігу хвороби. Щоправда, не лише йому належали такі ідеї. Ще Авіценна казав, що лікувати потрібно людину, а не хворобу. Пізніше З. Фрейд установив зв'язок психіки і соматики, розкривши механізми конверсії, тобто опрацювання психічного через соматiku. На сьогодні термін *психосоматика* означає частину психології, яка розглядає хворобу як захисну реакцію організму на емоційні переживання і вивчає вплив психологічних факторів на виникнення і перебіг соматичної хвороби.

Франц Александер у роботі "Психосоматична медицина" указував, що хвороба є наслідком того, як ми живемо, а не навпаки. На його думку, хвороба виникає на перетині трьох сфер – психологічної, фізіологічної та соціальної. Наприклад, дерматологічні хвороби – завжди наслідок контактів з іншими людьми, установлення психологічних меж. Причинами можуть бути гіперопіка батьків чи близьких, які не дають особистості дитини самостійно розвиватись, ігнорують її інтереси і точно знають "як правильно".

Психотерапевти, які дотримуються принципу тілесної терапії (В. Райх, О. Лоуен та ін.), стверджують, що більшість психологічних методик занадто розумові. Вони намагаються включити тіло у психотерапевтичну роботу, оскільки всі переживання, а також дихання, рухи, загальне самопочуття відбуваються насамперед через тіло й у тілі.

Основним поняттям у тілесній терапії є *енергія*. У тілі є її спонтанний потік, який поширюється по всьому організму. Якщо виникають порушення в потоці енергії, то це викликає порушення самопочуття. Умовами фізичного та психічного здоров'я є вільна циркуляція природної життєвої енергії.

Іншим важливим поняттям тілесної терапії є поняття *м'язової броні*, під яким **В. Райх** розумів хронічне мускульне напруження, завданням якого є захист від негативного переживання: якщо м'язи напружуються, то почуття слабшають. Зняття такої броні повертає людині можливість відкрито виражати ті емоції і переживання, з якими було пов'язане їх виникнення, що дозволяє працювати із цими переживаннями на вербальному рівні.

Третє головне поняття – *заземлення*, під яким розуміють не лише здатність твердо "стояти ногами" у фізичному сенсі, але й здатність бути в контакті із психологічною реальністю. За **Лоуеном**, щоб ефективно функціонувати в реальному світі, необхідно у прямому розумінні повернутись до реальності.

Зв'язок психічного й тілесного. Робота з тілесним. Психологічні травми залишаються, відображаються в тілі й зазвичай є видимими, навіть якщо сама людина їх не пам'ятає. *Бодинаміка* – це напрям, який розглядає розвиток особистості через фізичний розвиток. Заснувала його датський психотерапевт

Лізбет Марчер. Тестуючи психологічний зміст кожного конкретного м'яза і вивчаючи, коли саме цей м'яз був уперше активований, вона доповнила психологічний розвиток дуже глибокими ідеями. До уваги бодинаміки потрапляє тривалий період розвитку і становлення особистості, починаючи із внутрішньо-утробного і аж до періоду пізньої юності та дорослості.

На думку Марчер, рушійною силою розвитку людини є її бажання бути зв'язаною з іншими і прагнення до більшої єдності з тими, хто її оточує. Марчер називає це рухом до взаємного зв'язку з іншими людьми і вважає, що основним полем для його здійснення є тіло. Інша провідна ідея бодинаміки – ідея *соматичних ресурсів*, які Марчер пробуджує у своїх клієнтів і які пов'язані з потенційною функцією інтеграції психомоторних патернів. Марчер вважає, що для зцілення травматичної ситуації недостатньо знову пережити її. Людина також потребує нового психомоторного імпринту й активації ресурсів, захованих у тілі. У ході психотерапії проводиться пошук *тілесних дірок*, усвідомлення тілесності й активізуються ті м'язи, які належать певній стадії чи комплексу.

Дитина у процесі розвитку від утроби до юності проходить сім основних стадій. Кожна зі стадій пропонує вирішальні ресурси для формування цілісного "Я", тобто для дозрівання здатності до взаємозв'язку. Кожна стадія організована навколо особливої потреби або права. Перерахуємо їх, починаючи із найбільш ранньої. Це права:

- існувати;
- мати потреби;
- бути автономним;
- мати наміри і бути прямим і норовливим;
- переживати любовні й сексуальні почуття;
- мати власну думку;
- і, нарешті, з одного боку, бути повноправним членом групи, не будучи особливим, а з іншого – бути здатним діяти і конкурувати.

Кожна із зазначених потреб або прав соціальна за природою, тобто вони реалізуються в контексті відносин. Якщо щось заважає задоволенню цих потреб, тому що батьки або соціальна група не можуть бути толерантними до чого-небудь у дитині,

то відбувається переривання зв'язків між ними й у дитини формується захист характеру у формі відмови від себе через відмову від задоволення відповідної до вікового періоду потреби. Наприклад, дитина шести років переживає період, пов'язаний із правом мати свою думку. Зазвичай для інших людей це виявляється через те, що дитина пропонує іншим своє визначення того, що її оточує або що вона чує. Наприклад, один хлопець такого віку запитує в іншого: "От як ти думаєш, життя – складна штука чи проста?". І якщо інші (особливо дорослі) почнуть сміятись, критикувати дитину за невідповідні до її віку думки, то дитина швидше за все обере для себе варіант відмови від власної думки і неприймання самотійних рішень.

Ліз Бурбо [33] вважає, що у своєму розвитку майже всі діти (окрім тих, кому дозволено бути собою) проходять чотири стадії: 1) пізнання радості існування, буття собою; 2) страждання від того, що бути собою неможливо; 3) період кризи, бунту; 4) для уникання страждання дитина починає будувати нову себе відповідно до того, чого від неї хочуть дорослі. Цю нову особистість Л. Бурбо називає *маскою*. Вона виділяє п'ять таких масок, і кожна з них відповідає основним душевним стражданням. Наприклад, коли дитину відштовхують, вона одягає маску Втікача; якщо її покинули, то вона одягне маску Залежного. Душевних страждань приниження дитина буде уникати за допомогою маски Мазохіста. Якщо дитина пережила зраду, то в неї буде маска Контролюючого, а за переживання несправедливості вона одягатиме маску Ригідного. У більшості людей, на думку Ліз Бурбо, буває кілька травм.

Кожній масці відповідає певна будова тіла. Наприклад, тіло Втікача не займає багато місця у просторі, наче він постійно хоче зникнути, утекти. Про таку людину кажуть, що вона "шкіра й кості". Зазвичай очі такої людини порожні, а тіло ніби неукомплектоване, тому навіть доросла людина має вигляд такий, ніби застрягла в дитячому тілі. Її психологічною особливістю є сумніви у своєму праві на існування, тому людина обирає "не бути присутньою", аби не страждати.

Той, хто був покинутий, постійно відчуває емоційний голод. Для людей із цією травмою характерними особливостями тіла

є низький тонус, недорозвинена м'язова система, довгий, тонкий, обвислий корпус, звисаючі руки тощо. Збоку виглядає так, наче людина не може сама встояти і їй потрібна допомога. Таку травму можуть розкрити й сумні очі покинутої людини.

Люди з маскою Мазохіста нарошують велике, товсте тіло (за рахунок жиру), якого самі й соромляться. Тіло зазвичай однакове по всій довжині. У них коротка талія, товста розпливчаста шия, напруження в ділянці гортані, шиї, щелеп і таза. Обличчя в людей цієї групи округле, очі широко розкриті й невинні, як у дитини.

Контролюючий створює собі тіло, яке випромінює силу і міцність. У Контролюючого чоловіка широкі плечі, великі біцепси, груди вперед, у жінки – широкі стегна, грушеподібна форма тіла. За такою фізичною маскою ховається слабка, ранима і безпомічна людина, яка намагається все контролювати, аби не допустити зради, брехні тощо.

Ригідний найчастіше має пряме, ригідне і пропорційне тіло. Може набирати вагу із часом, але його тіло все одно збереже пропорції. Для цієї маски характерні ясний погляд, дещо жорстка, гордо випрямлена шия, стиснені щелепи. Усе це розвивається з метою не відчувати своєї чутливості й не показувати її іншим.

Цікавим також є підхід до досліджень травми і посттравматичних стресових розладів американського психотерапевта **Пітера Левіна**, який отримав назву *соматичні переживання* (Somatic Experiencing, SE). Назва підкреслює, що акцент робиться насамперед на тілесність і допомогу при психологічних травмах. Левін вважає, що оскільки травма локалізується в тілі, то саме там є механізми для її зцілення. Для нього тіло – не механічна конструкція, а розумний, знаючий, чуттєвий організм. Ключ до зцілення людини від травми лежить у її фізіології.

Психологічна травма – це природний феномен, що є результатом порушення психобіологічних процесів і тому підлягає корекції. Травматичні симптоми, такі як безпорадність, тривога, депресія, психосоматичні скарги тощо, виникають у результаті накопичення залишкової енергії, яка була мобілізована під час травматичної події й не знайшла виходу

та розрядки. Щоб звільнитися від травми, необхідно завершити травматичну реакцію, розрядити енергію, яка застрягла в тілі, і відновити порушені процеси. Левін вірить, що в кожної людини є природна сила відновлення.

Саме через зупинку енергії в тілі виникає психологічна травма. Вона блокується в нервовій системі, що породжує дискомфорт, страждання і навіть фізичний біль. У тварин є програма позбавлення такої енергії, у людей таких програм немає. Засобом допомоги людині є усвідомлення тіла та відчуттів у ньому. Важливим моментом є відчиплення імобілізації від супутнього їй страху. У межах цього підходу психотерапевти вважають, що переживати страшні речі (пригадувати) не корисно, оскільки людина так тікає з тіла в думки. Щоб не викликати додаткових травматизацій, вони "навчають" тіло, розбираючи найпростіші переживання. Вважають гнів і злість показниками здорової агресії і, відповідно, переконані, що люди в депресії не можуть злитись. Робота із травмою часто відбувається в такій послідовності: пошук енергії – пошук травми – пошук злості.

Запитання для самоконтролю

1. Які тілесно-орієнтовані дослідження (фізичної привабливості та її впливу на особистісні риси, соціальної психології їжі, харчової поведінки тощо) вам відомі?
2. Яка ваша думка про зв'язок тілесного та психічного?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Баєв Б. Ф.* Чи знаєте ви свою дитину / Б. Ф. Баєв. – К. : Радянська школа, 1979.
2. *Воропаєва Т.* Внесок викладачів і випускників Київського університету в українську та світову психологічну науку / Т. Воропаєва // Українознавство. Календар-щорічник, 2009. – К., 2008. – С. 115–119.
3. *Вирський Д. С.* "Жонатий ксьондз": справа з одруженням Станіслава Оріховського-Роксолана 1551 р. / Д. С. Вирський // Укр. істор. журн. – 2014. – № 1.
4. *Головащенко С. І.* Історія християнства. Курс лекцій : навч. посіб. / С. І. Головащенко. – К. : Либідь, 1999.
5. *Гончаренко А. О.* Комунікативна функція "історичної пам'яті" в українській монументальній скульптурі 1990–2000-х рр. / А. О. Гончаренко // Вісн. історії мистецтв. – 2014. – № 8. – С. 57–60.
6. *Губарев В. К.* Довідник школяра і студента / В. К. Губарев // Всесвітня історія. – Донецьк, 2007.
7. *Губко О. Т.* Іван Олексійович Сікорський як учений і експерт у справі Бейліса / О. Т. Губко. – К. : Світогляд, 2009.
8. *Демченко С. А.* Давня українська література (X–XVIII століття) : навч. посіб. / С. А. Демченко, Ю. М. Сафонов. – К. : Знання, 2013.
9. *Єфремов С.* Історія українського письменства [Електронний ресурс] / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – Режим доступу : <http://sites.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/Ist-pysm01.html>
10. *Ісаєвич Я.* Юрій з Дрогобича / Я. Ісаєвич // Укр. небо. Студії над історією астрономії в Україні. – С. 490–507.
11. *Ісіченко І.* Історія української літератури: епоха бароко XVII–XVIII : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Ісіченко. – Л. ; К. ; Х. : Святогорець, 2011.
12. Історія Київського університету / відповід. ред. О. З. Жмудський. – Вид-во Київ. ун-ту, 1959.
13. Історія української культури [Електронний ресурс] / вступне слово П. П. Толочка. – К., 2001. – Т. 1. – Розд. 9. Київська Русь. – Ч. 9.4. Писемність. Освіта. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istkult/ikult04.htm>
14. Історія української філософії : підруч. / М. Ю. Русин, І. В. Огородник, С. В. Бондар та ін. – К. : ВПЦ "Київ. ун-т", 2008.
15. *Кобченко К.* Вхідження жінок в головний храм науки: Університет Святого Володимира і жіноцтво / К. Кобченко // Українознавство, 2009. Календар-щорічник / упорядники : В. Піскун, А. Цілко, О. Щербатюк. – 2008. – С. 84–95.

16. *Копець Л.* Класичні експерименти в психології : навч. посіб. / Л. Копець. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2010.
17. *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки. Державець / Н. Мак'явеллі. – Х. : Фоліо, 2007.
18. *Марчук С. С.* Вимоги до вчителів братських шкіл України (на прикладі статуту Луцької братської школи 1624 року) / С. С. Марчук, І. В. Чемерис // Молодий вчений. – 2018. – № 12.1 (64.1). – С. 40–44.
19. *М'ясоїд П. А.* Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія / П. А. М'ясоїд. – К. : Либідь, 2016.
20. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха / вст. ст. В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 1998.
21. *Роменець В. А.* Історія психології: ХVІІ століття. Епоха Просвітництва : навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2006.
22. *Роменець В. А.* Історія психології стародавнього світу і середніх віків / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1983.
23. *Сабадаш С. Ю.* Харківська наукова психологічна школа 1930-х років та її внесок у розвиток української культурологічної думки. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку / С. Ю. Сабадаш // Наук. записки Рівненськ. держ. гуманітар. ун-ту. – 2012. – Вип. 18. – Т. II.
24. *Стюарт Й.* Основи ТА: транзакційний аналіз / Й. Стюарт, В. Джойнс ; пер. з англ. – К. : ФАДА, ЛТД, 2002.
25. *Франкл В.* Людина в пошуку справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / В. Франкл. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2020.
26. *Фромм.* Мистецтво любити / Фромм. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2017.
27. *Шпичак І. П.* Психоаналітичні ідеї в контексті радянської освітньої політики першої половини ХХ століття. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді / І. П. Шпичак. – 2014. – Вип. 18(2). – С. 431–437.
28. *Аджавенко Н.* Георгій Челпанов / Н. Аджавенко. – Мариуполь, ЧАО "Газета "Приазовский рабочий", 2012.
29. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1.
30. *Баткин Л. М.* Итальянское Возрождение: проблемы и люди / Л. М. Баткин. – М. : РГГУ, 1995.
31. *Бехтерев В. М.* Объективная психология / В. М. Бехтерев. – М. : Наука, 1991.
32. *Блонский П. П.* Избр. пед. и психол. соч. : в 2 т. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1, 2.

33. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л. Бурбо. – М. : Изд-во "София", 2012.
34. Вертгеймер М. Продуктивное мышление / М. Вертгеймер. – М. : Прогрес, 1987.
35. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. Методологическое исследование / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 149–155.
36. Григорян С. Н. Великие мыслители арабского востока / С. Н. Григорян. – М. : Знание, 1960.
37. Гриненко Г. В. История философии : учебник / Г. В. Гриненко. – 3-е изд. – М. : Юрайт, 2011.
38. Губко А. Т. Роль Киево-Могилянской академии в зарождении психологической науки на Украине / А. Т. Губко // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 82–93.
39. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1991.
40. Ждан А. Н. История психологии: От Античности до наших дней : учебн. для вузов / А. Н. Ждан. – М. : Академ. Проект, Трикта, 2008.
41. История становления и развития экспериментально-психологических исследований в России : сб. науч. тр. / отв. ред. Б. Ф. Ломов, Е. А. Будилова, В. А. Кольцова. – М. : Наука, 1990.
42. Лихи Т. История современной психологии / Т. Лихи. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003.
43. Марцинковская Т. Д. История психологии : учебник / Т. Д. Марцинковская. – М. : Академия, 2011.
44. Никишина В. Б. Проекция этнопсихологических исследований А. Р. Лурии на национальную политику СССР [Электронный ресурс] / В. Б. Никишина, Т. Н. Разуваева, О. И. Самосват // Науч. ведомости. Серия : Гуманитар. науки. – 2016. – № 21 (242). – Вып. 31. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/proektsiya-etnopsihologicheskikh-issledovaniy-a-r-luriya-na-natsionalnuyu-politiku-sssr/viewer>
45. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Святого Владимира за 1897–1902 гг. – К., 1903.
46. Платонов К. Занимательная психология / К. Платонов. – Изд. 5-е, испр. – СПб. : Питер Пресс, 1997.
47. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан. – М. : Ин-т позитивной психотерапии, 2006.
48. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Изд. 2-е (1946 г). Серия : Мастера психологии. – СПб. : Изд-во "Питер", 2002.

49. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – СПб. : Питер, 2001.
50. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Л. Солсо. – М. : Три-вола, 1996.
51. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2007. – С. 431.
52. Шмелев А. Г. Концепция систем значений в экспериментальной психосемантике / А. Г. Шмелев // Вопросы психологии. – 1982. – № 4. – С. 17–27.
53. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. : учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1996.
54. Энциклопедический словарь / гл. ред. Б. А. Введенский. – М. : Большая советская энциклопедия, 1955. – Т. 3. – С. 329.
55. Bandler R. The Structure of Magic / R. Bandler, J. Grinder. Volume 1. – Meta Publications, 1975.
56. Bandler R. The Structure of Magic / R. Bandler, J. Grinder. Volume 2. – Meta Publications, 1975.
57. Lester D. Theories of personality. A system approach / D. Lester. – Taylor and Francis, 1995.
58. Pickren W. E. A history of modern psychology in context / W. E. Pickren, A. Rutherford. – A John Wiley & Sons, inc., Publication ; Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, 2010.
59. Pieter J. Historia psychologii / J. Pieter. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1976.
60. Stachowski R. Historia współczesnej myśli psychologicznej. Od Wundta do czasów najnowszych / R. Stachowski. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, 2010.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Первісні уявлення про психічне.....	11
2. Психологічні ідеї Стародавнього Сходу	18
3. Особливості психологічної думки в епоху Античності	26
4. Розвиток психологічних знань в епоху Середньовіччя	50
5. Розвиток психологічної думки в епоху Відродження	69
6. Розвиток психологічної думки в епоху наукової революції	84
7. Психологічні особливості епохи Просвітництва	101
8. Передумови становлення психології як науки	118
9. Психологічні школи кінця XIX – початку XX століття	130
9.1. Психологія Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.	139
9.2. Школи української психології	145
10. Розвиток психології у XX столітті	149
10.1. Гештальт-психологія	149
10.2. Психоаналітична тенденція	154
10.3. Новітні напрями психоаналізу	156
10.4. Біхевіоризм	166
10.5. Гуманістична психологія	173
10.6. Екзистенціальна психологія	181
10.7. Когнітивна психологія	186
11. Психологія часів СРСР	195
12. Психологія в Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка	205
13. Тілесний образ людини, його вплив на особистість	212
Список використаних джерел	219

Навчальне видання

Погорільська Наталія Іванівна
Синельников Роман Юрійович

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Редактор *Н. М. Земляна*
Технічний редактор *Л. П. Шевченко*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60×84^{1/16}. Ум. друк. арк. 13,02. Наклад 100. Зам. № 221-10295.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс17.
Підписано до друку 23.12.2021

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua, redaktor@univ.net.ua
[http: vpc.knu.ua](http://vpc.knu.ua)

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02